6096

9(495)
S-52

2011

Հ. Կ. ՏԷՐ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՀԱՅ ԿԱՅՍԵՐՔ

ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆԻ

Ա. ՀԱՏՈՐ

ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ST. NERSES SHNORHALI LIBRARY

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ
1927

113175-ԱՀ

2952-2011

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայեր՝ որ ազատ կը ծնանին ու կայսր կը մեռնին։

Կեանքի այս մեծ հակասութիւնները՝ մեծ հանճարով մը միայն կրնան հանգուցուիլ, եւ այն՝ քաղքին օգնութեամբ։

Իրենց գոյութիւնը՝ *Աստուածային կատակերգութիւն* պիտի կոչուէր Տանդէէն. — խաւարի մէջ կը սկսի, լոյսերու մէջ կ'աւարտի։

Վիպասանութիւն մ'է ան, որ գահակալութեան օրը՝ դիւցազներգութեան կը փոխուի։

Միջազգային ասպարէզին մէջ միանգամ կը տեսնենք Հայը. — երբ Բիւզանդիոյ մէջ կը մրցէր բոլոր ազգերու հետ, եւ կը գործէր ոչ միայն իբրեւ վաճառական ու զինուոր, այլ նաեւ իբրեւ Թագաւոր։

Բայց մեր ազգային կեանքի այս երջանկագոյն վայրկեանը մոռցուած է մեզմէ։ Անգէտ ենք դիւցազներուն՝ որ արեւուն

նման գիշերուան ծոցէն ծնած, մարդկութիւնը կը շլացնէին երկնքի միջակէտէն։

Անոնց զէնքերը՝ Հայաստանի սահմաններուն վրայ չշողացին. բայց եթէ իրենց օգուտները ուրիշներ վայելեցին, փառքը կը մնայ այն երկրին՝ որ անոնց արտադրողն եղաւ։

Հռոմէական պետութեան ամէն կողմը, — Եւրոպայի, Ասիոյ եւ Ափրիկէի մէջ, — կ'երգուէին հայ ասպետներու դիւցազնական վէպերը, որոնց արձագանգը դեռ կ'ուրուայ բիւզանդական պատմագրութեան մէջ։

Հայութիւնը սակայն չգիտցաւ վերականգնել զանոնք վէպով ու թատրոնով. մինչդեռ արաբացի մայրը իր տղայն սարսափեցնելու համար վրանին տակ *Շամուշտիկինի* (Զմշկիկի) անունը կը յիշէ, հայ ժողովուրդը անտեղեակ է անոր դիւցազնութեանց։

Անցեալին լաւագոյն ծանօթութիւն մը, զուրկ պիտի չըլլայ մեզ համար բարոյական դասէ մը։

Պիտի իմանանք թէ հանճարը չէ պակսած մեզի, այլ անոր գնահատումը։

Գոլոմպոսի զարմանքը պիտի զգանք՝ երբ անդունդներ կոխելէ վերջ, ոսկիի դէզեր տեսաւ, զորոնք գործածող չկար։

Կրակարանին քով թող պատմէ ուրեմն հայ մայրը՝ Բիւզանդիոյ հայկազն կայսերներու վարքը։ Այն ատեն ճրագի պլպլուն լուսով, անոնք՝ լեգէոններու անցնիլը պիտի տեսնան, լեգէոններ՝ որ հայ էին։ Պիտի տեսնան հռոմայեցի կամ յոյն գունդեր ալ, բայց անոնց գլուխ հայ կայսր մը, որ սուրը մերկացնելով պատեանէն զանոնք կը կանչէ դէպ ի Տիզբոն, դէպ ի Բաբելոն, դէպ ի Արաբիա։

Անոնցմէ քիչ հեռու՝ պիտի տեսնան խառնիխուռն կոտորածը՝ Պարսիկներու, Բուլղարներու, եւ Անապատի ամեհի որդիներուն։

Այն ատեն պիտի բորբոքի իրենց սիրտը, յանդուգն երազներ պիտի իջնան իրենց կուրծքին մէջ, եւ պիտի ունենան ազգային ինքնահաւանութիւնը՝ որ մայր է ասպետական առաքինութեանց։

25 մայիս 1903

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Ծրագիր պատմութեան՝ յունական Հայաստանի. — Իր կարեւորութիւնը ազգին պատմութեան և աշխարհագրութեան նկատմամբ. — Գեղեցկագիտական կարեւորութիւնը. Թատրոն ու վէպ. — Իր հնագոյն և նորագոյն աղբիւրները. — Թիւ հայկազն. կայսերաց։

* * *

Պատմագիրները կ'ըսեն յաճախ, Բիւզանդիոնի վրայ խօսելով, — թէ նա յունական քաղաք մ'էր. Կոստանդիանոս՝ հռոմէականի փոխեց, և Մէհէմմէտ Բ՝ տաճկականի։

Այս թուարկութիւնը՝ կատարեալ չէ։

Ժամանակ մ'եղաւ, ուր իր կայսրները յաջորդաբար հայ էին, հայ էր բանակին մէկ մասը, հայ էին զօրավարները՝ որ անոր կ'առաջնորդէին։ Ընկերութեան բոլոր դասակարգերը հայկական տարր մ'ունէին իրենց մէջ, ազդեցիկ և ագահ տիրապետելու։ Ինչո՞ւ մոռնալ այս ճշմարտութիւնը։ Այո՛, Բիւզանդիոն մսլիման քաղաք մը պիտի դառնար. բայց

Վասիլ և Զմշկիկ արդէն կանխած էին զայն հայկականի փոխելու։

Սխալ է կարծել՝ թէ երբ Հայաստանի թագաւորութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ, ազգին մէկ մասը Յունաց հպատակելու գնաց. անոնց մէջ կային ոմանք՝ որ կ'երթային... Յունաց տիրելու։

Եւ այդ շրջանը որքան աղէտներ ունի մեր միջնադարեան Անցեալին հետ, որքան յայտնութիւններ մեր տոհմական նկարագրին։

Սակայն պէտք չէ կարծել թէ Հայոց՝ Բիւզանդիոնի մէջ կատարած դերը քննելը՝ հայ գաղթականութեան մը հետաքրքրական պատմութիւնն ըլլալ է, ինչպէս կը կարծուի ընդհանրապէս։

Ոչ. անոր կարեւորութիւնը շատ աւելի մեծ է, այնքան մեծ՝ որքան ազգային պատմութեանը։

Ի՞նչ կը հասկնանք այս անուան ներքեւ.

— Պարսկահայաստանի պատմութիւնը։

Բայց հայ երկրի և մանաւորապէս հայ ժողովրդեան մեծ մաս մը կար, որ Յունաց իշխանութեան ենթարկեալ էր. ինչո՞ւ զայն Պատմութենէ դուրս հանել։

Եթէ ան օտար տէրութեան հպատակեալ էր, Պարսկահայաստանը լաւագոյն բաղդ մը չունէր։ Այս վերջինն ալ, ինչպէս յունական բաժինը, յաճախ օտար մարզպաններէ կառավարուեցաւ։ Յունաստանի վրայ գէթ Հայեր թագաւորեցին, բայց հայ շահնշահ մը չենք գտներ յիշատակուած։

Մեր կարծեօք ինչպէս հայ ազգը երկուքի բաժնուեցաւ, յունական բաժին և պարսկական

բաժին, այնպէս ազգային պատմութիւնն ալ երկուքի պէտք է բաժնուի. Պատմութիւն Պարսկա-Հայաստանի և Պատմութիւն Յունական Հայաստանի։

Այս վերջինը գրեթէ առաջնոյն չափ կարեւորութիւն կ'առնէ, երբ նկատենք որ՝ ազգին մեծամասնութեան համակրութիւնը Յունաց կողմն էր և ամենէն ազնուական ցեղերը (Արշակունիք, Մամիկոնեանք, Արծրունիք), Յունաց բաժինը գաղթեցին, այն աստիճան՝ որ յետոյ կարելի եղաւ Կիլիկիոյ մէջ անկախ թագաւորութիւն ալ հրատարակել։

Այսպէս ուրեմն մեր նպատակն է սոյն գործով ոչ եթէ քննել թէ Հայեր ինչ գործած են Բիւզանդիոյ մէջ, այլ նախկին և դիւրագոյն փորձ մ'ընել — առ այժմ անհատներու կենսագրութեան ձեւին տակ — ազգային գիտութեան մը, որ շատ մասնակի և առանց մասնաւոր դրութեան մը առնուած է ի նկատի, — գիտութեան մը՝ զոր անուանելու է Պատմութիւն Յունական Հայաստանի։

*

Ի՞նչ ծրագրի վրայէն պէտք է նա ընթանայ։ —

Ամէն Անցեալ երկու ձեւով կարող է ներկայանալ ընթերցողին։ Պատմութեան կամ կենսագրութեան կերպարանքով։

Մէկուն մէջ ամբողջ ժողովուրդը կը ներկայանայ, միւսին մէջ մեծ անհատ մը։ Եթէ ասիկա հանճարն ունեցած է առաջինին ճակատագիրը ղեկավարելու, իրաւու կը մօտե-

նան գրական այդ երկու ձեւերը, և յաճախ իրարու հետ կը ձուլուին։

Կը կանգնիս աշտարակի մը վրայ, որուն ստորոտը քաղաք մը կը տարածուի, ամբողջութեամբը՝ իր պալատներուն և հիւղերուն։ Նայուածքդ կ'ընդգրկէ նկար մը՝ որ հաւաքաբար շատ մեծ է, բայց ուր փոքրկացած է իւրաքանչիւր իր՝ առանձինն առնուած։ Սոյնպիսի տեսարան մը կ'ընծայէ **պատմագրութիւնը**։

Յետոյ, երբ վար կ'իջնես, իրերը կը բարձրանան ու կը մեծնան. յաճախ միայն մէկ պալատ մը կը նշմարես առջեւդ, որ քեզ կը ցուցնէ իր բոլոր մանրամասնութիւնները, — բայց վարագոյր մ'ըլլալով ուրիշներու։ — **Կենսագրութիւնը**, պատմութեան հետ, սոյն համեմատութիւնն ունի։

Ոճը՝ պարզ եղած ըլլայ կամ նկարագրական, հիմնական զանազանութիւն մը չբերեր. **Յոյն–Հայաստանի** պատմութիւնը (կամ **Հայկական Բիւզանդագիտութիւնը**) հետագայ ծըրագրին պէտք է հետեւի ուրեմն՝ առանձին ուսում մը գոյացնելու համար։

1. Պէտք է ըլլայ նա ընդհանուր **Պատմութիւն մը Բիւզանդիոնի**, ուր զանց առնուած ըլլան օտար ազգերու վերաբերեալ դէպքերը և ուր պատմուին Հայերու քաղաքական և ընկերական դիրքը իւրաքանչիւր կայսեր ժամանակ, — փոյթ չէ թէ օտար ծագումն ունեցած ըլլայ ան։

Այսպիսի գործ մը պիտի համապատասխանէ ճիշդ անոր՝ զոր կարելի է գրել Հայոց վիճակին վրայ՝ արդի ժամանակներու մէջ.

— նպատակ ըլլալով միշտ, տոհմային զանգուածը ունի դեռյինքնուրոյն նկարագիր, գործունէութիւն, ազդեցութիւն, արժանի ըլլալու համար **պատմութեան** մը, որ չահագրգռէ. — զոնէ ցեղակիցները։

2. **Հայկական Բիւզանդագիտութիւնը** կարող է առնուլ **կենսագրութեան** ձեւ, ուր ներկայացուին առանձինն իւրաքանչիւր կայսր կամ իւրաքանչիւր զօրավար, և այլն։

Բայց այս ամէնը պէտք է հիմնուին հաւաստագիրներու վրայ. հայ բիւզանդագէտը պիտի կարենայ երրորդ գործ մ'ալ ընել ուրեմն, որուն մատենագրական արժէքը անժխտելի ըլլայ, և արդիւնքները՝ բազմատեսակ. — հաւաքածոյք մը **Բիւզանդական մատենագիրներու մէջ գտնուած բոլոր հայկական վկայութիւններուն**։

Բազմաթիւ դէպքեր Հայոց **Պատմութեան**՝ իրենց վաւերացումը պիտի գտնեն յոյն պատմիչները, և նոյն իսկ, երբեմն, – ընդլայնում մը։ Ուրիշ դէպքեր ալ պիտի ըլլան որոնց բացատրութիւնը, պատճառները, կամ հետեւանքները ընդ առաջ պիտի ելնեն մեզ՝ բիւզանդական դիւանի գաղտնիքներուն մէջէն։

Եւ յետոյ, քանի որ պատմական ուսուցման նպատակն է տոհմային գիտակցութիւնը, աւելորդ չէ թերեւս Հայոց Պատմութեան դասագրքերու մէջ ալ մի քանի խօսք նուիրել **հայ կայսրներու** կեանքին։ Բաղդաւոր եղաւ ան և լի խորհրդաւոր արկածներով, ոճիրներով, շքեղութեամբ և յաղթանակով, — հետեւաբար հմայող, զուարթ, և հետաքրքրող,

ուր երկիւղ չունիս միշտ տխուր տողի մը հանդիպելու։

*

Բաւական է թերթել մին այն անուններու ցանկերէն, որ կը գտնուին միշտ բիւզանդական պատմագրքի մ'ետեւը։

Որքա՜ն հայկական անուններ պիտի սահին առջեւէդ. հաճոյքը պիտի զգաս անոր՝ որ օտար երկրի մը մէջ՝ իր հայրենի բարբառը կը լսէ։

Հայաստանի լճակները աչքիդ առջեւէն պիտի անցնին, յետոյ ձիւնապատ լեռները, ուր Շահնշահը իր վրանները զարկեր է, Եփրատ և Արածանի գետերը, յետոյ քաղաքները ուր մարդը սրով կ'անհետանայ, տունը՝ կրակով։ Այն ժամանակ պիտի համոզուիս թէ աշխար, հագէտ մը շատ խոր ուսումնասիրութիւններ կարող է կատարել, — հայ սահմանագլուխի փոփոխութիւնները դիտելով անոնց մէջ, և համեմատութիւն մ'ընելով աշխարհագրական անուններու։

*

Ներկայապէս մեծ ձկտում մը կայ արտասահմանի երիտասարդութեան մէջ՝ հայը եւրոպացիին ծանօթացնելու։

Ի՞նչ ճանապարհով կը դիմուի այս նպատակին։

Թարգմանելով ազգային պատմութիւնը, ուր դեռ շատ մթութիւններ կան լուսաբանելի, ուր շատ պարծանքներ կան տարակուսի տակ, կամ մատենագրական քանի մ'հատուածներ։

Հայ ազգի ծանօթացնող մը՝ աւելի դիւրաւ պիտի մօտենայ իր գովելի նպատակին, եթէ վերոյիշեալ գործերու հետ չմոռանայ նաև **Հայը Բիւզանդիոնի** մէջ։

Ո՛ր և իցէ օտարազգի՝ աւելի սիրով պիտի ընթեռնու վարքը Բիւզանդիոնի պատմութեան մէջ գործող Հայկազնի մը. վասնզի վարքն է ան՝ դիւցազնի մը, և յետոյ վարքն է անձի մը՝ որ յարնչութիւն ունեցաւ գրեթէ բոլոր ազգերուն հետ, Արեւելքի և Արեւմուտքի։

*

Բայց ամենէն աւելի գեղեցկագիտութեան համար է որ շրջան մը կրնայ բանալ **Հայկական Բիւզանդագիտութիւնը**։

Մեր գրականութիւնը երբէք ուշադրութեան պիտի չարժանանայ, ցորչափ սահմանափակուած է անձկօրէն՝ ազգային նիւթերու մէջ։

Բիւզանդիոյ պատմութիւնը առիթ մը պիտի ըլլար աւելի ընդարձակ ասպարէզի մէջ նետուելու, միանգամայն հաւատարիմ մնալով գրական ազգայնութեան։

Յետոյ մեր պատմութեան մէջ գոյները միակերպ են. ընդհակառակն հոս փառքն ու ցաւը փայլակնանման կը յաջորդեն իրարու. մարդկային հոգին կը տանջուի ծայրայեղ տրամադրութեանց մէջ։

Արքունեաց խորը ամենէն վայրագ գազանութիւնը կայ, և ամենէն բարձր խորհրդա-

պաշտութիւնը՝ վանքերու մէջ։ Եւ այս երկուքը միշտ հաղորդակցութեան մէջ են, անյաջող փառասիրութեանց շնորհիւ։

Բիւզանդիոյ պատմութեան ամէն էջ վէպ մը կը համառօտէ. ամէն էջ վարագոյր մ'է, որ թատերական բեմ մը կը ծածկէ՝ լի մեծ և յուզիչ տեսարաններով։

*

Զամչեանէ զատ, – որ խօսած է, թէ և շատ համառօտիւ, սոյն կայսրներուն վրայ, – ի բաց առեալ **Զմշկիկի** կենսագրութեան թարգմանութիւնը (Քարամեանցէ) և Գելցերի **Արշուագիծը** (Տէր-Մովսէսեանէ), ամբողջական գործ մը լոյս չէ տեսած՝ հայ բիւզանդագիտութեան վերաբերեալ։

Այս իսկ կ'ապացուցանէ թէ բիւզանդական հին մատենագրութիւնը, նորագոյն ուսումնասիրութիւնք անծանօթ մնացած են մեզմէ։

Բիւզանդական պատմիչներու ամբողջ շարքը հրատարակուած է ի Վենետիկ, 1729ին, մեծադիր, և հետազայ վերնագրով.

Corpus historiae byzantinae.

Վերջին հատորին մէջ կը գտնուին բիւզանդացի բոլոր կայսերաց դրամներուն պատկերները։

2. Նիպուհր գերմանացին ուրիշ հրատարակութիւն մ'ալ ըրած է, փոքրադիր, տպագրեալ 1841ին, ի Պոնն. կը կոչուի նոյնպէս

Corpus historiae byzantinae.

Երկուքն ալ ունին, յունարէնին հանդէպ, լատինական թարգմանութիւնը, և անուններու

բազմաթիւ ցանկեր՝ որ աշխատութիւնը կը դիւրացնեն։

Յիշենք հոս գլխաւորները՝ բիւզանդացի պատմիչներուն. — ամբողջական ցուցակ մը շատ երկայն պիտի ըլլար։

Մենանդր, 582–602 Մօրիկի ժամանակակից։

Պրոկոպիոս, շուրջ 560ին, Յուստինիանոսի ժամանակակից։

Բազմաթիւ հայ զօրավարներ կը յիշէ, և Արշակ Բի. դէպքերը փոխ կ'առնու Բիւզանդէն։

Ագաթիաս, շուրջ 566ին. գրեց Յուստինիանոս Բ.ի գործերուն վրայ։

Թէոփիլակտոս Սիմոկատա, շուրջ 612, կենսագիր Մօրկայ։

Թէոփանէս Խոստովանող, ժամանակագիր՝ ժամանակակից Լեւոն Հայկազնի, շարայարեալ Ղեւոնդ Բիւզանդացիէն։

Գէորգ Կեդրենոս տարեգրութիւն մը յօրինեց որ կը սկսի աշխարհի ստեղծմանէն և կը հասնի մինչև Իսահակ Կոմնենոս։ **Միքայէլ Գլիկաս** նոյն ծրագիրը գործադրեց 1140ին։

Գէորգ Կրօնաւոր (791ին) ժամանակագրութիւն մը գրեց. նոյնը **Ս. Նիկեփոր** պատրիարգ (828ին)։

Յովհաննէս Զոնարաս, որ կ'ապրէր շուրջ 1120ին, պատմութիւն մը գրեց աշխարհիս ստեղծմանէն մինչև 1118 թուականը։

Կոստանդին Մանասէ, որ ապրեցաւ 1150ին, Մանուէլ Կոմնենոսի ժամանակ, գրեց ոտանաւոր պատմութիւն մը, աշխարհիս ստեղծմանէն մինչեւ Կոմնենոս։

Որո՞նք ասոնցմէ հայ կայսրներու վրայ

կը խօսին։ Այս բանս պիտի տեսնանք ծանօթութեանց մէջ որ պիտի յաջորդեն կայսերաց կենսագրութեան։

Առանց նորագոյն ուսումնասիրութիւններն անտեսելու, ուղղակի բիւզանդացի աղբերաց դիմած ենք, ամէն անգամ երբ հարկ էր Հայոց վերաբերեալ դէպք մը այլ և այլ նեղինակաց բաղդատութեամբ լուսաբանել, և տալ անոնց այն համեմատութիւնը՝ զոր հայկական տեսակէտէ կը ստանան. – Դէպք մը՝ որ օտար գիտնականի մը համար քիչ կարեւորութիւն ունի, նոյնը պիտի չըլլայ բնականաբար Հայ քննողի մը համար։

Բիւզանդագիտական արդի մատենագրութիւնը, որ շատ ճոխ է, թուարկելու միտք չունինք, այլ անոնք՝ որ այս գործին նպաստեցին։

1. *Histoire du Bas-Empire,* par Lebeau, revue et augmentée d'après les historiens orientaux, par M. Saint-Martin; 21 volumes, Paris, 1831.

Սոյն գործը բիւզանդական պետութեան տարեգրութիւնն է, որուն ոճը՝ և դատաստանները քիչ մը հինցած կը համարուին, բայց յարգի է միշտ իբր խմբագրութիւն յոյն տարեգրողներուն։ Ժամանակագրութեան մէջ յաճախ մէկ կամ երկու տարի ետ կը մնայ (համմտ. Muralt) սխալմամբ։

2. Յոյն պատմիչներու աւելի հաւատարիմ հետեւողութիւն մ'է, բառացի թարգմանութիւն, *Histoire de Constantinople*, par M. Cousin, président en la Cour des Monnaies, à Paris, chez Damien Faucault,

Imprimerie et libraire ordinaire du Roi, MDCLXXXV.

Սոյն գործը միանգամ միայն առիթ ունեցած ենք տեսնելու (ի Կ. Պոլիս)։

3. *Essai de Chronographie Byzantine*, par M. Edoard de Muralt, St. Pétersburg 1855.

4. *L'empire grec au dixième siècle* (Constantin Porphyrogénète) par Alfred Rambaud, Paris 1870.

5. *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, Հենրիկոս Գելցերի. հայերէն թարգմանուած՝ Տէր — Մովսիսեանէ, Էջմիածին, 1903.

6. *L'épopée byzantine*, par Schlumberger, թարգմանուած հայերէնի՝ Քարամեանցէն, Լոնտոնի մէջ, 1899ին։

Գոյութիւն ունի բիւզանդագիտական-մասնագիտական թերթ մ'ալ, Byzantinische Zeitschrift, զոր գործածելու միջոցը չենք ունեցած։ Ամբաւ են զաղղ. անգղ. գերմ. ուսումնասիրութիւնք, պատմական կամ տեսական՝ Կոստանդնուպօլսոյ վրայ։

Բայց անոնց կարեւորութիւնը չափազանց մասնագիտական է, որովհետեւ քաղաքական մեծագոյն դէպքերը կը գտնենք արդէն Բիւզանդացի պատմչաց քով։

*

Այն Հայերը՝ որ պաշտօնապէս Բիւզանդիոնի կայսր կը ճանչցուին պատմութեան մէջ, և որոնք միայն մուտ կը գործեն ցանկերու

և ժամանակագրութեանց մէջ. երկոտասան են։

Անաւասիկ այդ երկոտասան կայսրերը, իրենց անուամբ, այն տիտղոսներով՝ զոր Եւրոպացիք կու տան և անոնցմով զորս Զամչեան յօրինած է. թէ և այս վերջնոյն յօրինածը աւելի տարածուած է մեր մէջ, մենք այս գործին մէջ՝ եւրոպականները պիտի ընդունինք, 1° նախ ընդհանուր գիտութեան համընթաց ըլլալու համար, 2° ընթերցողը շփոթութիւններէ ազատելու համար՝ երբ եւրոպական գործի մը մէջ՝ նոյն կայսերաց անունը հանդիպի։

Ա. Մօրիկ (*Հայկազն կոչուած Զամչեանէ*) 583–602

Բ. Վարդան Փիլիպպիկոս (*Վարդան Փիլիկ կոչուած՝ հայ պատմիչներէն*) 711–713

Գ. Լեւոն Ե. Հայկազն (*Եւրոպացիք Հայ մականունը կու տան Լեւոնի, Զամչեան՝ Արծրունի կը կոչէ զայն, — թէ և իրաւամբ*) 813–820

Դ. Վասիլ Ա. Մակեդոնացի (*Եւրոպացիք այսպէս կը կոչեն զինք իր ծննդավայրին պատճառաւ, Զամչեան Արշակունի կը կոչէ զայն*) 867–886

Ե. Լեւոն Զ. Իմաստասէր 886–912

Զ. Աղեքսանդր (*հայ պատմիչներէն՝ Ալեքս ալ կոչուած. նա տիտղոս չունի, կրնանք Արշակունի կոչել*), 912–913

Է. Կոստանդին Է. Պերփերուժէն 913–959

Ը. Ռոմանոս Ա. Լեկապենոս (*Գաբեղեանի աղաւաղութիւնը կը թուի այս մականունը*) 920–944

Թ. Ռոմանոս Բ (*որդի Պերփերուժէնի*) 959–963 (*Կրտսեր, Մանուկ, և Գեղեցիկ Տղայ կոչուած*)։

Ժ. Յովհաննէս Զմշկիկ (*հայ պատմիչներէն Կիւռ Ժան կոչուած*) 969–976

ԺԱ. Վասիլ Բ. Բուլղարասպան 976–1025

ԺԲ. Կոստանդին Ը. որդի Ռոմանոսի Բ. 1025–1025

Հայազգի թագապահանջներն են.

1. ***Մժէժ Գնունի** որ թագաւոր հռչակուեցաւ քիչ ժամանակուան համար* (648*ին*)
2. ***Արտաւազդ*** (743*ին*)
3. ***Ալեքս Մուշեղ*** (790)
4. ***Վարդան Թուրք*** (803*ին*)
5. ***Արշաւիր*** (808)
6. ***Թովմաս Գեղուշացի** կաղոտն*, (822*ին*) (*ըստ ոմանց սլաւ*)

Լեւոն Իսաւրացին ալ (717–740) *հայ համարուած է ոմանցմէ, բայց սխալմամբ։*

Գործոյս ներկայ առաջին հատորին մէջ պիտի խօսինք վեց առաջին հայ կայսերաց վրայ, ծանօթութեանց մէջ քննելով իրենց ազգութիւնը, իրենց կենաց տարակուսական կէտերը, դնելով ինչ որ հայ և յոյն պատմիչներ կ'ըսեն նոյն խնդրոց մասին։

Գալով պատմագրական ոճին, սոյն գործը կենսագրութիւն ըլլալով, ոչ եթէ ազգի մը

պատմութիւն, կը վայելէ ազատութիւններ՝ որ վերջնոյս ներելի պիտի չըլլային, ինչպէս անհատական կեանքի մանրամասնութիւններ, նկարագրութիւններ, և այլն։ Մասնական դէպքերէն աւելի ջանացած ենք դարու ոգին ներկայացնել, որ եզական եղած է. անոր մէջ կը կայանայ Պոլսոյ պատմութեան բոլոր յարգը, շահեկանութիւնը։ Բուզանդացիներու մտածումը բոլորովին կը տարբերէր սովորականէն. նոր աշխարհի բնակիչներ միայն կրնան անոնց հետ համեմատուիլ. այս տարբերութեամբ սակայն՝ որ ասոնք մեծղին կը փնտռեն նորութեան մէջ, մինչդեռ Բուզանդացիք՝ զաւեշտականը։ Հոգեբանական այս երեւոյթը յատուկ կ'երեւի այն միջավայրերուն ուր բազմաթիւ ցեղերու յորձանք և ձուլում կայ։ Եզականութեան այս ձկտումը, միջադէպ յօրինելու այս սէրը՝ հասարակաց է ոչ միայն պատմութեան դերասաններուն, այլ և անոնց հեղինակներուն, որ հետաքրքրող դիպուած մը կը նախադասեն յաճախ քան քաղաքական կարեւոր յեղաշրջութիւն մը։ Դիւցազնականը կայ անոնց մէջ, ողբերգականը, կատակերգականը. բուզանդացի տարեգրող մը, առանց մեծ երևակայութեան տէր ըլլալու, Հոմերոսի, Շէյքսփիրի, Մոլիէրի հատուածներ կ'ընծայէ մեզ, որոնք իրականութեան առաւելութիւնն ալ ունին։ Բիւզանդական պատմութիւնը գեղարուեստական գլուխ-գործոց մ'է, որուն գրական փառքը նոյն իսկ իր դիւցազներուն կը պատկանի։ Ծանօթ առարկայի մ'անցեալը աւելի կը շահագրգռէ, կը հմայէ։ Բիւզանդիոն հայութեան համար կեդրոնաձիգ զօրութիւն

մ'եղած է. կը յուսանք ուրեմն թէ ընտանեցած վայրերու պատմութիւնը քնարերգութեան մը պէս անոյշ պիտի հնչէ անոնց՝ որ կ'ապրին այդքան մեծ յիշատակներու մօտ։ Ոսկեղջիւրն է, Պրոպոնտիսն ու Վոսփորը որ ձայն կ'առնուն իրենց տեսածները պատմելու՝ երազանքի բարեկամներուն։

ԴՐԱՄՔ

ՀԱՅԱԶԳԻ ԿԱՅՍԵՐԱՑ

(որ յԱ. հատորիս).

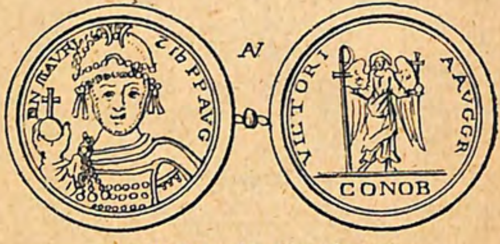

Մօրիկ Հայկազն։

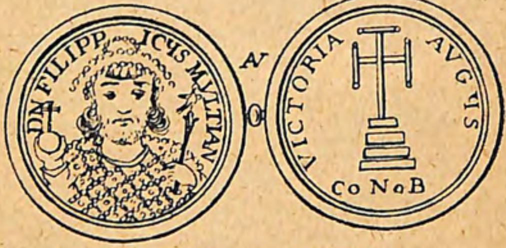

Փիլիպպիկոս Վարդան։

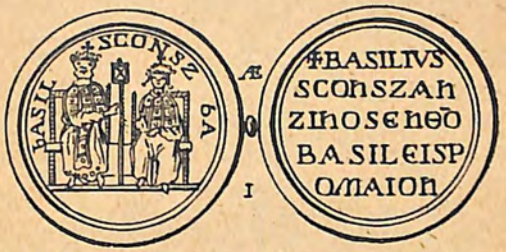

Վասիլ Մակեդոնացի։

Լեւոն Իմաստասէր։

Աղեքսանդր։

Ա.

ՄՕՐԻԿ ՀԱՅԿԱԶՆ

(582-601)

Ա.

ԿԵՆԴԱՆԱԳԻՐ ՄՕՐԿԱՅ. — ԾՆՆԴԱՎԱՅՐ

Տարոսի լեռնաշղթային դարերէ ի վեր սահմանաքարն եղած էր հռոմէական պետութեան:

Տիգրոնն ու Հռոմը կու գային իրարու հետ ոգորելու իր ստորոտը, իրենց ետեւէն բերելով Արեւելքն և Արեւմուտքը:

Արշալոյսը անոր կատարին վրայ բացուած ժամանակ՝ արիւնհեղութեան նշանը կ'ըլլար միշտ, ինչպէս կարմիր դրօշ մը պատերազմի: Հոն հռոմէական արծիւները կը սաւառնէին պարսիկ առիւծներու դէմ, որ կը մռնչէին բիւրաւոր փողերու ձայնով՝

578*ին, — խրոխտ երիտասարդ մը*

կանգնած էր քրիստոնեայ լեգէոններուն առջեւ։

Բարձր էր իր հասակը, ուղիղ և արքայավայել, անմօրուս մանկական դէմք ունէր, գլուխը ճաղատ էր, բայց կիսովին ծածկուած դեղձանիկ մազերով։ Եւ իր անունն էր Մօրիկ։

Յոյն պատմիչները կ'ըսեն՝ թէ նա ծընած էր Կապադովկիոյ Արաբիսոս գիւղին մէջ (539ին),

Ազգային աւանդութիւնը այս խօսքը կը մերժէ՝ Մօրիկի աւելի գեղեցիկ հայրենիք մը տալու համար. — Այրարատի Օշական գիւղը։

Մայրը Յոհաննա կը կոչուէր. քոյրն էր նա Արաբիսոսի Անտիոքոս եպիսկոպոսին։ Իր հայրը, Պօղոս անուամբ, ազնուական մ'էր—ըստ յոյն պատմագրաց—երկրագործ մը՝ ըստ հայ աւանդութեան։

Կեդրոնին մէջ գտնուելով անդուլ պատերազմներու, անձամբ կը սորվեցնէր իր փոքրիկ որդւոյն՝ թէ ինչպէս պէտք է զէնքը գործածել ի պաշտպանութիւն հայրենեաց։

Եւ իր դասերը գործնական էին միշտ։ ... Կը կանչէր Մօրիկը իր փոքրիկ բանջարանոցին քով, ու կաղամբներուն գլուխը թռցնելով, կ'ըսէր. «Այսպէս վարուէ

թշնամիներուդ հետ»։ Մօրիկ կը մեծնար՝ զինուորական փառասիրութեամբ միայն լեցուած։

Կեանքի փայլուն ասպարէզ փնտռելով, գաղթեց Հայաստանի այն մասին մէջ՝ որ Յունաց կը հպատակէր։ Հոն նախ զինուոր եղաւ, յետոյ սպայ, յետոյ զօրավար, յետոյ պալատ կանչուելով՝ կոմս դրուեցաւ պահապան զօրաց։

Այս բոլոր դէպքերու մասին՝ կը պակսին մանրամասնութիւններ հին պատմիչներու քով. լռութեան ամպը կը նետեն անոնք՝ Մօրիկի արշալոյսին վրայ։ Բայց այդ լռութիւնն ալ ճարտասան է, ենթադրել տալով անօրինակ քաջութիւններ՝ որ իր առջեւ գահու ճանապարհը բացին։

Պատերազմը որ կը մղուէր Փոքր Ասիոյ մէջ, — Պարսից դէմ, — սկսած էր ձախող ընթացք մ'առնուլ։ Տիբեր կայսրը, 575ին իր առջեւ կանչեց Մօրիկ կոմսը, և զինքն անուանեց սպարապետ արեւելեան բանակին, հրամայելով դիւցազնական հոգիով երթալ, և յաղթանակներով վերադառնալ։

Բ.

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՇԱՐԺԱՌԻԹԸ

571 տարեթիւն էր։

Մոգերու բազմութիւն մը, պարսիկ խառնաղանճ զօրքեր Հայաստանի Դուին քաղաքը մտած էին, հոն ատրուշան մը շինելու և Հայերը կրակապաշտ ընելու համար։

Ամբողջ քրիստոնեայ ժողովուրդը ոտքի ելաւ, զէնքի դիմեց և պատրաստուեցաւ ամենէն բուռն ընդդիմութեան։ Կաթողիկոսն անձամբ հոգիները կը գրգռէր, իր ներկայութեամբ և իր խօսքերով. «Մեռնինք, կ'ըսէր ան, քրիստոնեայ հաւատքը չուրանանք»։ (571 մարտ 30)։

Կրկնումն էր ճիշդ այն արհաւիրքներուն՝ որ Վարդանանց պատերազմով վերջացան։ Եւ յիրաւի հիմակ ալ Մամիկոնեան մ'էր որ յեղափոխութեան գլուխ կ'անցնէր ու կը կոչուէր նոյնպէս... Վարդան։

Օր մը, երբ կաթողիկոսը կ'անցնէր քաղաքէն, պարսիկ դեսպանները դուրս ելան յանկարծակի, գաւազաններ շողացնելով օդին մէջ. գետին տապալեցին զինքը և սկսան անխնայ ծեծել։ Հազիւ թէ հայ

ժողովուրդը այս բանս լսեց, աննկարագրելի կատաղութեամբ ու խլացուցիչ աղաղակներով պարսիկներուն վրայ յարձակեցաւ. Նոյն վայրկենին Վարդան ու Վարդ, ուրիշ ամբոխի մը գլուխ անցած, կը դիմէին Սուրէն մարզպանի պալատին վրայ, իրենց Մանուէլ եղբօր մահուան վրէժն առնելու համար։

Բռնեցին բոլոր Պարսիկները, գլխատեցին ու կտոր կտոր ըրին իրենց մարմինը։

Արիւնային գործողութիւնները կատարելէ յետոյ, երբ կը դառնային, փողոցի մը մէջ իրարու հանդիպեցան երկու մոլեգնած ամբոխները. «Սպաննեցի՞նք» գոչեց մին խոր գոհունակութեամբ՝ մոգերու մօրուաւոր գլուխները ցուցնելով, «Սպաննեցի՞նք» պատասխանեց միւս ամբոխը՝ անոնց նետելով Սուրէնի արիւնաթաթաւ գլուխը։

Յեղափոխութիւնը երթալով կը հրդեհէր։ Լուրը հասաւ մինչև շահնշահի արքունիքը, ու միւս կողմէն՝ մինչև Բիւզանդիոն։ Վարդան հոս դեսպաններ ղրկած էր՝ օգնութիւն ուզելով Յուստինոս կայսերմէն, որ ի բնէ մեծաբան, մեծամեծ խոստումներ ըրաւ։

Վրացիք ալ, Հայոց օրինակէն և Յունաց խօսքերէն խրախուսուած, ապստամբութեան դրօշը բարձրացուցին։

Վարդան հաւաքեց իր բոլոր ուժերը, և բոլոր հայ իշխաններուն հետ որ միացած էին իրեն, յառաջացող թշնամւոյն դէմ քալեց: Իր դրօշին կը հետեւէին նաև Վիրք, Սովիրք, և Ալանք՝ իրենց Շարոյհ թագաւորին հետ միասին: Պարսիկներու ընդարձակ բանակ մը, հեծեալ, հետեւակ, ուղտեր, փիղերու մեծ երամակներ, Գերենի հրամանատարութեամբ, ահագին սպառնալիքով Հայաստանի կը մօտենային:

Խառնուրդը տեղի ունեցաւ Կաղամախի դաշտերուն վրայ:

Յաղթանակը չէր գուշակուեր ի սկզբան: Վարդանայ և իր գունդերու հայրենասիրական մոլեգնութիւնը, թշնամեաց թուական այնպիսի առաւելութիւն մ'ունէր իրեն մրցակից, որ մինչեւ կէս օր կռիւը հաւասարակշիռ մնաց: Յետոյ Հայերն յարձակողական դիրքը բռնեցին, և սկսան Պարսիկները ետ մղել. ու յաղթութիւնը ապահով էր. մեծ մասը սպաննեցին, մաս մ'անոնցմէ՝ գերի բռնեցին. — կողոպուտը թիւ չունէր:

Այս յաղթութիւնը սակայն՝ վերջնական արդիւնք մը չէր կրնար ընծայել, քանի որ պարսիկ պետութիւնը մեծագոյն բանակ մը կը ղրկէր Հայաստանի վրայ, Վահրամ Զուպինի առաջնորդութեամբ:

Անմիաբանութիւնը սկսած էր հայ իշխաններու մէջ. Բիւզանդիոնի օգնութիւնը՝ դեռ խոստում կը մնար:

Վարդան տեսնելով որ միայնակ պիտի չկարենայ յաղթութիւնը շարայարելի ընել, Բիւզանդիոն գնաց՝ հռոմէական պետութիւնը յուզելու և ամբողջապէս զանիկա Պարսկաստանի դէմ հանելու համար:

Ի՞նչ բանով կարելի էր այս գաղափարը իրագործել:

Դիւանագիտութեամբ ու ճարտասանութեամբ: Երկուքն ալ ունէր Վարդան:

Բիւզանդիոյ կառավարութիւնը բերանացի յայտարարութիւն մը հանեց, որով ինքզինք պաշտպան կը հռչակէր քրիստոնեայ ժողովուրդներու. կը յորդորէր զանոնք հանգչիլ, որովհետև պատերազմը իրենք կը ստանձնէին, որովհետև կռուելու կարգը Բիւզանդիոնի եկած էր:

Սկզբնական ճակատամարտները համապատասխան չեղան Յոյներու յոյսին և խրոխտանքին. Մարկիանոս, Յուստինոսի ազգականը, Դարա քաղաքին մօտ 1200 թշնամի ջարդելով Մծբինը պաշարեց: Այն վայրկենին ուր Խոսրով 140,000 զօրքով իր դէմ կու գար, Մարկիանոս, ամբաստանուած իբր թագապահանջ, Պոլիս կանչուեցաւ (573 յունիս):

Իր տեղ Մօրիկ ղրկուեցաւ Գուբին. զինուորներուն թոշակը չէր վճարուած. ապստամբեցան իրենց զօրավարէն. գազանութեան րոպէին զինք կտոր կտոր պիտի ընէին՝ եթէ չփութար փախչիլ։ Իր յաջորդ Յուստինիանոս զօրավարը, ոչ միայն անկարող եղաւ դիմադրելու Խոսրովի, որ անձամբ Հայաստան մտաւ և Կարինը պաշարեց, այլ նաև ծանր պարտութիւն մը կրեց Թամխոսրովէն։ Տիբեր, տժգոհ իր զօրավարներէն, կրկին զՄօրիկ Արևելք ղրկեց, 577ին, սպարապետի տիտղոսով։

Գ.

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԲԱՂԴԸ ՓՈԽՈՒԱԾ. — ՀՐԴԵՀՆԵՐ ԼԵՐԱՆ ՄԸ ԾԱՑՐԷՆ ԴԻՏՈՒԱԾ։...

Մօրիկ, բանակետղը հասնելուն պէս, իմացաւ պարտութեանց պատճառը. — բարեկարգութիւն կը պակսէր զօրքերուն մէջ՝ և խրամ անոնց բանակին շուրջը։ Երկու սովորութիւններն ալ հաստատելէ յետոյ, բուռն թափով Արծն գաւառը արշաւեց։ Փայլուն յաջողութիւններ — որոնց համբաւը մեծնալով կը հասնէր Բիւզանդիոն —, ժողովուրդը համոզեցին՝ թէ Մօրիկ

մեծագոյն զօրավարն է տէրութեան, և թէ ա՛լ փոխուած է պատերազմի բաղդը։

Սահմանագլխի բերդեր, գիւղեր, կիրճեր, քաղաքներ անձնատուր եղան Մօրկայ։

Հայկազն զօրավարը կուփ դաշտէն տասն հազար գերի ղրկեց կայսեր, որպէս զի երթան Բիւզանդիոն իր յաղթանակները պատմելու։ Անոնք տասն հազար վկայներ եղան իր հանճարին և քաջութեան։

Միայն Բիզանէս իշխանը, որ հակառակ իր քրիստոնեայ ըլլալուն, Խլոմար գիւղը կը պաշտպանէր, կրցաւ Մօրկայ դիմանալ ընդերկար։ Ապարդիւն եղան փոխադարձ խոստումներն և սպառնալիքներ. պարսիկ իշխանը Մօրիկը ողոքելու համար կողոպտեց գիւղի եկեղեցին և ոսկիներով հաշտութիւն խնդրեց հայ զօրավարէն։ «Կողոպտելո՞ւ եկայ եկեղեցիները՝ թէ զանոնք ազատելու» ըսաւ Մօրիկ ու հրամայեց պաշարումը սաստկացնել. մեքենայները բարձրացան, բաբանները բաղխել սկսան։ Բիզանէս դեռ կը կռուէր. Մօրիկ չուզելով գիւղի մը պատճառաւ՝ իր արշաւանքը դադրեցնել, առումը յետաձգեց, և դիմեց դէպ ի Մծբին, աւերելով այրելով բոլոր շէնքերը, որոնց՝ ճամբուն վրայ կը հանդիպէր ինքը։

Իր յաղթական ընթացքը յանկարծ ընդ-

հատեցաւ։ Յուստինոս մեռաւ (578ին)․ իրեն յաջորդեց Տիբեր։

Բիւզանդիոյ քաղաքականութիւնը կ'ուզէր հիմա աւելի հաշտ վարմունք մը գործածել Պարսից նկատմամբ որովհետև բարբարոսները, Բիւզանդիոնը Պարսից հետ զբաղած տեսնելով, սկսած էին Եւրոպայի կողմէն ահաւոր յարձակումները նորոգել։ Երկու մեծ թշնամիներու հետ կռուիլ, քաղաքական մեծ վտանգ մ'էր այդ՝ հռոմէական պետութեան համար։

Տիբեր Պարսից կու տար Հայաստանն ու Վրաստանը, փոխադարձ այս երկու բանը խնդրելով․ — խաղաղութիւնը՝ ու Դարա քաղաքը։

Արքայից արքայն, դեռ աւելի խրոխտացած, պատասխանելու տեղ՝ անձամբ բանակի մը գլուխ անցաւ ու Մօրիկի դէմ քալեց։ Յաղթական կը կարծէր ինքզինք, առանց գուշակել կարենալու՝ թէ հայ զօրավարը ինչպիսի՛ երագութեամբ յառաջ կու գար։

Շահնշահը՝ Կորդուաց լեռներուն վրայ կը գտնուէր, երբ հեռո՛ւն, իրիկուն մը, հորիզոնի վրայ բոցեր տեսաւ․ գիւղեր էին, քաղաքներ էին որ կ'այրէին, Մօրիկն էր որ կայծակի պէս իրեն դէմ կը սլանար։ Եւ հրդեհը հեռուն, մթութեան մէջ, այլ

և այլ կէտերու վրայ, ահաւոր ձևեր կ'առնուր։

Արիւնը սառեցաւ շահնշահի երակներուն մէջ․ — այդպիսի յանդգնութիւն դեռ չէր տեսած։

Զհամարձակեցաւ հայ զօրավարին դէմ ելլել և մղել զանիկա՝ Զիրմա գետէն անդին։

Քաշուեցաւ Պարսկաստան, և արդէն մաղձոտած, մեռաւ սրտի ցաւով։

Շահնշահը այնքան դառնացած էր իր պարտութեան վրայ, որ մահուան ժամանակ կը հառաչէր անդադար․ «փառքն ալ երազ մ'է․ աշխարհները՝ որոնց տիրեցի, այսպէս կը թողուն զիս յանկարծ»։

Յանցանքը աշխարհներուն չէր, այլ իրեն․ չէր կշռած ոյժը ժողովրդեան մը՝ որուն սրբազնութիւնները կ'անարգուին։

Դ․

ՈՐՄԻԶԴԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ․ — ՆՈՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ․ — ՆԵՐՍԷՍ ՀԱՅԿԱԶՆ։

Երբ Խոսրովի գահուն վրայ՝ Որմիզդ բարձրացաւ, (579ին) կը յուսային Բիւզանդացիք թէ քաղաքական յարաբերութիւնք պիտի փոխուին և պիտի կարենան

ստանալ այնքան ցանկացուած խաղաղութիւնը։

Թէոդորոս ու Զաքարիա Պարսկաստան ղրկուեցան՝ բանակցութիւնները սկսելու համար։ Որմիզդ պատասխանեց։

«Հայրս՝ հաշտուիլ կ'ուզէր, ես՝ երբե՛ք. ինքն իր սրով ստացաւ աշխարհները, ուստի ազատ էր զանոնք դարձնելու։ Բայց ինծի համար՝ ժառանգութիւն մ'են, մինչեւ վերջ պէտք է պաշտպանեմ զանոնք։ Կը հաշտուիմ ձեզ հետ՝ միայն մէկ պայմանաւ. ամէն տարի վճարեցէք այն հարկերը՝ զոր Յուստինոս խոստացաւ»։

Պատերազմի յայտարարութիւն մ'էր ասիկա։ Մօրիկ, որ Պոլիս վերադարձած էր՝ գարնան բացուելուն, մեկնեցաւ դէպ ի Արեւելք։

Այս անգամ իրեն օգնական ունէր Ներսէս Բ. Հայկազնը, մին՝ նոյն ժամանակի ամենէն ճարտար, ամենէն յանդուգն զօրավարներէն։ Նա կը հրամայէր Տիբերեան կոչուած գունդին, որ 16 հազար Սկիւթացիներէ կը բաղկանար, և որուն կազմողը՝ ինքն եղած էր։

Երկու հայ զօրավարները փոթորկի պէս կը յառաջանային, աւերելով արտ ու գիւղ։ Ոչ մէկ քաղաք կը յանդգնէր դուռը գոց պահել իրենց դէմ։ Հայաստանի սահման-

ները անցան ու Մարաստան մտան մինչդեռ միւս կողմէն Յուստինիանոս զօրավարը ամբողջ Հայաստանի տիրելով մինչև Կասպից ծով կը հասնէր, հոն Որմիզդի յաղթելով և անոր գանձերը ու փիղերը գերի տանելով (581)։

Մօրիկ արդէն մօտ էր Միջագետքի անապատներն ալ մտնելու՝ երբ Մօրկայ արաբ զօրավարներէն մին հռովմայեցւոցմէ զատուեցաւ, չուզելով զէնքով մտնել իր հայրենի անապատներուն մէջ, և Պարսից մատնեց պատերազմի ծրագիրը։

Լսելով Մօրիկ թէ թշնամիներ Որմիզդի հետ շտապով յառաջ կու գան՝ կամաւոր հրդեհի զոհ ըրաւ ցորենալից նաւերը՝ զորս Եփրատայ վրայէն կը բերէր։

Երկու բանակները շուտով հանդիպեցան իրարու. բարձրէն դիտող զօրավարները կը տագնապէին, տեսնելով յանկարծական փոփոխութիւնները ռազմական բաղդին, յաղթութեան տարտամութիւնները՝ ամենէն ստոյգ արհաւիրքներուն քով։ Մերթ մէկ բանակն էր, մերթ միւսը՝ որ կ'ընկրկէր, վիրաւորեալները դիակ դարձնելով, ու դիակները՝ փոշի։ Սակայն Պարսից այն թեւը որ արաբացի հեծեալներէ կը բաղկանար, սկսած էր աննկարագրելի կոտորած մը տալ Տիբերեան գնդին շնորհիւ իրենց

օղապարիկ նժոյգներուն, Սկիւթացիներուն վրայ կը նետուէին, խռովութիւն կը ձգէին, կը սպաննէին, յետոյ կը ճողոպրէին, առանց յաճախ փոքրիկ վնաս մ'ալ կրելու։

Մօրիկ նշմարեց հեռուէն, որ Թէոդորիկոս զօրավարը կանոնաւոր փախուստ մը սկսած էր, իր Տիբերեաններուն հետ։ Իր յաղթական ուժերը վտանգուած կէտին վրայ հաւաքեց և շրջապատեց Աւարացիները։ Թշնամիները նետերու կարկուտի մը բռնուած, խոնջ, կէսէն աւելի սպաննուած, փախչիլ սկսան։

Այս յաղթութեամբ՝ Մօրիկ տէր կ'ըլլար բոլոր Միջագետքի։

Որմիզդ, խոնարհած, խաղաղութեան առաջարկութիւններ սկսաւ ընել, առանց դադրելու պատերազմի պատրաստութենէ, և ջանալով կեղծ նամակներու միջոցաւ՝ սխալ ծրագիրներ շնչել Մօրիկի։ Պարսիկներ միշտ արևելեան մեծաբանութեամբ կը խօսէին հռովմայեցւոց հետ։

— Շո՛ւտ, ըսէ՛ք ձեր կարծիքը, կ'ըսէին, մեր զօրքերը անհամբեր կռուի կը սպասեն. մէկ բանի միայն անոնք անկարող են. — իրենց եռանդը զսպելու։

— Թող չզսպեն, պատասխանեց հռովմայեցւոց դեսպանը. — պատրաստ ենք մենք՝ լաւ ընդունելութիւն մ'ընելու ձեր

զօրքերուն, և մէկ օրուան մէջ՝ իրենց չափազանց եռանդը զսպել սովրեցնելու։

Հռովմայեցիք տեղիք կու տային գրեթէ Պարսից բոլոր պահանջներուն. յանձն չէին առնուր միայն ուխտադրուժ գտնուիլ՝ Վարդանը Պարսից ղրկելով։ Ուստի պատերազմը նորէն սկսաւ Կոստանդինայի դաշտերուն մէջ։

Խառնուրդը ամենէն կատաղիներէն եղաւ. — Հռոմայեցիք յաղթեցին։

Թախոստր տեսաւ իր վրանէն՝ բանակին մէկ մասը գետնի վրայ տարածուած, միւսը՝ տագնապալից փախստեան մէջ։ Իր պարտութեան վրայ ամչցած, զէնքերը առաւ, վազեց դէպ ի թշնամեաց կեդրոնը, և հոն քաջութեամբ ընկաւ։ (580)

Ե.

ՓԱՌՔԻ ԱՆԱԿՆԿԱԼՆԵՐ. — ՄՕՐԻԿ՝ ԿԱՅՍԵՐ ՓԵՍԱՅ. — ՄՕՐԻԿ՝ ԿԱՅՍՐ.

Վերջնական հարուածը տրուած էր Պարսից։ Կեանքի նոր շրջան մ'էր որ կը բացուէր՝ թէ հռոմէական պետութեան և թէ Մօրիկի համար։ Երբ Բիւզանդիոն դարձան Մօրիկ և Ներսէս, երկու հայկազն զօրավարները, շրջապատուած 5000 գերի

Պարսիկներէ, աւելի շքեղ քան կայսրը՝ որ իր արքունիքով միասին ընդառաջ ելաւ իրենց. ամբողջ ժողովուրդը խանդավառութեան ծայրայեղ ցոյցերն ըրաւ. քանի մ'օր յետոյ շքեղօրէն իր յաղթանակը տօնեց։ կայսրը Մօրիկի քաջութիւնը արեւելեան ոճով վարձատրեց. — իր աղջիկը նշանեց Մօրիկի հետ (582 օգ. 5)։

Աղքատ մը՝ որ օտար երկիր կը գաղթէ, հանճարով կը հռչակուի, յաղթութիւններով կը բարձրանայ և հուսկ ուրեմն ձեռք կը կարկառէ թագաւորի աղջըկան. — վէպ մը չէ՞ այս, կամ թատերգութեան մը վերջին տեսարանը. դէպքը ինքնին կը նշանակէր՝ թէ Մօրիկ պիտի ըլլայ յաջորդ Տիբերի որ զուրկ էր թագաժառանգէ։

Յիրաւի, քանի մ'օրէն կայսրը ժողովքի հրաւիրեց բոլոր ծերակուտի անդամները, խորհրդականները, եկեղեցականները, իմացնելով անոնց՝ որ իր իշխաններուն մէջէն ապագայ կայսրը պիտի ընտրէր։

Մեծամեծները հաւաքուեցան արքունեաց մէջ. սրտաթունդ ընտրութեան կը սպասէին։ Ամէնքը ոտքի ելան, երբ Տիբերը, պատգարակի մէջ, ներս բերուեցաւ։ Հրաժարական ճառ մը պատրաստած էր ան. անկարող ըլլալով խօսելու, պալատական-

ներէն մին ելաւ մարմարեայ սանդուղի մը վրայ և զայն արտասանեց։

«Ինծի յաջորդ մը պիտի գտնեմ — կ'ըսէր Տիբեր—եթէ ամենէն արժանաւորը չըլլայ ան՝ իր ոճիրները՝ իմ ոճիրներս պիտի ըլլան. ես պիտի ամչնամ իր սխալներուն վրայ։...

Սիրեցեալ ամուսինիս համար իր նոր տէրը բարեկամ մը, եղբայր մը պիտի ըլլա՞յ։ Դեռատի աղջիկներուս պաշտպանը, հայրը պիտի ըլլա՞յ։

Բայց չեմ վախնար ըսելու՝ (ոչ կինս և ոչ ալ աղջիկներս պիտի բարկանան, վասն զի վարժուած են այս լեզուին), տէրութիւնը՝ ընտանիքէն աւելի սիրելի է ինձ։ Ինքն է հիմա իմ մտատանջութեանս առարկայն։

Իշխանի մը համար բաւական չէ պահած ըլլալ տէրութիւնը, պէտք է մտածէ յանձնել զայն ժառանգի՝ որ արդեամբք քան զինքը գերազանցէ. ապա թէ ոչ մեծ շէնքը, նորոգութենէ զուրկ, պիտի աւերուի և քիչ ատենէն պիտի կործանի բոլորովին։

Այս մտածութիւնը միտքս կը տանջէր ու կը նեղէր՝ երբ աստուածային իմաստութիւնը օգնութեան հասաւ և ցուց ինծի զանիկա՝ զոր կը փնտռէի։ Անիկա է

ձեր թշնամեաց յաղթողը, անիկա է որ հռոմէական փառքը բարձրացուց ու Պարսից ամբարտաւանութիւնը խոնարհեցուց։

Մօրիկն է այս մարդը, կայսրութեան սուրն ու վահանը։...

Թագաւորէ՛ Մօրիկ. յոյսս պարապ մի՛ հաներ. ականջդ բա՛ց ըլլայ ճշմարտութեան ու գոց շողոքորթութեան։

Արդարութիւնը քեզի աթոռակից ըրէ. գիտցիր որ ծիրանին իր պայծառութիւնը կը կորսնցնէ՝ եթէ ախտերու միայն ծածկոյթ ըլլայ։ Գաւազանդ ժողովրդեան նեցուկ ըլլալու համար է. նայէ՛ որ ժողովուրդը երջանկացնես։ Լաւ թագաւորը՝ իր գերագոյն իշխանութիւնը ծառայութիւն մը պիտի սեպէ։... Միանգամայն վստահ եղիր ու արթուն, տուած պատիժներուդ պատճառն ու չափը՝ հասարակաց օգուտը միայն ըլլայ։

Ասոնք հօր պէս ես քեզի կ'ըսեմ. բայց օր մը այնպիսի անաչառ դատաւորի մը պատասխան պիտի տաս՝ որուն առջև ամէն մեծութիւն աներեւոյթ կ'ըլլայ։

Թագաւորէ՛ Մօրիկ. քու յաղթութեանդ նշանները՝ իմ գերեզմանիս զարդերն ըլլան, և առաքինութիւններդ ինծի դամբանական ներբողներ»։

Բոլոր Հանդիսականները լացին. քա-

նի մ'օրէն մեռաւ Տիբերիոս։ (589 օգ. 14)։

Զ.

ՀԱՐՍԱՆԻՔ ԵՒ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ. — ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԶՐ-
ՐՈՅՑ ՄԸ։

Կայսերական հարսանիքը արեւելեան շքեղութեամբ մը կը տօնուէր Բիւզանդիոնի մէջ, նոյնպէս գահակալութիւնը. — Ի՞նչ պիտի ըլլային այս երկուքը՝ միացուած։

Երկրորդ առաւօտն էր՝ յետ Տիբերի մահուան. Մօրիկ Ս. Սոփիա կ'երթար՝ պսակուելու համար Տիբերի Կոստանդինա դստեր հետ։ Բոլոր իշխանները ճերմակ հագուած էին, հրեշտակներու բանակ մը պիտի թուէին, եթէ կարելի ըլլար իրենց մեղքերը մոռնալ։ Ամէնքն ալ ջահ մը կը կրէին իրենց ձեռքին մէջ։ Մեծ տաճարին մէջ եկեղեցւոյ արարողութիւնները կատարուեցան, և հայրապետը, իրենց ձեռքերը միացնելով, պսակ մը ու թագ մը զետեղեց միանգամայն իրենց գլխուն վրայ։

Յետոյ օգոստափառ ամուսինները սկսան դէպ ի պալատ դիմել։ Գուլթին մէջ թափօրը կանգ առաւ. իշխանները կրկին ճեր-

մակ կարգեր ձեւացուցին, մինչ անդին զօրավարներ կը շողշողային ոսկեղէն զէնքերով ու զրահներով։

Ներքինապետը, այր թագուհւոյն տուած, որ քօղերու թրթռուն սպիտակութեանց մէջ՝ հոգիի մը նրբացումն առած էր, յառաջեց քանի մը քայլ՝ ու վարագոյրի մ'ետեւ անհետացաւ։

Վայրկեան մը վերջ, կայսրը, ծիրանիներու մէջ, փայլփլուն ակունքներով ծածկուած, թագը գլխուն վրայ, սկսաւ դէպ ի նոյն կէտը երթալ։

Բոլոր ժողովուրդը միաբերան՝ սկսաւ առագաստի երգը հնչեցնել. վարագոյրը բացուեցաւ, և երեւցան երկու շքեղ գահեր, որոնց ոսկեղէն շրջագիծերը կը նկարուէին մետաքսապատ, նոյնպէս փայլփլուն յատակի մը վրայ։ Աստղազարդ երկինք մ'էր կարծես՝ որ ամպի մը տակէն կ'երեւար։ Դշխոյն շնորհալի կերպով ընդ առաջ ելաւ կայսեր, մօտակայ գահը իրեն հրամցուց, մինչ վարէն առագաստի երգերը կը շարունակէին թնդալ՝ դեռ աւելի ոգեւորեալ կերպով։

Այս վայրկենին՝ Ներքինապետը վեր կ'ելլէր գինիի բաժակ մը ձեռքին մէջ. զայն ներկայացուց թագակապ ամուսիններուն՝ իբրև խորհրդանշան մը սիրոյ։

Հարսանիքը տեւեց եօթն օր, եօթն գիշեր։

Մեր Կիրակոս պատմիչը կ'աւանդէ թէ յետ հարսանեաց Մօրիկ պատգամաւոր ղրկեց իր հօր՝ թագաւորութիւնը իմացնելու համար, կառավարութեան մասին ալ խորհուրդ հարցնելով։

Պատգամաւորները կայսեր հօր՝ բանջարանոցի մը մէջ հանդիպեցան՝ ուր նա զբաղած էր բոյսերը խնամելու։ «Ի՞նչպէս կ'ուզես որ որդիդ տէրութիւնը կառավարէ» հարցուցին իրեն։ Նա լուռ կեցաւ. յետոյ շրջան մ'ըրաւ, և ամենէն բարձրահասակ կաղամբները գլխատեց։ «Գացէ՛ք, ըսաւ նա, ըրածս որդւոյս պատմեցէք»։

Մօրիկ իսկոյն հասկցաւ թէ հայրը խրատ կու տար ազդեցիկ իշխանները մէջտեղէն վերցնել և հետեւեցաւ հօրը խորհուրդին։ Այս զրոյցը չիկրնար ճշմարիտ ըլլալ, որովհետեւ՝ ըստ ժամանակակից պատմըչաց, Մօրիկի հայրն իր հարսանեաց ներկայ էր և հանդէսին ամենէն հետաքրքրական մասը կը կազմէր։ (Տե՛ս ծանօթ)։

Կարելի չէ որոշել՝ թէ Մօրի՞կ աւելի փառաւորուեցաւ գահակալութեամբ, թէ գահը՝ Մօրիկով։ Իր անձին մէջ քաջութիւնն և առաքինութիւնն էին որ կ'արժանանային թագի։

Է․

ՄՕՐԿԱՅ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ. — ՄՕՐԿԱՅ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ. ԱՍՈՐ ԹԵՐԻ ԿՈՂՄԵՐԸ։

Քառասուն և երեք տարեկան էր երբ գահու վրայ բարձրացաւ։

Երիտասարդական թափը հանդարտած էր իրեն մէջ, տեղի տալով տակաւ ծերունիի ծանրախոհութեան։ Լուրջ էր, բայց դժուարամերձենալի. խոհեմութիւնը դանդաղութեան կը յանգէր, կը սիրէր կրօնքը, երբ տէրութեան շահերուն չէր վնասեր. տնտեսագէտ էր, ագահ, զէնքերու սիրահար, գրքերու բարեկամ. ցորեկը պատերազմներով կը զբաղէր՝ գիշերը ընթերցումով։

Հնութեան մէջ, ուր ինքնակալը բացարձակ վարիչն էր տէրութեան գործերուն, դիւանագիտութիւնն ալ կայսեր նկարագրին դրոշմը կը կրէր։ Եւ Մօրիկ այն երեւցաւ ազգերուն, ինչ որ ճանչցուած էր պալատին մէջ։

Իր առաջին նպատակն եղաւ զինուորական արհեստը ծաղկեցնել։ Անձամբ գիրք մը գրեց սոյն նիւթին վրայ, իր բազմամեայ փորձառութիւնը հոն ամփոփելով։ Խրամի սովորութիւնը, որ վերցուած էր,

ինք վերահաստատեց։ Բիւզանդիոյ կայսր մը պէտք է մտածէր միանգամայն՝ Ասիոյ, Եւրոպայի ու Ափրիկէի վրայ։ Իրեն ժամանակ՝ այս երեք կողմէն ալ սպառնալիքներ կու գային հռոմէական պետութեան։

Մօրիկ Բարբարոսաց առջեւն առնելու համար բդեաշխներ հաստատեց Էքզարք տիտղոսով, Ռաւեննայի ու Կարքեդոնի մէջ։ Այդ բդեաշխները ոչ միայն քաղաքին ներքին կառավարութեան հոգն ունէին, այլ և էին միանգամայն մէկ մէկ զօրավարներ. Հռոմէական դիւանագիտութեան մէջ ամենէն նշանաւոր գործերէն է սա։ Ասոր հետեւողութեամբ է որ, ութերորդ դարու մէջ, կ'ըսէ Փէլցեր, այլ և այլ բանակաթեմեր սկսան հաստատել։

Զէնքէն յետոյ գանձն է որ տէրութիւնը իր մեծութեան մէջ կանգուն կը պահէ։ Զայն աճեցնելու ամէն միջոց կը մտածէր Մօրիկ. ոչ միայն անձնական հաճոյքներու՝ իր ընտանեաց համար ևս զայն չէր գործածեր։ Իր չափազանց խնայողութիւնը իր մահուան պատճառ պիտի ըլլար։ Նա երբեմն այնպիսի կերպարանք կ'առնէր՝ որ մարդկային զգացման դէմ ալ կը դառնէր. յանձն չէր առներ, օրինակ իմն, գերիները ստակով փրկանաւո-

րել· աւելի կ'ընտրէր նուազ հպատակ ունենալ՝ քան նուազ դրամ։

Մօրիկ ջերմեռանդն հաւատացեալ մ'էր. Քառասուն վկայից հոյակապ տաճարը՝ յուշարձանն եղաւ իր բարեպաշտութեան։ Բայց միշտ հայրենիքը եկեղեցիէն աւելի կը սիրէր. օրէնքով արգելեց կրօնաւոր ըլլալ՝ զինուոր չեղած (592)։ Ինքը քաղկեդոնական, միշտ ներողամտութեամբ վարուեցաւ միաբնեայց հետ, և այս բանս արդիւնքն եղաւ Յովհաննէս ծոմապահ պատրիարքին. այս սուրբ ճգնաւորը, ինքնիրեն միայն խիստ, մոլորութեան դէմ կ'ուղղէր ատելութիւնը, զոր իր նախորդները մոլորեալներուն կ'ուղղէին։ Մօրիկ մոլեռանդ գտնուեցաւ միայն՝ Ասորւոց մէջ գտնուող կարծեցեալ հեթանոսներու դէմ. Անտիոքայ եպիսկոպոսը, իբր կռապաշտ ամբաստանուած, ստիպուեցաւ շրջաբերականով մ'ինքզինք արդարացնել։

Ուրիշ եկեղեցական խնդիր մը ծագեցաւ տիտղոսի մը համար. Պօլսոյ պատրիարքը սկսած էր ինքզինք տիեզերական անուանել։ Գրիգոր Ա. պապը (590–604) բողոքեց այդ նորութեան դէմ. արեւելքի պատրիարգները Հռովմայ կողմը բռնեցին, և — թէպէտ տիտղոսը դարէ մ'ի վեր արդէն սկսեր էր գործածուիլ, — քահանայապետը խափանել տուաւ զայն։

Օժտուած լուսաւոր մտքով մը՝ որ չէր կարող գրական մեծ արտադրութիւններ ընել, բայց գիտէր զանոնք գնահատել, Մօրիկ ջանաց Բիւզանդիոնը Աթէնք մը դարձնելու։

Փոխանակ երաժիշտներու՝ պատմաբաններու և բանաստեղծներու հետ կ'անցնէր գիշերները։ Հետաքրքրական է այս մասին՝ Մենանդրի յառաջաբանը, զոր Սուիդաս ի մէջ կը բերէ։

«Իմ հայրս Եւփրատաս կը կոչուէր, ծագմամբ բիւզանդացի։ Հերոդոտոս էր իմ հարազատ եղբայրս՝ որ իրաւագիտութենէ ձանձրացած, ետ կեցաւ շուտով այս տեսակ ուսումներէն։ Ես սակայն համոզուած էի, թէ պէտք չէ օրէնսգիտութիւնը արհամարհել, և պէտք է աշխատութեանց ծայրը հասնիլ։ Ուստի ըրի, ինչպէս որ պէտք էր։ Բայց երբեք այս արուեստը չգործածեցի։ Երբեք փափագ չզգացի ատենաբանել դատարանի մէջ, արքունիքը յաճախել,… այլ ինծի հաճոյ էին երաժշտական աղմուկները, ձիարշաւները, և միմոսներուն ոստոստումները։ — Սակայն երբ Մօրիկ կայսրութեան հասաւ, իշխան մը՝ որ թէ՛ ժողովրդեան փրկութիւնը կը նախահոգար, և թէ՛ մուսայները կը սիրէր, և շատ համ կ'առնէր

բանաստեղծութիւն և պատմութիւն լսել է, այնպէս որ՝ գիշերուան մեծ մասը՝ այսպիսի բաներ ուսումնասիրելով կ'անցնէր, և բժամիտներն անգամ իր ընծայներով կը խրախուսէր, և մոքերնին կը սրէր. այն ատեն սկսայ իրաւամբ ցաւիլ և զառնանալ, թէ ինչո՛ւ պէտք եղած բաները չունիմ, ինքնիրենս սկսայ ըսել՝ թէ պէտք չեմ կեանքս այսպէս անգործ և դատարկ անցընել»։

Այսպիսի էր Մօրիկ՝ իր ներքին վարչութեան մէջ, իսկ իր արտաքին քաղաքականութիւնը կարելի է ամփոփել մէկ բառի մէջ. — Պատերազմ։ — Եւ տարբեր կերպով ալ կարելի չէր վարուիլ, քանի որ իր դրացինները բարբարոսներ էին։

Ջէնք առաւ եօթն ազգերու դէմ. — Պարսից, Սկլաւոններու, Աւարներու, Լոմպարտացւոց, Գաղղիացւոց, Մաւրիտանացւոց, և ուրիշ փոքր ազգութեանց դէմ։

Հակառակ իր յաջողութեանց, ստգտանելի կ'ըսեն ունի Մօրիկի քաղաքականութիւնը։

Ամէն բանէ առաջ դիւցազ մ'էր նա. զօրավար մ'նաց ծիրանիներ հագուելէն վերջն ալ։ — Կայսր մը սակայն խորագէտ ալ պէտք էր ըլլալ։

Պարսից թագաւորութիւնը որ մշտական

սպառնալիք մ'էր՝ կ'երկպառակի։ Եթէ Մօրիկ օգտուէր առիթէն, և ջախջախիչ հարուած մը տար անոր, դարագլուխ մը կը բանար, և թերեւս կ'ըլլար մեծ՝ ինչպէս Աղեքսանդրը։ Մօրիկ, ընդհակառակն, հաշտարարի դեր կը կատարէ։ Բայց այս՝ հիներու մեծ հոգիէն յառաջ կու գայ, որ յանձն պիտի չառնէին հանճարեղ վատութիւնները՝ արդի դիւանագիտութեան։ Պիտի ոչընչացնէր Պարսից թագաւորը՝ եթէ զէնքով գար իր առջև. բայց նա հիւր մ'է, գահը կը խոստանայ անոր։ Բաֆֆիի դիւցազներուն կը նմանի Մօրիկ. իրեն նախատինք կը համարի քնացող թշնամի մը սպաննել։

Ը.

ՄԻՋԱԴԷՊԵՐ ՄՕՐԻԿԻ ԿԱՅՍԵՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ. — ՀՐԴԵՀ Ի ՊՈԼԻՍ, ՋՐՀԵՂԵՂ Ի ՀՌՈՄ, ԵՐԿՐԱՇԱՐԺ ՅԱՆՏԻՈՔ. — ԳԻՏՆԱԿԱՆ ՄԸ ԿԱԽԱՂԱՆ ՀԱՆՈՒԱԾ. — ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԸ ՈՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Կ'ԱՌՆՈՒ. — ԱՆՅՈՒՇ ԲԵՐԴԸ...

Մօրիկի թագաւորութիւնը չտեսաւ երբեք արքունական ցաւեր, ընտանեկան դառնութիւններ. անոնց տեղ բնութեան աւերիչ ոյժն էր որ կարծես կը թափառէր իր երկրին ամէն կողմ՝ մերթ երկրաշարժի,

մերթ ջրհեղեղի կերպարանքով յայտնուելով։

Հրդեհը (583ին) մոխրակոյտ միայն կը թողուր հոն՝ ուր ապարանքներու գեղեցիկ շարք մը Պոլսոյ մեծ հրապարակը կը շրջապատէր։

Քիչ ժամանակ անցած էր այս դժբաղդութեան վրայէն, երբ մայիսի իրիկուն մը, (մայիս 10, 583) վերջալոյսի պահուն, գետնի տակ խուլ դղրդիւն մը լսուեցաւ։ Սպառնալիքն էր, որուն երկրաշարժը յաջորդեց. բազմաթիւ պալատներ գերեզման եղան իրենց տէրերուն։ Նոյն օրն ալ Կոստանդնուպոլսոյ հիմնարկութեան տօնն ըլլալով՝ ժողովուրդը լեցուած էր հրապարակին վրայ։ Ամէնքը կարծեցին թէ Բիւզանդիոն կործանմամբ իր շինութեան հանդէսը պիտի կատարէր. Թափօրը ընդհատեցաւ, երգերը ողբի փոխուեցան. բայց բուզանդացիք երկրորդ օր ալ մեծ զարմացմամբ դեռ ողջ գտան իրենք զիրենք։

Այս ժամանակ էր՝ որ Պաւղինոս անուամբ մէկը, գիտուն ըլլալուն պատճառաւ, կախաղան հանուեցաւ, աչքին առջև որդւոյն գլխատումը տեսնելէ վերջ։

Իր միակ յանցանքն էր առ բնութիւնն ունեցած սէրը և անոր գաղտնեաց հետա-

մուտ ըլլալը։ Այս մարդը, — որ ներկայ դարուս մէջ՝ մեծ քիմիագէտներէն մին պիտի ըլլար, — իր դարուն՝ մոգ և կախարդ համարուեցաւ և պատճառ երկրաշարժի։ Այդ պատուհասը իր յանցանքին պատճառաւ եկած էր։ Յովհաննէս պատրիարքը զինք ողջ ողջ այրելու դատապարտեց. կայսրը զայն խրատելով գոհ պիտի ըլլար. բայց պատրիարքէն և ժողովուրդէն ստիպուած՝ ի վերջոյ գիտնականը կախաղան հանեց։ (583)

Յաջորդ տարին այնպիսի ողողումներ եղան յիտալիա, որ կարծես մասնական ջրհեղեղ մը տեղի կ'ունենար, Նոյ ըլլալու բաղդը շատ քիչերուն թողլով։ Բոլոր գետերը՝ համաձայնած կը թուէին զարթնուլ իրենց անկողիններէն, դուրս վազել, ծովեր կազմել այն դաշտերուն վրայ՝ զորս ոռոգելու միայն սահմանուած էին։ Մինչդեռ Ատիճէ գետը գրաւած էր Վերոնայի ապարանքները քանդելու, Տիբերիս միւս կողմանէ ամբողջ Հռոմ ծածկելով՝ պարիսպներէն դուրս կը թափէր, անոնց շուրջ ջրվէժներ կազմելով։ Հռոմ մեծ լճի մը երեւոյթն առած էր, և կ'արժէր բարձրանալ օդին մէջ՝ անկից տեսարանին տխուր նորութիւնը ըմբռնելու համար։

Միայն բլուրներուն կատարները կը

տեսնուէին ալիքներուն մէջ. պալատներ կը լողային ջուրին վրայ, իրենց բեկորներուն մէջտեղ մարդիկներու դիակներ ցուցնելով. ցորենի դէզեր կը թափառէին հոն, իբր թէ արմատախիլ արտ մ'եղած ըլլային. աղքատաց շտեմարաններն էին, որո՛նց ալ չէր խնայած ջուրը։ Բնակչաց սարսափը և երկնքի արհաւիրքները աննկարագրելի էին. որոտում որոտման ետեւէն, կայծակ կայծակի ետեւէն. ժողովուրդը չէր տեսներ թէ ո՛ր ճամբով կու գար մահը։ Սուր մը գլխուն վերև, անդունդ մ'ոտքին տակ, մօտ կարծեց Հռովմայ կործանումը։ Այսպիսի տեսարան մը՝ Եգիպտոսի մէջ միայն կարող էր սարսափ չազդել։ Գետին հետ եկած էր իժերու բազմութիւն մը՝ որ խղդուեցան ծովու աղի ջուրերուն մէջ, յետոյ ծովափը ծածկեցին իրենց դիակներով։ Իբրև այս աղէտներուն վերջաբան, հրդեհ պատահեցաւ Վերոնայի մէջ, և ժանտախտ՝ Հռոմայ։

Հինգ տարի վերջ, (589ին, հոկտ. 31) Անտիոքայ մէջ երկրաշարժ մը վաթսուն հազար հոգի սպաննեց։ Քաղաքին եպիսկոպոսը, նոյն վայրկենին, խօսակցութեան զբաղած էր իր քահանայներուն հետ։ Յանկարծ պալատը սկսաւ երերալ, քիչ վերջ առաստաղը փլաւ՝ իրեն տակ ծածկելով խօսակիցները՝ որ ակամայ ստիպուեցան դադրեցնել վէճերնին։ Հողակոյտին տակ ճնշուած, հոգեվարքի տագնապի մէջ, ի զուր օդ շնչել փորձելով, եպիսկոպոսը իր գերեզմանին մէջ կարծեց զինքը. երկրաշարժը, բարեբաղդաբար չէր դադրած. գետինը նորէն ցնցուեցաւ և հողը որ իր տապանաքարն ըլլալու սահմանուած կ'երեւէր, ճեղքուեցաւ. եպիսկոպոսը, կիսամեռ, աչքերը բացաւ. օդոյ զովութիւնը զգաց, հառաչանք մ'արձակեց, նշմարեց հեռո՛ւն, հեռո՛ւն, ժպտուն երկինքը՝ որ այնքան եզականօրէն իրեն կը վերադարձնէր լոյսը։

Այսպէս երկրաշարժը, որ այնքան անձանց մահուան պատճառ եղաւ, եպիսկոպոսի մը յարութիւն շնորհեց։

Մօրիկի կայսրութեան հետաքրքրական միջադէպերէն մին եղաւ Անյուշ բերդի մէջ պատահածը։

Սոյն գղեակը, յոյներէն՝ Լեթէ կամ Գիլիգերդոն կոչուած՝ Մօրիկի ժամանակ լի էր դատապարտեալներով, ամէն ազգէ։ Ասոնք միաբանած (588ին) ջարդեցին բոլոր պահապանները, իրենց Մեհրուժան զօրավարին քոյրը առեւանգեցին, և թշնամեաց երկիրը կտրելով անվտանգ հասան Կոստանդնուպոլիս ուր Մօրիկ մեծ հանդէսներով իրենց գալուստը ողջունեց։

Գրիգորի, Անտիոքայ եպիսկոպոսի դատը, Մորիկի գահուն բնագրոշմը ամենէն աւելի ցայտեցնողներէն է։ Թշնամացած ըլլալով Աստերիոս քաղաքապետին հետ, ասոր գրգռմամբ ժողովուրդը իր Հայրապետին դէմ ելաւ, երգիծաբանական երգեր, պարսաւատետրեր, թատերգութիւններ անգամ ձեւացուեցան իրեն դէմ։ Կայսրը բարկանալով, Աստերիոսը պաշտօնանկ ըրաւ և իրեն տեղ դրաւ Յովհաննէս անուամբ մէկը, որ ժողովուրդը լռեցնելու տեղ, պաշտօնական թղթով մը ծանոյց՝ թէ ով որ ինչ զրպարտութիւն ուզէ՝ կարող է ընել Հայրապետին վրայ։ Այս հրամանը ամենէն փայլուն կերպով գործածողն եղաւ՝ սեղանաւոր մը. զԳրիգոր զրպարտեց՝ իբր գաղտնապէս իր հարազատ քրոջ հետ ամուսնացած և կռապաշտ։ (585, յունիս)։ Պոլսոյ մէջ քաղաքական և եկեղեցական մեծ ժողով մ'ըրին, բազմաթիւ եպիսկոպոսներէ բաղկացած, Գրիգոր անմեղ դատուելով՝ սեղանաւորը հրապարակաւ գանակոծեցին։ Յետ անարգաբար բոլոր Պոլսոյ մէջ թափառելու, աքսորուեցաւ նա։ Այսպէս տէրութիւնը դադրեցաւ մէկ անձի պատճառաւ ալեկոծուելէ, ինչ որ սովորական էր կրօնական ոգւով տոգորուած Բիւզանդացւոց մէջ։ — Բոլոր դժբաղդութեանց ժամանակ՝ Մորիկ չզլացաւ թշուառներուն՝ իր արցունքն և իր գանձը։

Թ.

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ։ — ՄԻՅՍԹԱՔԻՈՆ ՍՊԱՐԱՊԵՏ։ — ԶԱՀԵՐՈՒ ՄԱՏՆՈՒԹԻՒՆԸ։

Տարի մը հազիւ անցած էր Մորիկի գահակալութենէն, երբ կրկին բորբոքեցաւ պարսկական պատերազմը, յարձակողականը Հռովմայեցւոց կողմէն սկսելով (583)։

Կայսրը՝ Պարսիկները ջախջախուած կը համարէր արդէն և ալ ուրիշ բան չէր տեսներ ընելիք, բայց եթէ յաղթանակը վերջացնել։ Տէրութեան բոլոր ազգերէն գունդեր հաւաքեց, սպարապետ անուանելով անոնց՝ Յովհաննէս անուամբ Թրակացի մը. յառաջ զօրապետ էր հայկական բանակաթեմին և իր մեծ ընչացքներուն պատճառաւ Միյսթաքիոն կը կոչուէր։ Այս ընտրութիւնը խորապէս վիրաւորեց իր նախանձորդ Քուրս զօրավարը, որ դառնացած սրտին մէջ՝ որոշեց պարտութեամբ մը վատահամբաւ ընել զՄիյսթաքիոն։

Յառաջ խաղացին երկու բանակները. Տիգրիս և Նիմփիս գետերուն մէջտեղ ի-

բարու հանդիպեցան։ Աջ թեւին Փուրս կը հրամայէր, ձախին Արիուփոս լոմբարդը, կեդրոնին Միսթաքիոն։ Այս վերջինները այնպիսի թափով յարձակեցան թշնամւոյն վրայ որ, արիւնով նոր Տիգրիսներ յօրինելէ յետոյ, անոնք ստիպուեցան քաշուիլ։ Այս վճռական վայրկենին, Փուրս նահանջի փողը հնչեցուց. իր բոլոր գունդովը փախչիլ սկսաւ. Թշնամիք ետ դարձան, պաշարեցին մասամբ Հռովմայեցիները, որ չափազանց յառաջացեր էին, և սկսան կոտորել զանոնք։ Ոչ թէ դիմադրութիւնը, փախուստն անգամ անօգուտ էր այնուհետև. անոնք որ դաշտի վրայ չընկան, մահը գտան լեռնային կիրճերուն մէջ. շատ քիչեր կարողացան բանակետղը դառնալ՝ կամ Աֆումոն դղեակը ապաւինել, ուր պարսիկ գունդերու շղթայ մը բանտարգել զիրենք։ Մի և նոյն ժամանակ սակայն՝ Միսթաքիոն, առանձին գունդով մը, Աբբաս կոչուած պարսկական դղեակին վրայ կը յարձակէր։ Թէ Աֆումոն թէ Աբբաս լերան մը կատարը կը պսակէին. հեռուէն խրոխտաբար նայելով իրարու, ինչպէս զոյգ արծիւներ՝ ժայռի մը ծայր բոյն դրած։ Պարսիկները առաջուց որոշած էին թէ բաժնուած բանակներ ինչ նշաններով զիրար օգնութեան պիտի կանչէին։ Մութ

իրիկուն էր, խորհրդաւոր լռութիւն մը, որ օրուան արհաւիրքները պատմելով՝ սպառնալից վաղ մը կը մարգարէանար, յաջորդած էր նետերու խլացուցիչ աղմուկին։ Յոյն բանակը կը քնանար. Պարսիկներ, դեռ արթուն, կը թափառէին պարիսպներուն վրայ, անոնց երկայնքէն կարմիր ջահեր պտտցնելով։ Պարսից սպարապետը Աֆումոնի ստորոտէն կը տեսնէր շրջուն բոցերը. արթնցուց բանակը և ըսաւ անոնց. «Վտանգի մէջ են մեր եղբայրները, երթանք ազատելու»։ Լռութեամբ յառաջ եկան և Հռովմայեցիները պաշարեցին. թշնամեաց մէջտեղ մնացին ասոնք. վերի Պարսիկները դղեակին դռները բացին և Յունաց վրայ գահավիժեցան, մինչդեռ վարի բանակը ժայռերը մագլցելով օգնութեան կը հասնէին սպաննողներուն։ Պատմութեան ամենէն սրհաւրալից միջադէպերէն մին էր՝ որ տեղի կ'ունենար։ Բռնուած Հռովմայեցին անդունդի մէջ կը նետուէր, կամ օդին մէջ կամ ժայռի մը վրայ կտոր կտոր ըլլալու համար. Պարսիկներ իրենց անգութ հաճոյքները փորձեցին պարտեալներուն վրայ. կը գլորէին զանոնք բարձրութենէ մը՝ այնպէս որ կարենային մինչև Նիմփիս գետը հասնիլ՝ և խղդուելով ընթացքնին աւարտել։ Ականջներ,

քիթ, բազուկ կտրել, և պարսկական ուրիշ սովորական տանջանքներ, իրենց փայլը կորսնցուցած էին այն օր։ Սակաւաթիւ եղան աւելի քան երբեք, անոնք որ այնքար վտանգ ու տագնապ անցընելէ վերջ, յաջողեցան պարտութեան լուրը հռոմէական ուրիշ բանակի մը հասցնել։ Այս պարտութիւնը, և յաջորդ երկամեայ անգործութիւնը՝ պատճառ եղան Միսթաքիոնի խաւարելուն. Մօրիկ պաշտօնանկ ըրաւ զինք՝ անոր տեղ Փիլիպպիկոսը՝ սպարապետ և իր փեսայն ընելով միանգամայն։ (584)

Ժ.

ՂԱՒԿԱՆ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՄԸ. — ԵՐԿՆՔԻ ՁԱՅՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿ. — ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՓԱԽՈՒՍՏ։

Պատմութեան մէջ, նոյն իսկ Բիւզանդիոյ, կարելի չէ աւելի կատակերգական անձնաւորութեան մը հանդիպիլ, քան ինչ որ եղաւ Փիլիպպիկ։ Բիւզանդացւոց այս ընդհանուր սպարապետը՝ մանկական բնաւորութիւն ունէր. երբեմն այնքան քաջութեամբ կը լեցուէր, որ սուրը ձեռք, բանակներուն առջեւէն, դէպի թշնամին կը դիմէր. ուրիշ անգամ այնքան կը սարսա-

փէր՝ պարզ Պարսիկ տեսնալով, որ բանակը առանց սպարապետի կը թողուր գիշերանց կը փախչէր միայնակ, երբեմն, չպատերազմելու համար, հիւանդ ձեւանալով, անկողին կը մտնէր. խառնուրդէն առաջ զօրքերուն կը ներկայանար՝ և լալով քաջալերական մը կը խօսէր. երբ պատճառը կը հարցնէին, «ինչպէս չլամ, կը պատասխանէր, քիչ վերջ մեռած պիտի տեսնեմ ձեզի պէս կորիճ երիտասարդներ»։ Բարեպաշտ հաւատացեալ մ'ըլլալով, պատերազմէն առաջ Քրիստոսի պատկերը գաւազանի մը ծայր կ'անցընէր, և քահանայի մը պէս, իր ձեռքը բռնած զանիկա՝ բանակի մէջ կը պտըտէր, զամէնքը օրհնելու և քաջալերելու համար։ Այս փափկասիրտ զօրավարը՝ իր առանձին ռազմագիտութիւնն ալ ունէր. երբ ուզէր երագընթաց տեղ մը հասնիլ, գունդերը կը բաժնէր և այլ և այլ ճամբայներով նոյն տեղ դիմել կը հրամայէր. ասոր հետևանքը այն կ'ըլլար, որ կը մոլորէին, զիրար կը կորսնցնէին և յաճախ հոն կը գտնուէին՝ ուսկից մեկնած էին. և Փիլիպպիկ կը ստիպուէր անձամբ կորսուած գունդերը փընտռելու ելլել։ Դաշտի մէջ այնքան աղետալի չէր այս բանս, որքան անապատի մէջ։ Իր գունդերէն մին գերի բռնուած, —

կիներու և տղաքներու հետ, — ճամբայն սխալեցաւ՝ երբ Միջագետքէ կ'անցնէին. յուսահատութիւն տիրեց ամենուն վրայ. որչափ կը քալէին, աւազուտ հորիզոններ միայն կը բացուէին իրենց աչքին առջեւ. ոչ աղբիւր կար, ոչ ջրհոր. կանայք և ծերեր սպաննուեցան, որովհետեւ աւազանիկները՝ որոնց կը հանդիպէին, զօրաց ալ չէին բաւեր, իսկ տղաքներուն նկատմամբ՝ ծարաւը արդէն սուրի պաշտօն կատարեց։ Յետ այսչափ նեղութեանց մոլորած գունդը՝ Թէոդուպօլիս հասաւ, ուր դիտում ունեցած չէր երբեք երթալու. Փիլիպպիկ, Եփրատի ափանց վրայ կեցած էր կը կարծէր թէ քիչ օրէն կը հասնի գունդը, և պիտի կարենայ յարձակողականը սկսիլ. եղելութեան տեղեկանալով, ինքն ալ նոյն քաղաքը ձմերելու գնաց։

Զարմանալին այն է որ Փիլիպպիկ պատերազմի դաշտին վրայ ալ՝ հին մեծամեծ զօրավարաց վարքը կը կարդար, և բուզանդացի պատմիչներ կը յիշեն մանաւորապէս, թէ Սկիպիոնի կ'ուզէր նմանիլ։ ... Գերբնական իրերէ շատ կ'ախորժէր, և երբեմն իր տուած հրամանները կ'ուրանար՝ զանոնք երկնքէն իջած կարծեցնելու համար։ Խառնուրդի մը ժամանակ՝ յանկարծ բանակին մէջ ձայն մը լսուեցաւ

որ կ'ըսէր. «Գետին իջէք՝ և ձիերը խոցեցէք»։ Իսկոյն յունական հեծելազունդը՝ հետեւակի փոխուեցաւ և տէգերու անտառ մը ձեռքերնուն մէջ՝ դիմեցին Պարսից վրայ՝ անոնց նժոյգները խոցելու համար։ Հեծեալները կը տապալէին. կռուի այս եղանակը՝ յաղթութեան պատճառ եղաւ։ Բայց պատերազմէն վերջ Փիլիպպիկ ուրացաւ՝ թէ ինքը չէր հրաման տուողը. ահեղագոչ զինուոր մը կար Ստեփան անուամբ, կասկածեցան թէ նա եղած ըլլայ. բայց հրաշքի սէրը այնքան մեծ էր բիւզանդացւոց մէջ՝ որ երդմամբ ոչ ոք յանձն առաւ հեղինակ ըլլալ հանճարեղ հրամանին։ Զինուորները հետեւցուցին թէ հրամանը երկնքէն իջած էր։

Փիլիպպիկ սակայն՝ իր ճարտարութիւնները ունէր. խառնուրդի մը ժամանակ յոյն զօրաց մէկ մասը փախչիլ սկսաւ. անկարելի ըլլալով իր նեղուած գունդը առանց զօրավարի թողուլ, շողշողուն սուրն ու ծփուն զարգմանակը Թէոդոր Իլիպին անուամբ զօրավարին տուաւ, որպէսզի փախստականները ծեծով ետ դարձնէ։ Ասոնք, սուրէն ու զարգմանակէն խաբուած. սպարապետը քովերնին կարծեցին և ամօթահար՝ կրկին խառնուրդին մէջ մտան։

Փիլիպպիկի նկարագիրն ունեցող զօրա-

վար մը ի՞նչ կարող էր ընել. – ոչինչ կամ քիչ բան։ Փիլիպպիկ գոնէ այս վերջինն ըրաւ։

584ին Միջագետք եկաւ։ Մծբնայ, Ամդայ, Արծնի և Մոնոկարտի մէջ երկու բանակները փոփոխակի աւերած կը գործէին՝ փոքր բաղխումներով, որով աւելի բնակչաց կը վնասէին քան իրարու։ Փիլիպպիկ, որուն առողջութիւնը տկարացած էր Կոստանդնուպոլիս, գարնան ճամբայ ելաւ դէպ ի Ամիդ, սպարապետի դերը վերսկսելու համար։ Լսելով որ Մեսպոտէս, և Պարսիկ ուրիշ մեծ նախարարներ դեսպան պիտի գան իրեն, պատրաստուեցաւ զանոնք արեւելեան անակընկալ շքեղութեամբ մը շլացնելու. արեւելցին, հռովմայեցւոց համար, մանկամիտ բարբարոս մ'էր՝ որուն վրայ ոսկիներն և սպառնալիքը բաւական էին խոնարհեցնող տպաւորութիւն մը թողլու։ Ուստի Փիլիպպիկ բազմեցաւ շքեղ վրանի մը մէջ ուր գոյնզգոյն գորգեր իր պատուանդանը կ'ըլլային, ուր թիկնապահներու մերկ սուրերն ու շողշողուն նիզակները՝ կը շրջապատէին զինք մացառի մը պէս. գարգմանակներով, ոսկեզօծ տարազներով զարդարուած զօրավարներու շարք մը՝ տեսարանին վեհութիւնը կ'ամբողջացնէր։

Ամփիթատրոնաձեւ ժողովին մէջտեղ կանգնած՝ Մերոտէս խաղաղութեան հրաւէր մ'արտասանեց։

«Թշնամինե՛ր. — Մի՛ զարմանաք որ այսպէս կը սկսիմ ճառս. փոխեցէք ձեր վարմունքը, ես ալ իմ խօսքս պիտի փոխեմ. — խաղաղութիւն ըրէք, պատերազմը վերուցէք։...

Պարսից թագաւորը խաղաղութիւն կը սիրէ, և ինքը կ'ուզէ վաստկիլ խաղաղարարի փառքը։

Մի՛ կարծէք որ ձեր փոքրիկ յաջողութիւնները, ձեր ըրած աւերածները՝ զինքը կ'ահաբեկեն. կարող է ինքը՝ իր վրէժը առնուլ։

Աղաչանք մը չըներ ձեզի, խորհուրդ մը կու տայ։ Յարձակողները դուք եղաք, ուրեմն պէտք է դուք եղած նախատանաց ու վնասուն դարման տանիք։

Ընծաներով միայն կարող էք պարսկական բարկութիւնը իջեցնել որ կարող է հռովմէական անյաղթութիւնն և հպարտութիւնը մի օրուան մէջ խոնարհեցնել կռուի դաշտին վրայ»։

Փիլիպպիկ Մօրիկի հարցուց՝ թէ ի՛նչ պէտք էր պատասխանել. «Միակ պատասխանդ՝ պատերազմն ըլլայ» ըսաւ Մօրիկ, և յոյն բանակները ճամբայ ելան դէպ ի

Պարսկաստան: Փիլիպպիկ յետ երդմունք առնելու իր զինուորներէն՝ թէ յիրաւի պատերազմելու միտք ունին, պաշարեց Բիբաս դղեակը՝ (586ին) որուն շուրջ Արզամոն գետը՝ բնական խրամ մը փորած էր: Պարսից զօրավարն էր Խարդարիգան. մոգեր այնքան վստահաբար յաղթութեան պատգամ տուին, որ ամէն պարսիկ իր զէնքերուն հետ առաջուց չուան մը և շղթայ մ'ալ առաւ... յոյն գերիները կապելու համար: Խառնուրդի տեղ՝ Սոլակոնի դաշտը ընտրեցին, պատերազմի օր՝ կիւրակէն, յուսալով թէ Փիլիպպիկի պէս բարեպաշտ անձ մը՝ պատերազմելու գայթակղութիւնը պիտի չտար իրենց:

Հոս էր որ Փիլիպպիկ, Քրիստոսի պատկերը առած՝ բանակի մէջ պտըտեցաւ զինուորները օրհնելու համար, լալով քաջալերական մը խօսեցաւ, կողոպուտի զրաւածները՝ զարգմանակովը ետ դարձուց, և վերջապէս յաղթեց՝ Պարսից ձիերը խոցել հրամայելով:

Հինգ հազար Պարսիկ սակայն, Խարդարիգանի հետ միասին՝ լերան մը կատարին վրայ բազմեր էին. արդէն հացէ զուրկ՝ ուղտերով բերած ջուրի տիկերն ալ պարպեցին՝ կռիւը յուսահատ ընելու համար: Ստեփան սպայն, որ հռովմէական

գունդով պաշարած էր զիրենք, երեքօրեայ յուսախաբ յարձակումներէ յետոյ, մեկնեցաւ: Յաջողութեամբ զեղծած, այս անգամ Պարսիկները ուզեցին յարձակողական դիրքը բռնել. յանդգնութիւնը ծանրագնի եղաւ իրենց. հազար դիակ և հազար գերի թողուցին: Յետոյ երբ Արզամոնի գետափը հասան, ամէնքը մոլեգնութեամբ խմելու վազեցին. այսպէս անոնք ալ՝ որ ծարաւէ չէին մեռած՝ շատ ջուր խմելով մեռան:

Գիշերը վրայ կը հասնէր. ամէն կողմէն կը լսուէին հառաչներ, կամ փախչողներու տագնապալից ոտնաձայնը:

Խարդարիգան, միայնակ, դէպ ի Դարա կ'երթար:... Գիշերային երկինքը, որ այնքան աստղերով կը շողշողար իր գըլխուն վերև, կարող չէր իր վիրաւորուած սիրտը սփոփելու:

Անցեալը՝ ամօթ կ'ազդէր իրեն. ներկայն՝ սարսափ. վայրկենէ վայրկեան կարող էր Հռովմայեցիներէ բռնուիլ, և գերութեան ամօթն ալ կրել: Մթութեան մէջ կը քալէր նա, աճապարանօք, հատկըլեալ շունչով, երբ հեռուէն նշմարեց հրագներու բազմութիւն մը՝ բլրաձև շարուած:

Դարա քաղաքը հասած էր վերջապէս:

Պահապանները, ջահեր ձեռքերնուն մէջ, կը պտըտէին պարիսպէ պարիսպ, աշտա-

րակէ աշտարակ. սպարապետը դրան առջև կեցաւ, և դեռ սարսափի տպաւորութեան տակ, երկայն շունչ մը առաւ։

— Դուռը բացէք. Խարդարիքանն եմ. գոչեց նա։

Ոչ ոք պատասխանեց։

Քիչ վերջ պահապան մը երեւցաւ պարըսպին վրայ, ջահ մը ձեռքին, և սկսաւ Խարդարիքանը նախատել։ Այնքան ամչցաւ նա, որ քաղաքի դրան տեղ, կ'ուզէր գետինը բացուէր ոտքին տակ։

Պահապանը այն եզրակացութեան եկաւ, թէ ինքը կարող չէր քաղաքին մէջ հիւրընկալել զինք, եթէ կ'ուզէր իր պաշտօնին հաւատարիմ մնալ. «որովհետև, կ'ըսէր նա, Պարսից օրէնքը կ'արգիլէ պարիսպներէն ներս ընդունիլ ծոյլերը, վատերը, փախստականները»։

Պարսից սպարապետը, նորէն տագնապած, շարունակեց մթութեան մէջ իր ուղին՝ մինչև որ հիւղ մը հիւրընկալ եղաւ իրեն։

ԺԱ.

ԳԵՏՆԷՆ ՄԱՐԴԻԿ ԿԸ ԲՂԽԻՆ. — ՈՒՂՏԵՐԷ ԿԱԶՄՈՒԱԾ ԲԱՆԱԿԸ. — ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՄԸ՝ ՊԱՏԵՐԱԶՄԷՆ ԱՌԱՋ ՓԱԽԱԾ։

Հռովմէական բանակը՝ Արծն գաւառի մէջ դրաւ իր բանակետղը (586), միակ զբաղում՝ շրջակայից աւերածն ունենալով։

Գիշեր մը երբ զինուորները կը քնանային վրաններուն մէջ, անոնցմէ ոմանք կարծեցին ձայներ լսել գետնի տակ։

Ի՞նչ կար արդեօք. երկրաշարժի սպառնալի՞ք մը. հեռաւոր բանակի մը ոտնաձա՞յնը արդեօք...։ Ակա՞ն մը կը փորէին թշնամիք։

Ականջնին հողին կպուցած, շունչերնին բռնած, մտիկ կ'ընէին. երբեմն մարդկային ձայներ, խօսակցութիւն մը, բազմութեան մը տագնապալից վազքը, ահա ինչ որ կը լսուէր։ Խորհրդաւոր դղեա՞կ մը կար իրենց ոտքին տակ, դժոխքի դեւերը չէի՞ն որ կը խօսակցէին. և աւելորդապաշտ երեւակայութիւնք՝ հազար ենթադրութիւններ կ'ընէին։

Երկրորդ օր զինուորներէն մին պատմեց գիշեր ատեն զգացած սարսափները՝

գետնին տակ ապրող ոգիներէն, աւելցնելով. կոխած դաշտերնին գերեզման մ'եղած էր արդեօք հնութեան մէջ, և մեռելոց ուրուականնե՞ր էին՝ որ կը գանգատէին հողին տակ։ Շատեր հաստատեցին՝ թէ իրենք ալ նոյն ձայները լսած են, և որոշեցին որ յաջորդ գիշերն ալ ուշադրութիւն ընեն։

Նոյն խորհրդաւոր խօսակցութիւնները կրկին լսուեցան՝ ամենուն վրայ սարսափելից տպաւորութիւն մը թողլով։

Երկրորդ օր վճռեցին գետինը փորել և նայիլ թէ ի՞նչ կար մէջը։

Եւ գործը սկսաւ՝ վախով խառնուած հետաքրքրութեամբ մը։

Հազիւ մարդաչափ խոր գացած էին, երբ գլուխի մը հանդիպեցան. դեղնած դէմք մը, չորցած տերեւի մը պէս, երեւան ելաւ. ողջ մարդ մըն էր. գլուխը բռնեցին. ճիչ արձակելով՝ նա փախչիլ կ'ուզէր, բայց մազերը ուրիշի ձեռքի մէջն էին. գետնին երեսը հանեցին. ստորերկրեայ ճանապարհ մ'յայտնուած էր, գաղտնի բնակիչներով. սկսան մի առ մի մարդիկներ և կիներ դուրս հանել. մթին և խոնաւ բնակարանը մելամաղձիկ և սրտայոյզ երեւոյթ մը տուած էր իրենց։ Գետնադամբան մը, ամբողջ ստորերկրեայ

քաղաք մը գտնուեցաւ դաշտին տակ. ժամերով գետնէն մարդիկ կը բղխէին։ Հռովմայեցիք հաւաքեցին զանոնք՝ և հարցուցին թէ ի՞նչ մարդիկ էին։

Անոնք Արծնի բնակիչներն էին, մեծաւ մասամբ հայ. լսելով որ կրկին պատերազմ պիտի ըլլայ Յունաց և Հռովմայեցւոց մէջ, և իրենց տան՝ ստացուածքին հետ կեանքն ալ վտանգի պիտի ենթարկուի, և բարձրագոյն լեռներն անգամ իրենց վստահ ապաստանարան մը պիտի չտան, որոշած էին գետնի տակ փոխադրուիլ, և ողջ թաղուիլ՝ հին քրիստոնեաներուն պէս։ Այսպէս ամբողջ ընտանիքներ, ծեր, կին, տղայ, նոր ամուսնացած ամոլներ՝ կ'ապրէին ամիսներով զուրկ լոյսէ և օդէ։ Եւ ո՛ գիտէ ի՛նչ արտասուալից, ի՛նչ տագնապալից խօսակցութիւններ էին անոնք՝ որ իրենց թշուառ գոյութեան մատնիչն եղան։ Կը կարծենք ընդհանրապէս՝ թէ յարձակմանց ժամանակ Հայը՝ իր գանձերը միայն հողին կը յանձնէր. Բիւզանդիոյ պատմութիւնը կը ցուցնէ մեզի՝ թէ յաճախ ինքն ալ թաղուած պէտք է ըլլայ անոնց հետ։

Հռովմայեցիք զամէնքն ալ գերի ըրին, և զԱրծն՝ մինչեւ իր խորերը, անապատ դարձուցին։

Պարսիկներն, իրենց բանակին աճաւոր կերպարանք մը տալու համար, ուղտերու այնչափ բազմութիւն բերած էին հետերնին, որ հեռուէն տեսնողը պիտի կարծէր թէ պատերազմը ուղտերը պիտի մղեն, ոչ զինուորներ, որ անոնց մէջ կը թուէին տնակներ՝ մեծ անտառի մը մէջ։ Բանակի տեղ, մեծատարած կարաւան մը յառաջ կու գար։ Հանդիպելով Հերակլիոսի, որ երկու արաբացի մատնիչներով և քսան զինուորով՝ եկած էր բերդի մը կառուցման տեղը փնտռելու, հալածեցին զանիկա և մօտեցան հռովմէական բանակին։ Փիլիպպիկ՝ Խլոմար (586ին) բերդը պաշարելու զբաղած էր. երկու կողմէն ալ թշնամեաց յարձակումը վանելու համար, վար իջաւ լեռներէն. այս նահանջի չփոթութիւններէն օգտուելով՝ Զարերդաս դղեկատէրը, բերդէն դուրս ելաւ, գիշերային մթութեան մէջ, հռովմայեցւոց ետեւէն, առանց ոտնաձայնի, սկսաւ դէպ ի Պարսից բանակը երթալ. երբ անոնք կանգ առին, ինքը փոխեց ճամբան, և կողմնակի ճանապարհով մը, առանց փոքրիկ վնաս մ'ալ կրելու, կրցաւ մինչ Պարսից սպարապետին վրանը հասնիլ։ «Իմ ետեւէս բե՛ր բանակը, ըսաւ, խորխորատ մը կայ դաշտին մէջ, հռովմայեցւոց անծանօթ. եթէ անոր

մօտ տաս պատերազմը, ապահովապէս Փիլիպպիկի բանակը որոգայթի մէջ պիտի ձգես»։

Պարսիկ սպարապետը հաւնեցաւ տրուած խորհուրդին, և խրամատին սկսաւ մօտենալ, մինչդեռ ճարտար Զարերդասը, լեռանց ետեւէն, իր գունդովը միասին, ճամբորդելով գիշերանց՝ կը յաջողէր կրկին Փիլիպպիկի ետեւն անցնիլ։ Այսպէս նա կրկին սուրերու մէջտեղը կը մնար, երկու կողմէն ալ պաշարուած։ Յետ երկայն ժամանակ, անգործ, թշնամեաց բանակը դիտելու հեռուէն, որոշեց վերջապէս պատերազմը սկսիլ։

Խառնուրդի նախորդ գիշերն էր. պայծառ լուսին մը սփռուած էր երեք բանակներուն վրայ, որոնց ճերմակ վրանները յստակօրէն կը գծուէին դաշտերու կանաչութեանց մէջ՝ իրենց ամենէն նուրբ ծալքերն ալ յայտնելով։ Հակառակ ամէն կողմ տիրող լռութեան, զինուորներէն շատերը տագնապալից անքնութեան մը մէջ էին՝ անվերջանալի քունը մտածելով, և անոնց մէջ գլխաւորապէս Փիլիպպիկ, ընդհանուր սպարապետը։ Կը պտըտէր վրանին շուրջ. երկիւղէն արիւնը սառած. ո՛ր կողմն ալ աչքը դարձնէր, թշնամեաց գունդ մը կ'երեւար։ Ի՞նչ պիտի ընէր երկ-

րորդ օր, պիտի չվիրաւորուէ՞ր, պիտի չըմեռնէ՞ր. ինքը, որ հակառակ յիսնամեայ տարիքին, դեռ կը կարծէր ըլլալ ծաղիկ հասակի մէջ։ Եւ գոնէ կռուին պահուն պիտի կարենա՞ր փախստեամբ կեանքը ազատել. բայց այս պարագայի մէջ կարելի՞ էր թիկունքը դարձնել, քանի որ Զաբերդասի գունդը ընդառաջ պիտի ելնէր։ Այսպէս ընդերկար կը մենախօսէր ինքնիրեն. և, խոր լռութեան մէջ, երեւակայութիւնը կը հրդեհէր հետզհետէ...։ Ցուրտ քրտինք մը կը դողդղար ճակտին վրայ. վերջապէս ընդհանուր սպարապետը որոշեց, պատերազմէն առաջ, գիշերանց թողուլ փախչիլ. «Բաւական է որ ես իմ կեանքս ազատեմ, կ'ըսէր նա, բանակը, երթալէս վերջ, ինչ որ կ'ուզէ թո՛ղ ընէ. ամէն մարդ գիտնայ ինծի պէս՝ ինքզինք մտածել»։

Եւ սկսաւ քանի մը քայլ առնել. բայց շուտով կեցաւ։ Ի՞նչպէս պիտի փախչէր իր թիկնապահներուն ձեռքէն, որ արթուն կը հսկէին։ Եթէ գիշերապահները զինքը բռնէին յանկարծ, ու շղթայակապ իր վրանը դարձնէին։...

Բայց, այս բոլոր արհաւիրքները չէին կրնար մահուան հաւասարիլ. բոլոր քաջասրտութիւնը ժողվեց վրան, և փախչիլ սկսաւ։ Ամբողջ գիշեր հև ի հև վազեց,

մինչև Աֆումոն ղղեակը հասնելով՝ ազատեցաւ օրհասական տագնապներէն։ Փախուստը գաղտնի չմնաց, բայց կարելի չեղաւ սպարապետը բռնել. պատերազմի ամենէն սարսափեցուցիչ գիշերներէն մին էր. ամէն մարդ մթութեան մէջ «Սպարապետը փախած է» կը գոչէր, և այս փոքրիկ բօթը բերնէ բերան շրջելով ահաւոր լուրերու կը փոխուէր. Թշնամեաց գիշերային յարձակում մ'ենթադրելով, ամէն մարդ զէնքը կ'ուղղէր առջեւը եկողին. յետոյ խառն ի խուռն դէպ ի խրամատը դիմելով փախչիլ սկսան. ձիերու ամբողջութիւնը, և զինուորաց մի մասը՝ գահավէժ կտոր կտոր եղան. ուրիշներ կոխոտուեցան իրենց ընկերներէն. բարեբախտաբար Պարսիկներն ալ, աղմուկը՝ յարձակման նշան կարծելով, յուսահատ դիմադրութեան մը վրայ միայն կը մտածէին, կորսնցնելով ջարդի լաւագոյն առիթը։

Արշալոյսը սկսած էր ծագիլ. Պարսիկներն, դեռ կռուի սպասման մէջ, լերանց կողքերուն վրայ փախստականներու վերջին գունդերը տեսան. չկարենալով դէպքին մեկնութիւն մը տալ հեռու կը կենային միշտ, Հռովմայեցւոց լարած դարանին մէջ չընկնալու համար, և գոհ կ'ըլլային նետաձգութեամբ։ Այսպէս Հռովմայեցւոց

մաս մը յաջողեցաւ Աֆումոն դղեակը հասնելով՝ իր զօրավարը գտնել։ Բոլոր զինուորները իրենց սպարապետին վրայ յարձակեցան, ծաղրածելով ու նախատելով, և քիչ մնաց սպաննէին իր Թէոդոր անձնապահապետը որ Փիլիպպիկէն նուազ ճարտար գտնուեր էր, անոր փախուստն արգիլել չկարենալով։

Ուրիշ զօրավար մը, ամօթը քաւելու համար, զէնքի պիտի դիմէր և պատերազմի դաշտին վրայ պիտի ընկնար քաջութեամբ։ Բայց Փիլիպպիկ, որ աւելի կ'ընտրէր խօսքերէ վիրաւորուիլ՝ քան զէնքերէ, պատերազմի մէջ չմտնելու համար՝ ամբողջ տարի մը անկողին մտաւ, հրամանատարութիւնը՝ Հերակլիոսի յանձնելով։

Յետ տիրելու բերդի մը, որ շատ յոգնեցուց Հռովմայեցիները, դիրքով բարձր՝ և չորս կողմէն ալ ուղղի մորդէ շինուած պարկերով պատեալ ըլլալուն համար, Բէյուադէս դղեակը պաշարեցին։ Հոս դիւցազն հանդիսացաւ հսկայ մը, Սամֆիրիս անուամբ. անառիկ աշտարակաց մէջ խրոնուած էր Պարսիկ բազմութիւն մը՝ որ քար ու նետ տեղացող թաթառ մը կը նմանէր՝ փոթորկի ժամանակ. Սամֆիրիս երեք անգամ սանդուղի վրայէն նախայարձակ եղաւ, երեք անգամ վար գլորեցաւ,

չորրորդին պարսպին վրայ ելաւ, թշնամւոյն գլուխը կտրեց, իր ընկերաց նետեց, և դղեակը բացաւ անոնց։ Բէյուատէս մեռեալներու քաղաք մ'էր քիչ յետոյ, արեան գետերով ոռոգուած։ — Փիլիպպիկ Հերակլիոսի յաջողութիւնները լսելով, — վախէն ու ամօթէն յետոյ — նախանձով ալ սկսաւ տանջուիլ։ Գարնան Կոստանդնուպոլիս վերադարձաւ։ Հերակլիոս, իր բացակայութենէն օգտուելով՝ բարեկարգութիւն մտոյց բանակին մէջ. դասալիքները պատժի կ'ենթարկուէին. այս սովորութիւնը վերցուցած էր Փիլիպպիկ, վասնզի այլապէս՝ պատիժը ինքնիրմէն պիտի սկսէր...։ Սակայն քիչ վերջ Հերակլիոս ալ ստիպուեցաւ բանակը թողուլ Ներսէս Հայկազնի՝ և ինքը Հայաստան քաշուիլ. վասնզի Փիլիպպիկ, լսելով իր պաշտօնանկ ըլլալը անգործութեանը պատճառաւ, և Պրիսկոսի սպարապետ ընտրուիլը, ամէն միջոց ի գործ կը դնէր՝ յաջորդին փառքը խափանելու համար։ (586)

Ագահ Մօրիկը ի վաղուց հրովարտակ մը ղրկած էր իրեն՝ որով զինուորաց ռոճիկը կը նուազեցնէր։ Փիլիպպիկ զայն չէր հրատարակած՝ ապահով ըլլալով թէ ապըստամբութիւն մը պիտի ծագի. հիմա որ ինքը կատարելապէս կը խաւարէր՝ անճա-

պարեց գրգռող հրովարտակը Հերակլիոսի ղրկելու Տարսոնէն՝ հրամայելով զայն փութով կարդալ բանակին և յետոյ իր գունդով մեկնիլ Հայաստան, ինչ որ հաւատարմաբար կատարեց Հերակլիոս։

Փիլիպպիկ իր մեքենայութեան արդեանց կը սպասէր անհամբեր։

Ճառագայթը, որ զՊրիսկոս կը փայլեցնէր, այրելու ոյժ ունէր իրեն համար։

ԺԲ.

ԴԻՒԱՀԱՐ ԲԱՆԱԿ ՄԸ. — ԶՕՐԱՎԱՐ ՄԸ ԾԵԾՈՎ ԸՆՏՐՈՒԱԾ. — ՓԻԼԻՊՊԻԿԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁՆ ԵՒ ԿՐԿԻՆ ՊԱՇՏՕՆԱՆԿՈՒԹԻՒՆ։

Նոր սպարապետին գալուստը լսելով, բոլոր բանակը ընդ առաջ գնաց իրեն. սակայն Պրիսկոս, գոռոզ ի բնէ, ձիէն վար չիջաւ բնաւ՝ իր զինուած հպատակներուն հետ քալելու համար, ինչպէս սովորութիւն էր (587, ապրիլ 1)։

Իսկ Զատկի տօնը կատարելէ յետոյ, երբ Թոշակներն ալ նուազեցուց, բանակին զայրոյթը ապստամբութեան փոխուեցաւ։ Որչափ կայսեր արձան կամ պատկեր կար՝ փշրելէն վերջ, սուրերով ու քարերով Պրիսկոսի վրանը վազեցին։ Սպարա-

պետը՝ դիւահարած կարծեց բանակը, բժշկելու համար զայն՝ հրամայեց Յիսուսի պատկերը պտըտցնել զինուորաց մէջ, յուսալով որ թերեւս անով զղջումի գան, և սատանայներու լեգէոնները՝ զատուին իրեններէն։ Բայց Քրիստոս ալ թագաւոր մը չէր. – ի՞նչ փոյթ թէ երկնքի։ Զինուորները, սրբազան պատկերն ալ քարերով կը պատռտէին։ Պրիսկոս աճապարեց ձիու վրայ հեծած փախչելու, բայց ձիարած զինուորաց վիրգերը այնքան վէրք բացին թիկունքին վրայ, որ Կոստանդինա հասնելուն պէս՝ բժիշկ կանչել տուաւ։

Կոստանդինայի եպիսկոպոսի միջամտութիւնը և ուրիշ ամէն փորձ անկարող եղաւ բանակը իր սպարապետին հետ հաշտեցնելու, զինուորներու խումբ մը զինքը Կոստանդինայէ վերջ՝ Եդեսիայէն ալ հալածելու կ'երթար, երբ Պրիսկոս, յուսահատած դիւահար բանակի զգօնանալէն, աճապարեց Բիւզանդիոն դառնալու։

Եւ որովհետև սպարապետ մը հարկաւոր էր, զինուորները, յետ բոլոր սպայները ըստ իրենց քմահաճոյից փոխելու, Գերմանոսի վրանը գացին։ Առաջին անգամ երկիւղ զգաց նա իր կենաց մէջ. յանձնառութիւնը մեղսակցութիւն մը պիտի ըլլար։ Իր դանդաղելուն վրայ զայրացած, զինուորները

սկսան ծեծի ենթարկել զինք՝ մինչեւ որ յանձն առնէ։ Գերմանոս, սպարապետի զգեստով թիկունքի ցաւերը ծածկելով, ողորմուկ ձայնով մը յայտարարեց՝ թէ իրենց սպարապետն էր հիմա։

Մարտիրոպոլսի քով տարուած շքեղ յաղթանակ մը, ուր Պարսից Մեհրուժան սպարապետն ալ գլխատուեցաւ, վերջ դրաւ իրենց ապստամբութեան (587)։ Կայսրը այս պահուն զբաղած էր ի Պոլիս՝ Պլաքեռնեան դրան քովերը Կարեան կոչուած կամարակապը և հասարակաց բաղնիք մը շինելու. նա նորակերտ կամարներուն վրայ իր թագաւորութեան դէպքերը նկարել տուաւ։

Գրիգոր, Անտիոքայ հայրապետը, սրտաշարժ ճառով մ'ապստամբ բանակը համոզեց ընդ առաջ երթալու Փիլիպպիկի, զոր կայսրը դարձեալ սպարապետ անուանած էր։ Զօրքերը, երդում տուած ըլլալով բնաւ զայն չընդունելու, խիղճ կ'ընէին. եպիսկոպոսը սակայն յիշեցնելով աւետարանի սոյն խօսքը, «Զոր ինչ արձակիցէք յերկրի, եղիցի արձակեալ յերկինս» զամէնքն ալ երդմունքէ ազատ ըրաւ. բանակը Փիլիպպիկի ընդառաջ գնաց՝ զղջացեալ սրտով ծունր դրաւ իր առջեւ. սպարապետը ժպտելով ձեռքը կարկառեց

ամենուն վրայ՝ արձակում տալու ձեւով մը։ Զինուորաց առջեւէն կ'երթային նոր մկրտեալները՝ որ բոլորովին ճերմակ հագուած էին (589ին)։

Փիլիպպիկ հազիւ վերադարձած էր, երբ Նփրկերտ Պարսից ձեռքն անցաւ։ Սիթթառ անուամբ քաղաքացին, անձնական դառնութեանց վրէժն առնելու համար, 400 Պարսիկներով, որ բռնաւոր Մերոդէսի ձեռքէն փախած կը ներկայացնէին զիրենք, ներս մտաւ, քաղաքը բացաւ Պարսից առջեւ։ Ի զուր Փիլիպպիկ ամբողջ տարի մ'աշխատեցաւ զայն վերստին առնելու. մի յաղթանակ միայն տարաւ զՄերոդէս ըսպաննելով (591), բայց հետեւանքն եղաւ թշնամեաց աճումը նոր գունդերով, զորս թողուց քաղաքը մտնալ։

Մօրիկ վերջնականապէս պաշտօնանկ ըրաւ զՓիլիպպիկ, իրեն յաջորդ անուանելով զԿոմենզիոլ։ (591)

Մծբնի Սիսարբեան դղեկին մօտ՝ քիչ վերջ կատաղի խառնուրդ մը տեղի կ'ունենար. մարդկային այս հունձքին ժամանակ, նետ մը գետին գլորեց Կոմենզիոլի նժոյգը և սպարապետին մահը անխուսափելի էր, եթէ իր թիկնապահներէն մին ինքզինք վտանգի ենթարկելով իւր ձին անոր չընծայէր՝ փախուստը դիւրացնելու

համար։ Այս դէպքը այնքան սարսափ ազդեց Հռովմայեցւոց վրայ որ խառն ի խուռն նահանջել սկսան։ Սակայն Թէոդուպօլսոյ քով Քաջն Հերակլիոս ճեղքելով այս վայրկենին փախստականները՝ թշնամեաց մէջ նետուեցաւ, հոն իրեն արժանաւոր մահ մը փնտռելով. խրոխտ ձիաւոր մը կանգնած էր ճանապարհին վրայ. Պարսից Հրահատ զօրավարն էր ան. Հերակլիոս վրան խոյացաւ, տապալեց, սպաննեց։ Հրահատի գլուխը և Պարսից սարսափը տեսնելով, Հռովմայեցիք ետ դարձան, կռուեցան, յաղթեցին։

Հերակլիոսի տեղ սակայն՝ Կոմենգիոլ վայելեց յաղթութեան փառքը, որ աւելի պիտի փայլէր Նփրկերտի առմամբ։

Մօրիկ կողոպտուած սուրեր, ականակուռ պատեաններ, ոսկեզօծ սաղաւարտներ ցուցահանդէսի դրաւ հրապարակին մէջ։ Թափոր մ'ընել տուաւ՝ գերի դրօշակները ձեռքերնին բռնած։ Գիշերները ցորեկի փոխուեցան. ամէն բան կայսերական հարսանիք մը կը յիշեցնէր...։ Յետոյ շնորհակալութեան համար Պլաքեռնեան Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյն մէջ հսկում ըրաւ։

ԺԳ.

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՍԻՒՆԵԱՑ ԳԱՒԱՌԻ ՄԷՋ. — ՍՄԲԱՏ ԲԱԶՄԱՅԱՂԹ. ԻՐ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒՄՆ, ԻՐ ՔԱՋՈՒԹԻՒՆՔԸ։

Հռովմէական յաղթանակը այնքան վրհատեցուցիչ չեղաւ Պարսից համար՝ որքան կը կարծէին Հռովմայեցիք։

Վահրամ, Պարսից սպարապետը, 591ին Հայաստան կը մտնէր և ամբողջ Սիւնեաց գաւառը մերկացնելով՝ Բաբելոն կը ղրկէր աւարներու հազուագիւտ ճոխութիւն մը։ Լսելով թէ Հռովմէական բանակը կը մերձենայ, Ռոմանոս անուամբ զօրավարի մը առաջնորդութեամբ, Գանձակ քաղաքի մօտեր, Երասխայ ափանց վրայ բանակեցաւ։ Թշնամին խաբելու համար այսպիսի հնարք մը մտածեց. երկու Պարսիկներու հռովմայեցւոյ տարազ հագցնելով՝ ղրկեց զանոնք սխալ լուրեր տալու իրենց բանակին վրայ։ Ծպտեալները ճամբան հանդիպեցան յիսուն հռովմայեցի լրտեսներու. անոնց ըսին՝ թէ թշնամի բանակը մօտ է իրենց, անհոգաբար դաշտին մէջ պառկած են, և թէ շատ շահաւոր պիտի ըլնեն՝ եթէ իրենց հետ գիշերանց Պարսից բանակը դիտելու գան։ Հռովմայեցիք հաւանութիւն տուին. խաբէութիւնը այն ժամանակ իմացան՝ երբ

արդէն պաշարուած էին Պարսիկներէ. շղթայակապ Վահրամի տարուեցան, որ տանջանքի ենթարկելով զիրենք, կրցաւ քանի մը կարեւոր տեղեկութիւններ առնել իրենցմէ։

Երկու բանակները հանդիպեցան իրարու Երասխայ մօտ. ժայռոտ ափունքներ էին՝ ուր Երասխը նեղնալով կը խորունկնար։ Ոչ մէկ կողմ չէր յանդգներ գետը անցնիլ. Հռովմայեցիք կռուելու անհամբերութեան մէջ էին, բայց Ռոմանոսի խոհեմութիւնը՝ սանձ կ'ըլլար անոր։ Բանակները այնքան մօտ էին իրարու որ զինուորները երկու ափունքէն կը խօսակցէին իրարու հետ. չորս օր այսպէս անցաւ. Վահրամ պատգամաւոր ղրկեց ըսելու համար. «Պատերազմը կարելի չէ սկսիլ այս ոճով. կամ դուք թոյլ տուէք որ մենք Երասխը անցնինք կամ դուք անցէք»։

Ռոմանոս խոստացաւ առանց կռուի թոյլ տալ որ Պարսիկներն անցնին։

Հինգերորդ օրը կը ծագէր արդէն, երբ երկու բանակները փոթորկի մոլեգնութեամբ իրարու կը խառնուէին. Վահրամ կը տեսնէր մարդկային յորձանքներու եռացումն և գոռումը. իր կեդրոնը ջախջախուելու մօտ էր. ձախ թեւին մէկ գունդը օգնութեան ղրկեց։ Ռոմանոս թշնամեաց

ձախ թեւը տկարացած տեսնելով՝ հոն խոյացաւ, փշրեց և սկսաւ կեդրոնի վրայ դիմել։ Պարսիկները չկրցան հեղեղին դէմ նոր թումբ բարձրացնել. յուսահատ փախուստի դիմեցին. դաշտը ծածկուեցաւ դիակներով. Երասխը, կարմրած, իր ժայռէ ափունքները կը ծեծէր արեան կոհակներով...։

Միեւնոյն տարուան մէջ էր (591), որ Սմբատ Բազմայաղթի գլխաւորութեամբ, վճռեցին հայ նախարարներ ինքնիշխանութիւն ձեռք բերելու փորձ ընել։ Ինչո՞ւ երթային օտար ազգերու դրօշակին տակ կռուելու և մեռնելու. նոյնը չէ՞ին կարող իրենց հայրենեաց համար ընել։ Ահաւասիկ գաղափարականը որով ոգեւորուած, ազգը յուզել կը ջանար Սմբատ. նա հրահանգ ստացեր էր հայկական գունդերով Թրակիա գալու՝ Սկլաւոնաց դէմ ղրկուելու համար։ Սակայն նախարարներու անմիաբանութիւնը պատճառ եղաւ որ դեռ մարմին մը չկազմակերպած, լուրը Բիւզանդիոն հասնի և Կոմենզիոլ զօրավարը Հայաստան եկաւ ապստամբութիւնը նուաճելու։ Բռնուեցաւ Սմբատ. կապուած ոտքերով և ձեռքերով Բիւզանդիոն տարին. Մօրիկ յանձն չ'առաւ դատաւոր ըլլալ. խնդիրը յանձնուեցաւ ծերակոյտին. Սմբատ յան-

ցաւոր դատուեցաւ, ըստ վկայութեան բազմաց, որոց մէջ էր նաև ինքը կապեալը, և որոշուեցաւ ամփիթէատրոնի մէջ զինքը գազանաց առջեւ ձգել։

Բազմութիւնը որոշեալ օրը խռնուած էր հանդիսատեղին. կայսրը կը նախագահէր. կրկէսին ճիշտ մէջտեղ կեցած էր Սմբատ, իր ըմբշամարտի ահեղ մարմնով, բարձրահասակ, լայն թիկունքով, նիհար ու ջղուտ։ Իր ոյժը այնչափ էր որ ձիով անտառէ անցած ժամանակ՝ ձեռքերով ծառոց ճիւղերէն կը կախուէր, և ոտքերով ձիուն կողքը սեղմելով՝ զայն վեր կը բարձրացնէր։

Ժողովուրդը շունչի տուրեւառէն դադրած՝ կը սպասէր արիւնոտ տեսարանին. յանկարծ գառագեղը բացուեցաւ, և արջ մը մռմռալով ներս վազեց. ընդ առաջ դիմեց Սմբատ, բուռովը այնպիսի հարուած մ'իջեցուց ճակտին, որ նա խելացնոր գետին փռուեցաւ։

Գառագեղը կրկին բացուեցաւ, և ցուլ մը գետինը փորելով՝ ներս դիմեց կատաղաբար. հայ Թորեատորը անոր եղջիւրները բռնեց և սկսաւ պարանոցը դարձնել. ցուլը յաջողեցաւ փախչիլ՝ բայց զոյգ եղջիւրներն ալ Սմբատի ձեռքին մէջ մնացին։ Գազանը տագնապալից շրջան կ'ընէր կրկէսին մէջ,

Սմբատ ալ ետեւէն. հասաւ վերջապէս և բռնեց ագիէն. ցուլը մէկ ոտքը վերուց աքացի տալու համար. Սմբատ իսկոյն անոր կճղակէն բռնեց. երկրորդ անգամ ալ յաջողեցաւ ցուլը փախչիլ, բայց կճղակը Սմբատայ ձեռքին մէջ թողլով։ Երբ ցուլը բոպիկ ոտքով կը կաղար կրկէսին մէջ, ժողովուրդը իր յաղթականը սկսաւ ծափահարել։

Գառագեղը երրորդ անգամ մ'ալ բացուեցաւ, և այս անգամ առիւծ մըն էր. ամէնքը սոսկացին. «Խե՛ղճ Սմբատ» գոչեցին շատեր։ Երբ առիւծը ուղղակի իր վրայ կը վազէր, Սմբատ փոքրիկ շեղում մ'ըրաւ և անոր պարանոցին վրայ ցատքեց. քանի մը վայրկեան կեցաւ առիւծին վրայ հեծած, ուժով մ'ականջներէն բռնած. Ի զուր գազաններու արքայն ոստումներ կ'ընէր, իր հեծեալը թօթվելու համար. Սըմբատ իրեն հետ օդոյ մէջ կը բարձրանար առանց փոքրիկ դեդեւում մ'ալ ունենալու. յետոյ բազուկները վար իջեցուց, բոլոր ուժովը խռչափողը սեղմեց և առիւծը շնչասպառ գետին ընկաւ։

Յոգնած էր Սմբատ. քրտնած, հեւալով, նստաւ առիւծի դիակին վրայ, աչքերը հանդիսատեսներուն սեւեռած, որ բուռն կերպով ծափահարելով զինք, կայսեր գըթութիւնը կը խնդրէին։

Մօրիկ ներումն շնորհեց իրեն․ իսկոյն բաղնիք տարին, լուացին, և շքեղ հացկերոյթ մը տուին արքունեաց մէջ՝ իրեն ի պատիւ։

Առիւծի և ցուլի յաղթականը պիտի կարողանար Յունաց և Պարսից ալ իր ոյժը ցուցնել, եթէ նախարարները ըմբռնելով իր յանդուգն ու գեղեցիկ գաղափարականը օգնէին իրեն։

Նա յետոյ Պարսից կողմ անցնելով Վրկան աշխարհի մարզպան կարգուեցաւ Խոսրովէն, որ ընծայեց անոր՝ իր Որմիզդ հօր կամարն և սուրը (Սեբէոս, էջ 97)։

ԺԴ․

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ․ — ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ․ — ԱՐՔԱՅԻՑ ԱՐՔԱՅՆ ՄՕՐԻԿԻՆ ՈՏՔԸ․ — ՎԵՐՋ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ։

Մինչդեռ պարսկական պատերազմը իր բազմամեայ տեւողութեամբ, իր յաջող կողմերովն իսկ՝ մտահոգութեան մէջ կը ձգէր հռոմէական պետութիւնը, փոքրիկ միջադէպ մը կու գար վերջ դնելու անոր, Արքայից արքայն մինչեւ Մօրիկի ոտքը բերելով։

Վահրամի Սեւանայ մէջ կրած պարտութեան լուրը Որմիզդի հասնելով, այնչափ բարկացաւ սա՝ որ կանացի զգեստ մ'ընծայ ղրկեց իր ընդհանուր սպարապետին։ Վահրամ, իբրև պատասխան, նամակ մը ղրկեց՝ որուն վերնագիրն էր․ «Որմզդայ, դստեր Խոսրովու, Խնդալ»։

Զօրավարին ուղղուած նախատինքը ամբողջ բանակին կ'երթար, որ արդէն իր պարտութեամբը դառնացած, ապստամբութեան դրօշը պարզեց։ Արքայից արքայն ուրիշ բանակ մը ղրկեց անոր դէմ․ սոնք ալ, Որմիզդէն տժգոհ, իրենց զօրավարը սպաննեցին, և Վահրամի դրօշին տակ անցան։ Ժողովուրդն ալ նոյն զգացումն ունէր․ քաղաքական պատերազմը մարելու համար գահընկէց ըրաւ զՈրմիզդ, իր Խոսրով որդին տեղը բարձրացուց։ (591)։

Որմիզդ, թշուառութեան մէջ ալ չէր կորուսած խրոխտանքը․ աւագանիէն դատի կանչուեցաւ․ իր խօսքերով այնչափ զըրգռեց իշխանները որ զինքը կուրացուցին, իւր որդիքն ու կինը սպաննեցին։ Բանտին մէջ էր, կոյր ու տանջուած, երբ շքեղ ընծայներ բերին իրեն, իմացնելու համար թէ չէ մոռցուած Խոսրովէն և թէ նա դեռ զինքը կը սիրէ․ ընծայները մերժեց, նախատինքներ աւելցնելով․ զայս իմանալով Խոսրով՝ հրամայեց իր հայրը գլխատել։

Յետոյ սիրալիր գրութեամբ մը հնազանդութեան հրաւէր ղրկեց Վահրամի․ նախատալից պատասխան մը ստացաւ։ Հզօր բանակով մ՚ապստամբին վրայ դիմեց և Մծբնայ քով, Միգդոնիոս գետի եզերք, երկայն ժամանակ հանդիսատես եղաւ թշնամեաց շարժումներուն, առանց յարձակման համարձակութիւնն ունենալու. այս տարտամութիւնը ջլատիչ տպաւորութիւն ըրաւ իր զինուորներուն վրայ. Խոսրով իր թիկնապահներուն և կանանց հետ, որոնցմէ երկուքը կաթընկեր տղաքներ կը կրէին իրենց ծոցին վրայ, փախչելու որոշում տուաւ։ Վահրամ օգտուեցաւ առիթէն, դարանեցաւ Մծբնայ մօտ, անտառի մը մէջ, և յանկարծ յարձակեցաւ Խոսրովայ բանակին վրայ. պարտութիւնը ապահով էր. Խոսրով միայն փախչիլ կարողացաւ, երեսուն թիկնապահաց և իր կանանց հետ։

Գիշեր ժամանակ Յունաց սահմանագլուխն հասան. Կիրկեսիոն քաղաքի դրան առջև կեցած, Պրոբոս զօրավարին իր գալուստն իմացուց. երկրորդ օր միայն դուռը բացին. հոն այնպիսի արքայավայել ընդունելութիւն մը գտաւ, որ մոռցաւ պահ մը իր բոլոր վշտերը (592ի յունուարին)։

Յետոյ նամակ մը գրեց Մօրկի՝ ծանուցանելով թէ ինչպէս դեւերը իր տէրութիւնը խառնակած էին, թէ հիմա ստիպուած էր իրեն ապաւինիլ, իբրև իւր հօր, թէ ինքը մինակ կրնար բժիշկ ըլլալ Պարսկաստանի՝ և հուսկ ապա մաղթելով որ հրեշտակները պահպանեն նոյնպիսի անկարգութեանց դէմ հռովմէական տէրութիւնը։ Հայաստան, Դարա և Նփրկերտ իր օգնութեան վարձքը պիտի ըլլային։

Մօրիկ իր օգնութիւնը խոստացաւ. թոյլ չտուաւ սակայն Պօլիս գալու. Խոսրովի բացակայութիւնը կրնար Վահրամը դեռ աւելի զօրացնել։ Յերապօլսի մէջ պահեց զինքը ամբողջ ձմեռը, յետոյ Կոմենցիոլի հետ, ստուար բանակով մը՝ հրամայեց Պարսկաստան անցնիլ։ Արքայից արքայն տժգոհ ըլլալով Կոմենցիոլի վարմունքէն, կայսրը ետ կանչեց զանիկա՝ իր տեղ Ներսէս հայկազն զօրավարը ղրկելու համար՝ Մելիտինէի Դոմետիանոս եպիսկոպոսին հետ՝ որ կայսեր ազգական էր, և որուն պաշտօնն էր քրիստոնեայ դարձնել զՇահնշահն։

Այս մեծ ռազմագէտը զոր իր փառահեղ կերպարանքին համար՝ Կրիպպոս ժամանակակից բանաստեղծը «Զոյլ ոսկի» կը կոչէ, իսկ Գելցեր «Արեւելքի ամենէն մեծ

զօրավար, Պարսիկներու սարսափը» նոյնպէս շատ յարգանք չունէր դէպ ի Խոսրով, զոր կը ծաղրէր իբրև պատերազմէ բնաւ չհասկցող. շահնշահը դառնացած՝ մարգարէացաւ թէ Բաբելոնէն ժողովուրդ մը պիտի ելնէ՝ Հռոմը կործանելու համար, ինչպէս որ մոգ մ'իրեն յայտնած էր: Ներսէս Հայկազն վաթսուն հազար զօրքով Պարսկաստան մտաւ. իրեն հետ էր Յովհաննէս Թրակացին՝ զօրավարը հայկական գունդերու, որ իր մեծ ընչացքներուն պատճառաւ Միւստաքոն կը կոչուէր: Պարսկաստանի քաղաքները լսելով Խոսրովի գալուստը Հռովմայեցւոց հետ, իրենց դռները կը բանային օրինաւոր իշխանին առջև:

Վահրամ 40 հազար զօրքով իր յափշտակած գահուն համար կռուելու եկաւ: Իր ծրագիրն էր առանձինն յարձակիլ նախ հայկական գունդերու վրայ, յետոյ Հռովմայեցւոց. բայց ասոնք յաջողեցան իրարու հետ միանալ, ոյժերնին կեդրոնացնել. Զապ գետին եզերքն երկու բանակները կանգ առին իրարու առջև: Վահրամ յանկարծ նահանջեց. յետ Հռովմայեցիները իր ետևէն լեռնէ լեռ շրջեցնելու, Գանձակի մէջ, Պալարաթ գետին եզերք սկսաւ պատերազմը՝ որ վճռական պիտի ըլլար:

Ի սկզբան յաղթական էր Վահրամ. իր փիղերու գունդը քաջաբար ոտնակոխ կ'ընէր Պարսից թևը որ արդէն փախուստի սկսած էին: Հեռուէն տեսաւ Ներսէս Հայկազն, արծուի պէս վտանգուած կէտը սլացաւ. իրեն կը հետևէր հռովմէական բանակը՝ որուն պատերազմի աղաղակն էր «Ողջոյն քեզ Մարիամ». Վահրամի զինուորները տերևի պէս կը թօթափէին: Արիւնհեղութեան ամենէն հանդիսական վայրկենին, հայ զօրավարներէն մէկը, Մուշեղ Մամիկոնեան, թշնամեաց խորը նշմարեց Նիխորճէս զօրավարը՝ փայլուն զրահներով. ճեղքեց իր գունդերը, մօտեցաւ անոր, և իր նիզակը անոր կոկորդը ուղղեց:

Երկու զօրավարները մենամարտիլ սկսան. քաջ քաջի դէմ կը խիզախէր, հարուածները փոխանակեցին. դեռ ոչ մէկն էր յաղթական: Բայց ծերունին Մուշեղ, հին առիւծ, յոգնած էր. այնպէս որ երբ Վահրամ իր սրով անոր սուրը հարուածեց, Մուշեղայ թուլցած ձեռքէն զէնքը վար ընկաւ. ուրախութեան վայրագ աղաղակով մը՝ Նիխորճէս բազուկը բարձրացուց վճռական հարուածը տալու. Մուշեղ սակայն, օրհասականի կատաղութեամբ, մուրճով այնպիսի հարուած մ'ի-

ջեցուց Վահրամայ գլխուն՝ որ ըղեղը ցընդեցաւ և ինքը վար ընկաւ։ Վեր առաւ սուրը՝ գլուխը կտրեց և զայն իր մախաղին մէջ նետեց (սոյն միջադէպին պատմողն է Յովհան Մամիկոնեան, էջ 16)։

Վահրամայ մնացած զօրքերը փախան. Հայերը հալածեցին ու ջարդեցին, զանոնք գերի բռնեցին. Վահրամ սակայն յաջողեցաւ Պարսկաստանի խորերը փախչիլ։

Խոսրով հեռուէն զօրաց վերադարձը կը դիտէր. մէկը զէնքեր կը բերէր, մէկը հարստութիւններ, մէկը փղեր, ուրիշ մ'ալ թշնամի զօրավարաց գլուխներ։ Հրճուեցաւ Խոսրով. և եթէ նախանձոտ Յոյներ չչարախօսէին Մուշեղայ վրայ, զայն մարզպան կը դնէր Հայոց։ Մօրիկի Դարա և Մծբին քաղաքները տուաւ և ճշմարիտ խաչափայտը՝ զոր Կաւատի որդին Խոսրով յափշտակած էր, հռովմայեցի զինուորաց՝ շնորհակալութիւն։

Ներսէսէն ալ հազար հռովմայեցի թիկնապահներ և օգտակար խրատներ ընդունելով՝ գնաց Տիզբոն բազմելու համար իր նախնեաց գահուն վրայ։ Նա միշտ երախտագէտ մնաց։ Արքայից արքայն՝ Մօրկայ որդին կ'անուանէր ինքզինքն. միշտ խաղաղութիւն պահեց Հռովմայեցւոց հետ, յարգեց անոնց Աստուածը՝ որ պարսկաններէն աւելի արդար գտնուեցաւ իր իրաւանց նկատմամբ (592)։

Այսպէս երջանկութեան թուական մը բացուեցաւ Ասիոյ ժողովրդոց համար, պարսկական դարաւոր պատերազմը հուսկ ապա կը վերջանար։ Այլ ևս կարող էին Արեւելքի խաղաղասէր քրիստոնեաները՝ իրենց ծառերու հովանիին տակ՝ ընտանեկան բարիքները վայելել։ Այլ ևս հարկ չկար ստորերկրեայ քաղաքներու մէջ բընակելու։ Ցորչափ Մօրիկ ապրեցաւ, Հայաստան այնպիսի հանգստութեան մէջ էր, որ ժողովրդեան մէջ առած դարձաւ ըսել. «Անհոգ նստեր ես, ինչպէս թէ Մօրիկի ժամանակ ըլլայիր»։

Այսպէս Վահրամի յեղափոխութիւնը մեծ բարիք մ'եղաւ ամբողջ Արեւելքի. ազգի մը ներքին երկպառակութիւնը պատճառ կ'ըլլար մարդկութեան միանալուն, հաշտեցնելով Տիզբոնը՝ Բիւզանդիոնի, Եւրոպան՝ Ասիոյ հետ։

Այս մեծ դէպքը պատահեցաւ 591 թուականին. դարագլուխ մը պիտի ըլլար ան՝ եթէ խաղաղութիւնը Մօրկայ կեանքովը չափուած չըլլար։

ԺԵ.

ԱՐԵՒՄՈՒՏՔԻ ՎԻՃԱԿԸ՝ ՄՕՐԻԿԻ ԺԱՄԱՆԱԿ. — ԼՈՄՊԱՐՏԱՑԻՔ ԻՏԱԼԻԱ ՀԱՍՏԱՏՈՒԱԾ. — ԳԱՂՂԻԱԿԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐ։

Հռովմէական պետութեան փառքը նուաճող արև մ'էր արեւմուտքի մէջ։ Երկու հզօր ազգեր գերակշռութիւն կ'ուզէին ձեռք բերել. Գաղղիացիք՝ Եւրոպայի համար, Լոմպարտք՝ Իտալիոյ։

Այս վերջիններուն Աւդարիս թագաւորը Իտալիոյ մեծագոյն մասը, մինչև Սփօլէդօ աշխարհակալեց, և գաւառները իր իշխանաց բաժնելով՝ եղաւ առաջին հիմնադիր աւատական կազմակերպութեան (584)։

Քիլդեբերդ, Գաղղիոյ թագաւորը, երեք անգամ Ալպեաններէն անցաւ Լոմպարտացւոց դէմ կռուելու համար. այս պատերազմները, որոց շարժառիթը միշտ աննշան դէպք մը եղաւ, — օր. իմն աղջիկ մը՝ որ ամուսնութեան համար կը խնդրուի և կը զլացուի (584ին), — կամ պարզապէս Մօրիկի բարեկամութիւնը շահելու համար, ապարդիւն կը մնային կամ նոյն իսկ աննպաստ ելք կ'ունենային Գաղղիացւոց համար, ինչպէս եղաւ երրորդ արշաւանքի ժամանակ։ Մօրիկ ստակ կու տար Գաղղիացւոց. իսկոյն, Ալպեաններէն անցնելով, Լոմպարտաց դէմ կու գային. ասոնց թագաւորը մեծագոյն գումար մը կը ներկայացնէր. իսկոյն, Ալպեաններէն անցնելով, Գաղղիա կը դառնային, առանց սակայն Մօրիկի դարձնելու դրամը՝ զոր պատերազմի պայմանաւ առած էին։

Ամենէն նշանաւորը Գաղղիացւոց չորրորդ արշաւանքն եղաւ. հռովմէական բանակ մը կ'ընկերէր անոնց. Լոմպարտք բազմաթիւ ճակատամարտներու մէջ յաղթուեցան. յանկարծ սակայն Գաղղիացիք հայրենիքնին վերադարձան. ոչ ոք տարակուսեցաւ թէ Լոմպարտացիներէն դրամ առած էին։ Քիչ յետոյ, իբրև ցեղակից, դաշնակցեցան իրարու հետ, կռուելու համար ընդդէմ Հռովմայեցւոց՝ զոր աշխարհի բռնաւորները կ'անուանէին (584)։

Ռաւեննայի փոխարքայն էր այս ժամանակ Ռոմանոս, որ շահախնդրութենէ մղեալ՝ պատերազմի կը գրգռէր զԼոմպարտացիս. ասոնք պաշարեցին զՀռովմ, շրջակայները աւերեցին, զԲատուա, որ փայտէ շինուած էր, կրակի տուին. Գրիգոր քահանայապետն եղաւ որ պատերազմը կը դադրեցնէր կամ գերիները կ'ազատէր՝ իր անձնական դրամը ծախսելով. սովոր էր ինքզինք Լոմպարտացւոց գանձապետն անուանել։

Աքլաւոնք ալ 586ին կ'արշաւէին Հռովմայեցւոց վրայ, հասնելով մինչև Պոլսոյ պարիսպներուն տակ. Կոմենգիոլ զօրավարը յանկարծական յարձակումով զիրենք մինչև Ադրիանուպոլիս վանեց, հոն յաղթանակը կրկնելով՝ օգնութեան հասնող ուրիշ Աքլաւոն գունդերու վրայ։

Այս պատերազմին կը մասնակցէին նաև հայկական գունդեր (Սեբէոս Գ. էջ 86) որ կը կռուէին Յունաց հետ «յեզր մեծի գետոյն Դանուբայ»։ Փասմոս զօրավարը (587ին) սակայն գետէն անդին անցնելով՝ վերադարձին կամուրջը թշնամիներէն գրաւուած տեսաւ. իր բոլոր գունդերը ջարդուեցան, ինքը գերի բռնուեցաւ։ Այս պատերազմին մէջ «ձերբակալ արարին զՄուշեղն Մամիկոնեան, կապեցին զբարձրաբերձ տնկոյ անտառին և սպանին։ Եւ բազմութիւն նախարարացն և զաւրացն Հայաստանեայց յաւուր յայնմիկ կործանեալ սատակեցան» (Սեբէոս, էջ 87)։

Մեծագոյն յաջողութիւն մ'ունեցաւ նոյն բարբարոսներուն դէմ Պրիսկոս զօրավարը զոր տեսանք Փիլիպպիկի պատերազմներուն առթիւ։ Սոյն Պրիսկոսը, 593ին, նաւակներու կամուրջէ մը Դանուբն անցնելով, հռչակաւոր կոտորած մը տուաւ Աքլաւոններուն։ Իրենց Արտագաստ իշխանը սակայն

մեծ քաջութիւն ցոյց տուաւ. Հռովմայեցիք գիշեր ատեն յարձակած էին. Արտագաստ, աղմուկը լսելով, իսկոյն վար ցատքեց անկողնէն, և փոխանակ զգեստի վրայ խորհելու, սուր մ'առաւ, աշտանակեց անթամբ ձիու վրայ. Հռովմայեցիք պաշարեցին զինք. կատաղութեամբ դիմադրեց, նետուեցաւ Դանուբի մէջ և յաջողեցաւ լողալով ազատիլ։

Երբ երեք հարիւր Հռովմայեցիք դաշտի մէջ ցրուած ուրախութեամբ կը ճաշէին, Աքլաւոնք յարձակեցան իրենց վրայ. Թաթիմեր, Հռովմայեցւոց զօրավար, բազմաթիւ վէրքեր ստանալով հանդերձ, ետ մղեց զիրենք և իր զօրաց հետ ճամբայն շարունակելով՝ տարաւ Բիւզանդիոն պատերազմի աւարները՝ զոր Պրիսկոս կը ղրկէր Մօրիկի։ Հռովմայեցի զինուորները գրգռուեցան Պրիսկոսի դէմ որ աւարը կը զլանար իրենց՝ կայսեր հաճոյանալու համար. «Զօրականք իմ, ըսաւ Պրիսկոս, ձեր քաջութիւնքը ի տես կը դնեմ աշխարհի. ամօթ չէ՞ ձեզ պատիւը կեանքէն ալ վեր դասելէ յետոյ, արծաթը պատուէն վեր համարիլ»։

Այս խօսակցութիւնը հանդարտեցուց զօրքերը, որոնց գանգատները՝ խանդավառ կեցցէներու փոխուեցան։

Մօրիկ, Ս. Սոփիայի մէջ շնորհակալ ըլլալէ յետոյ, հասարակաց հանդէսներ կատարեց։

Պրիսկոս՝ բարբարոսի մ'առաջնորդութեամբ յարձակեցաւ Սքլաւոններու վրայ, երբ իրենք զիրենք ճախճախուտ անտառի մը մէջ ապահով կը կարծէին։ Գերիներէն շատերը տանջանքի ենթարկելով՝ իմացաւ թէ իրենց թագաւորը շատ հեռու չէր գտնուեր, և թէ անոր անունն էր Մուսոք։

Յայտնի կը տեսնուի թէ Սքլաւոն անունը Սլաւ բառի ծպտումն է, ինչպէս Մուսոքը Մոսքովի։

Սքլաւոն թագաւորին եղբայրը մեռած ըլլալով՝ գինովցած էր նա. վասնզի այս բարբարոսաց մէջ՝ սուգի արարողութիւններէն մին ալ՝ արբենալն էր։

Պրիսկոս գիշեր ժամանակ իր վրանը խուժելով՝ գերի բռնեց թագաւորը, իր հպատակները ջարդեց։

Կայսրը հրամայած էր Պրիսկոսի՝ Դանուբէն անցնիլ. արծաթասէր Մօրիկի դիտումն այն էր որ զօրքերը թշնամեաց երկրի մէջ գտնուելով աւարով ապրին, ոչ իր գանձով։ Զօրաց դիմադրութենէն, Սքլաւոնաց նոր յարձակումներէն ստիպեալ, Պրիսկոս չկրցաւ Դանուբէն անցնիլ. ուստի երբ դարձաւ Պօլիս՝ ձմերելու, Մօրիկ զինքը

կշտամբեց և իր տեղ՝ իր Պետրոս անուամբ եղբայրը դրաւ զօրավար։

Ագահ կայսրը կ'ուզէր զինուորաց թոշակը նորէն նուազեցնել. Պետրոսի ձեռք երկու հրամանագիր տուաւ, մէկուն մէջ թոշակի նուազում կը յայտարարէր, միւսին մէջ՝ թոշակի յաւելուած։ Պետրոս առաջինը ուզեց կարդալ. տեսնելով զօրաց գրգռումն որ և ոչ իսկ ընթերցումը շարունակել թոյլ տուին, նպաստաւոր հրովարտակը հանեց իսկոյն. այսու ապստամբութիւնը նուաճուեցաւ։

Պետրոս յաջողութիւն մը չ'ունեցաւ. իր անընդհատ պարտութիւններէն ձանձրացած՝ Մօրիկ կրկին զՊրիսկոս ղրկեց։

ԺԶ.

ԱՒԱՐԱՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ։

Բայց Սքլաւոնաց բոլոր յարձակումները տեղի կ'ունենային՝ դրդմամբ հզօրագոյն ազգի մը, որուն հարկ կը վճարէին։ Աւար կը կոչուէին անոնք, և Արեւմուտքի համար նոյնքան ծանրակշիռ վտանգ էին, որքան Պարսիկք Արեւելից։ Զկարենալով միանգամայն այս երկու ազգաց հետ պատերազմիլ, Յոյնք խաղաղութիւն կ'ընէին

միոյն հետ։ Այսպէս պարսկական պատերազմի ժամանակ՝ հարկ վճարելով Աւարներուն՝ կ'ազատէին անոնց յարձակումներէն։

Անոնց իշխանը, որ Խաքան կը կոչուէր, իր քմահաճոյքները Հռովմայեցւոց օրէնք կ'ուզէր ընել։ Անգամ մը հրամայեց Մորիկի՝ իր տէրութեան մեծագոյն կենդանին իրեն ղրկել. Մորիկ հնազանդեցաւ, և ուղարկեց իրեն մեծ փիղ մը. Խաքան զայն տեսնալուն պէս, արհամարհանօք Մորիկի դարձուց։

Ուրիշ անգամ մը ոսկեհուռ անկողին մը պահանջեց. Մորիկ դարձեալ կամքը կատարեց. Խաքանը, անկողինը տեսնելուն պէս, արհամարհանօք ետ դարձուց։

Բարբարոսը այսու կ'ուզէր ցուցնել անշուշտ՝ թէ իր պահանջած իրերուն կարօտ ըլլալուն համար չէր որ զանոնք կ'ուզէր, այլ Մորիկի հնազանդութիւնը փորձելու համար։

Խաքանը՝ հարկին յաւելումը պահանջեց. պարսկական կռիւը դեռ տագնապեցուցիչ ըլլալով, այս անգամ ալ զիջաւ Մորիկ։

Բայց հազիւ թէ Արևելքի մէջ յաջողիլ սկսած էր, Մորիկ Թրակիոյ և Իլլիւրիոյ բանակները Աւարներուն դէմ ղրկեց։

Բարբարոսները տիրեցին Սինգիտոն, Թամթոս և Անսիմուլթ քաղաքներուն. վերջնական կռիւը սակայն՝ Պալքանեան լեռանց մէջ պիտի ըլլար։ Այս հանդիպումը, որուն համար երկու հզօր տէրութիւնները տարիներով պատրաստուած էին, ամենէն ծաղրական վերջն ունեցաւ։ Հռովմայեցի զօրքերը կիրճէ մը կ'անցնէին, այնչափ նեղ, որ մի առ մի կը քալէին։ Ջորի մը սահեցաւ և ճամբան գոցեց։ Ետևէն եկող զինուորները սկսան ջորեպանին «Դարձիր, վերցո՛ւր» գոչել. Retorna բառը բանակի մէջ լսելով, ամէնքը սարսափեցան, մեծ վտանգ մ'ենթադրեցին, սկսան փախչիլ։ Աւարները՝ Հռովմայեցւոց յանկարծական անհետացումը տեսնելով՝ մեծ մեքենայութիւն մը գուշակեցին, և իրենք ալ սկսան փախչիլ։ Այսպէս երկու բանակները, հակառակ ուղղութեամբ, տագնապալից կերպով կը վազէին, և չնչին դիպուած մը բիւրաւոր երիտասարդներ կ'ազատէր մահուանէ։

Յովհաննէս Միսթաքոն, հայկական զօրաց սպարապետը, Պարսկաստանէն կանչուեցաւ։ Դրոքթուլֆ Սուէվին օգնութեամբ, Ադրիանուպօլսի քով այնպիսի ջախջախիչ յաղթանակ մը տարաւ Աւարներու վրայ, որ Սինգիտոնը Հռովմայեցւոց թողլով, իր-

րև անդամալուծուած, տարիներով անշարժ մնացին (587)։

Հակառակ այսպիսի անյաջողութեանց, Աւարք միշտ այնքան զօրաւոր վիճակի մէջ էին որ ամբողջ Պալքանեան թերակղզւոյն ազգաբնակութեանց վրայ ցեղաբանական յեղաշրջութիւն մ'յառաջ բերին։

Ելլադայի զանազան կողմեր հաստատուն բնակութիւն ունէին. այս ժամանակէն սկսան Յոյները սլաւանալ, այնպէս որ այժմեան Յոյներու մեծագոյն մասը՝ սլաւական ծագում ունի։

Այս խառնուրդն այն օգուտն ունեցած կը համարուի, որ Յոյները այլասերումէ ազատեցան. հին ազգերը, երբ իրենք իրենց մէջ կղզիացած կը մնան, – կը դիտէ Գելցեր, – միշտ կը վատթարանան, խալանտացիներէն դատելով։

Պալքանեան թերակղզին ալ նոյնպէս սլաւացման ենթարկուեցաւ (583ին, Մօրկայ թագաւորութեան երրորդ տարին)։ Յետոյ յարձակեցան Սինգիտունումի, Վիմենակեումի, և ուրիշ Դանուբի եզերաց վրայ կառուցեալ ամրոցներուն վրայ՝ և տիրեցին անոնց։ Քիչ յետոյ մինչև Մարկինուպօլիս եղած քաղաքները Աւարներուն կը պատկանէին։ Թողուց Մօրիկ՝ որ հասնին մինչև Ադրիանուպօլիս։ Այստեղ էր

որ Յովհաննէս Միսթաքոնէն ծանր պարտութիւն մը կրեցին։ — Տարի մը յետոյ (598ին) Ոսկեղէն լերան վրայ բնակող Թուրքաց խաքանը դեսպաններ ղրկեց Մօրկայ։ Քիչ մ'առաջ հաշտուած էր նա շրջակայ երկիրներուն հետ. հոս կը յիշատակուին երկու ցեղեր մին «Դեղին ըզգեստներ» կոչուած, միւսը՝ «Սեաւ զգեստներ». Թոսուկաս գետը երկուքը կը բաժնէր իրարմէ. անոնց թագաւորը Թայզան կը կոչուէր, այսինքն «Որդի Աստուծոյ»։

598ին Դանուբի եզերաց վրայ դարձեալ կը բորբոքէր պատերազմը. Հռովմայեցւոց կը զօրավարէր Պրիսկոս. իր գերիներէն իմանալով թէ Աւարները պիտի անցնէին մօտակայ տեղէ մը՝ իրենց Դաղմատիոյ մէջ ժողված աւարները տանելով, դարանեցաւ անտառի մը մէջ. ճիշդ այն պահուն ուր աւարով լի կառքերը կ'անցնէին, յանկարծակի դուրս ելաւ, ջարդեց թշնամիները, և այնքան աշխատութեանց պտուղը մի քանի վայրկենի մէջ յափշտակեց։ Աւարները կայսեր ղրկուեցան, որպէսզի իրենց նախկին տէրերուն բաժնուին։

Խաքանը, ձմեռ ժամանակ, կռուիլ վճռեց Հռովմայեցւոց դէմ։ Զատկի օրերն էին. սովը տիրած էր Հռովմայեցւոց մէջ.

շատերը կը մեռնէին. ցուրտը բարբարոսներուն համար իսկ՝ անտանելի էր։

Խաքանը գթաց՝ և Պրիսկոսի բազմաթիւ կառքեր ղրկեց՝ պաշարով լի, ըսելով թէ իր սիրտը շատ կը յուզուէր տեսնելով որ Հռովմայեցիք անօթութենէ կը մեռնին՝ իրենց ամենէն մեծ տօնը կատարած ժամանակ։ Հինգ օր երկու բանակները իրարու խառնուած՝ ընտանեբար կ'ապրէին. մի և նոյն վրանի մէջ կ'ուտէին, կը պառկէին, միասին կը շրջագայէին։ Այսպէս գեղեցիկ միջադէպ մը հազուագիւտ է ամբողջ պատմութեան մէջ. հեթանոս բարբարոս մը՝ մարդասիրութեան ամենէն գորովալիր օրինակը կու տար։

Թշնամութիւնք սակայն շուտով վերսկսան. կայսրը նոր բանակ մ'ալ ուղարկած էր Կոմենզիոլի առաջնորդութեամբ, որուն ընդառաջ գնաց Աւարաց խաքանը։ Կոմենզիոլ այնքան անփորձ եղաւ որ պատրաստութեանց մէջ, որ իր զինուորներն անգամ անտեղեակ էին թէ քիչ յետոյ պատերազմ տեղի պիտի ունենար. յանկարծ փողերու ձայն մը լսեցին և տեսան Աւարաց բանակը՝ որ շրջուն անտառի մը պէս յառաջ կու գար։

Տագնապեցան զինուորները, իրենցմէ աւելի Կոմենզիոլ. յիմարած կը թուէր.

ամէն վայրկեան հրամանը կը փոխէր. նոյն իսկ իր լաւագոյն գունդերուն խորհուրդ տուաւ որ պատրուակով մը հեռանան, յետոյ փախչին։ Փիլիպպիկեան վախով բռնուած, քիչ յետոյ ինքն ալ անոնց հետեւեցաւ։ Մնացող գունդերը յանկարծ անդրադարձան թէ գլուխ մը կը պակսէր իրենց. սակայն բոլոր ոյժերնին հաւաքելով, օր մ'ամբողջ դիւցազնաբար պատերազմեցան, և թէպէտ շատ զոհերով՝ յաջողեցան ազատութեան ճամբայ մը բանալ։

Կոմենզիոլ, ատուած զինուորներէն, ժողովուրդէն, իշխաններէն, միայն կայսեր սիրելի էր, որ զինք պաշտօնանկ ընելու տեղ, կրկին զօրավար անուանեց. այս բանս Պրիսկոսի բանակին այնքան տժգոհութիւն պատճառեց, որ բողոքներ ղրկեցին Պոլիս։ Փոկաս, զանոնք տանողներէն մին, այնքան նախատեց կայսրը ծերակուտին առջև, որ տիրասէր պատրիկ մը բռնցիով՝ Փոկասի վրայ յարձակեցաւ, մօրուքը փետտեց, երեսն արիւնոտեց։

Աւարներ յաղթական կերպով յառաջ կու գային. Թրակիան աւերեցին. սարսափը տիրեց Պոլսոյ վրայ. շատեր՝ ազատութեան մէկ հնարք միայն կը գտնէին. Թողուլ Բիւզանդիոնն և Քաղկեդոն ամ-

փոփոխել. այսու ծովը՝ մեծ խրամի մը պաշտօնը պիտի կատարէր։ Մօրիկ միայն անայլայլակ էր. կը մտածէր իր կամքը իրագործել տալ, հակառակ ամէն դէպքի և ժողովրդեա նդժգոհութեան։

Խաքանը երկոտասան հազար հռովմայեցի զինուոր գերի բռնած էր. անոնք Փիլիպպիկի զօրքերէն էին, նշանաւոր իրենց ապստամբութեամբը. բարբարոսը դրամի կարօտ ըլլալով իմացուց Մօրիկի թէ գերիները կը դարձնէր՝ եթէ մարդգլուխ ոսկի մը վճարէր. Մօրիկ՝ իր ապստամբ զինուորաց դէմ ատելութիւն ունենալուն համար թէ ագահութեամբ, — ինչ որ աւելի հաւանական է, — մերժեց. Խաքան կէսը ուզեց, դարձեալ մերժուեցաւ. երրորդ մասը ուզեց, դարձեալ մերժուեցաւ, չորրորդ մասը ուզեց՝ դարձեալ մերժուեցաւ։ Այս վերջին գինն էր, — տասուերկու հազար կեանքի համար, — քսան և եօթն հազար ֆրանք։ Ագահութիւնը սակայն Մօրիկի մէջ այնպիսի աստիճանի հասած էր, որ այս գումարն ալ զլացաւ, և Խաքանը, կատղութենէն, բոլոր հռովմայեցի գերիները՝ ջարդեց մէկ օրուան մէջ (600, յուլիս)։

Յուզումը տիրեց Պոլսոյ մէջ. բոլոր ժողովուրդը գրգռուած էր. մայրեր, հայրեր,

եղբայրներ բորբոքած էին Մօրիկի դէմ ահաւոր զայրութով մը՝ որ պիտի չ'ուշանար պայթելու։

Աճապարեց Մօրիկ Աւարներու դէմ ղրկելու Պրիսկոսը. երկու օրուան մէջ գերիներու վրէժը առաւ՝ նոյնչափ Աւար դիակնացնելով Դանուբի ափանց վրայ։ Յաջորդաբար, երկու ամսուան մէջ, հինգ յաղթանակ տարաւ ետեւէ ետեւ. Կոմենզիոլ ալ միւս կողմէն Դալմատիոյ մէջ կը պատերազմէր, բայց յաղթուելով։

Ձմեռը կը մօտենար։ Մօրիկ, որուն ագահութիւնը անբուժելի էր, մտածեց թոշակ տալու տեղ՝ թշնամեաց աւարով զօրքերը սնուցանել. հրամայեց անոնց Դանուբէն անդին անցնել։ Իր կամքը ապահով կերպով կատարել տալու համար Պրիսկոսը ետ կանչելով իր Պետրոս եղբայրը ուղարկեց։

Զինուորները կայսեր դիտումը լաւ գիտէին. այս անգամ կարելի չ'էր հանդուրժել։ Իրենց եղբայրները թշնամեաց սրոյն յանձնելէ յետոյ, զիրենք ալ սառերու մէջ մեռցնել կ'ուզէր նա։ Իսկոյն ապստամբութեան դրօշը պարզեցին, բոլոր բանակին սպաները, ու Պետրոսն ինքնին վռնտեցին բանակէն, յետոյ Փոկասի վրանը մտնալով, զինքը սպարապետ անուանեցին։

Բիւզանդիոնի ժողովուրդը շանթահարուած լսեց՝ թէ Փոկասի բանակը կայծակի երագութեամբ յառաջ կու գար։

ԺԷ.

ՀԱՆՃԱՐԵՂ ՆԱԽԱՏԻՆՔ ՄԸ. — ՍԱՐՍԱՓԵՑՆՈՂ ԳՈՒՇԱԿՈՒԹԻՒՆՔ. — ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ. — ՏԱԳՆԱՊԱԼԻՑ ԳԻՇԵՐ. — ՄՕՐԻԿԻ ՄԱՀԸ։

Ժողովրդական կեանքի մթնոլորտը՝ արդէն սկսած էր փոթորկի նշանները տալ։ Սովը աւելի գրգռած էր Բիւզանդացւոց դառնութիւնը։

Ծննդեան օր (601ին) կայսրը բոկոտն թափօր կ'ընէր Պօլսոյ մէջ երբ ապստամբներու խումբ մը ընդ առաջ ելաւ իրեն՝ «հա՛ց տո՛ւր մեզ» պոռալով և քարեր նետելով ինքնակալին վրայ. նա Պլաքեռնեան եկեղեցին ապաւինեցաւ. ապստամբները, որսը ձեռքէ փախցնելնուն համար տրտմած, կայսրը նախատելու այս գիւտը գտան. բռնեցին Մօրիկի նմանող մէկը, իշու վրայ հեծցուցին, սխտորով պսակեցին և սև լաթ մը նետելով ուսին՝ իբրև ծիրանի, բոլոր քաղաքին մէջ շրջեցուցին։

Նեղոսին մէջ երևցան երկու հսկայներ, այր և կին, քանի մը վայրկեան մինչև

կուրծք ջուրին վրայ կենալով, յանկարծ աներևութացան։ Ժողովրդեան մէջ մարգարէութիւն մը կը շրջէր, որուն համեմատ Փ գիրը Մ գրին պիտի յաղթէր, այսինքն Փոկաս՝ Մօրկայ. կայսրը Փիլիպպիկոսի վրայ կասկածեցաւ, բայց տեսիլքով անմեղութիւնն իմանալով բանտէն ազատեց։ Գերիներու մահուան համար խղճմտանքէն տանջուած, Մօրիկ եպիսկոպոսներուն և անապատականներուն յանձնեց աղօթել՝ որ ինքը այս աշխարհիս մէջ քաւէ մեղքը, ոչ հանդերձելոյն մէջ. անոնք պատասխանեցին՝ թէ Աստուած քիչ ատենէն իր փափագը պիտի կատարէր։ Ցորեկուան մտահոգութիւնները՝ գիշեր ժամանակ մղձաւանջի կը փոխուէին. երազի մէջ կայսրը, կանգնած էր պալատին Պղնձեայ դրան քով. Յիսուսի արձանը որ զետեղուած էր անոր վերև, կենդանացաւ, խօսք առաւ, և գոչեց սարսափելի ձայնով. Մօրիկը Փոկասի մատնեցէք։

Թէոդոս թագաժառանգը, և Գերմանոս Մօրիկի աները, որսի ելած էին. ոչինչ գիտէին եղած մեծ յուզումներուն վրայ։ Փոկասի բանակը իրենց մօտենալով, նախ Թէոդոսի՝ յետոյ Գերմանոսի առաջարկեց Մօրիկի գահուն վրայ բարձրանալ. վախցան անոնք, մերժեցին և Պոլիս փախան։

Բայց Մօրիկ կասկածեցաւ Գերմանոսի վրայ, որ Ս. Սոփիա ապաւինեցաւ, կեանքը ազատելու համար։

Կայսրը դիմադրութեան պատրաստուեցաւ. Կոմենզիոլի՝ պարիսպները պաշտպանելու հրաման տուաւ, և կապոյտ կառավարներուն՝ (որ 900 հոգի էին) զէնք. յետոյ Թէոդոսը ղրկեց Խոսրովէն ընդունելու այն օգնութիւնը զոր ինքը երբեմն տուած էր անոր, հրամայեց չդառնալ՝ մինչև որ իր մատանին մէկը չցուցնէ իրենց։

Մթութիւնը կ'իջնար անծայր Բիւզանդիոնի վրայ։ Ամբոխը, ջահեր ձեռքերնին, ոռնալով, հայհոյելով, նախատական երգերով խումբ խումբ կը յարձակէր պալատին վրայ այն իշխաններուն՝ որ Մօրիկի բարեկամ կը համարուէին. անոնց պալատները կրակի տուաւ։ Պարսպաց պահապանները՝ ժողովուրդը Փոկասի հետ միացած տեսնելով, կայսեր դէմ դարձան։ Ոչ մէկ յոյս չէր մնար Մօրիկի։ Իսկոյն զգեստը փոխեց, իր որդւոց և կնոջ հետ նաւակի մը մէջ նետուեցաւ՝ և սկսաւ փախչիլ։ Գիշերային մթութեան մէջ ոռնացող Բիւզանդիոնը դժոխքի տեսարան մը, Բաբելոնի մը կործանումը կը թուէր. հեռուէն կը տեսնուէր հրդեհուող պալատներուն բոցը, դիզադէզ ծուխը, որ երկնքի

ամպերը կ'աճեցնէր. աշտարակներէն, պարիսպներէն անդադար կը հասնէր «Մեռնի Մօրիկ, կեցցէ Փոկաս» աղաղակը. արհաւիրքը աճեցնելու համար երկինք մը, Բիւզանդիոնի պէս փոթորկալից, անթափանց ամպերով կը կայծակէր ու կ'որոտար, և տխրաճիչ հողմը որ ծովը կը յեղաշրջէր՝ կը յօրինէր ալիքներն անվերջանալի շարք մը լեռնաշղթաներու՝ որ կարգ կարգ կուգային Մօրկայ նաւակին բաղխուելու։ Նաւավարները իրենց բազկին բոլոր կորովովը կը մաքառէին ալեաց դէմ, և մինչդեռ կարծէին բաւական յառաջ գացած ըլլալ, փայլակ մը յանկարծ՝ հրաշէկ ու վաղանցուկ արևի մը պէս՝ հորիզոնը կը լուսաւորէր. և փախստականները սարսափով կը տեսնէին ուրուագծուած, դեռ իրենց մօտ, պարիսպներն և աշտարակները, Ս. Սոփիայի գմբէթը, ամբողջ Բիւզանդիոնը, որ զարհուրելի տեսիլքի մը պէս կը յայտնուէր նոյն պահուն։ Հեռաւոր փոքրիկ ձայն մ'ալ զիրենք կը սարսռեցնէր. ո՛ գիտէ թէ թշնամի նաւակ մը մութի մէջ չէ՞ր սողոսկեր իրենց ետևէն։ Կը թուէին այն մղձաւանջին մէջ ըլլալ, ուր մարդս աղաղակել կ'ուզէ՝ ձայնը կը խղդուի. յառաջ երթալ, ոտքերը կանգ կ'առնուն։ Մօրիկի հոգւոյն մէջ կը կեդրոնանար ցաւը

իր բոլոր ընտանեաց. իր զինուորական կրթութիւնը, իր մշակուած միտքը կարող էին անվեհեր ընել զինքը պատրաստուած մարտիրոսութեան հանդէպ: Բայց իր կինը, իր փոքրիկ տղաքները և մանաւանդ փոքրիկ աղջիկները, որոնք օգնութիւն կ՚աղաղակէին դողալով ամէն ձայնէ՝ որ հովին հետ կը ներդաշնակուէր: Անվախ էր Մօրիկ իր կեանքին համար. բայց ինչպէս կը գալարէր աղիքը այդ անմեղ էակներուն ողբը լսելով: Եւ այդ տագնապը, աշխարհիս մեծագոյններէն, վերջինը պիտի չըլլար. կայսրը քղանցքով աչքերը կը գոցէր, ոչ եթէ դահիճներու նաւակ մը չտեսնելու համար, այլ ողորմուկ նայուածքը իւր որդիներուն՝ որ յանկարծ իրենին կը հանդիպէին: Ինչպէս կ՚անիծէր բախտը որ զինքը կայսր ըրաւ, և ոչ գիւղացի: Բայց տարրերը անզգայ էին, կոյր էին սրտաշարժ տեսարանին, խուլ էին ողբերու. և հովը կը շարունակէր մռնչել, երկինքը գոռալ, ծովն ալէկոծիլ...:

Նաւակը, յաճախ շրջելու վտանգի մէջ, — ինչ մեծ բախտ պիտի ըլլար ասիկա Մօրիկի ընտանեաց, — ամբողջ գիշերը յուսահատօրէն կռուեցաւ և յառաջ գնաց. անցան Քաղկեդոնի եզերքէն, Հիէրիոնի հրուանդանէն (Ֆէնէրպահչէ) և սկսան Բիւ-

թանական եզերքէն յառաջել. արշալոյսը կը բացուէր. Իշխանաց կղզիները սկսած էին մութէն մերկանալ, և արեւուն ժպիտովը ծիծաղիլ: Մօրիկ Սուրբ Աւթոնոմ եկեղեցին հասած էր. յանկարծական կաթուած մը զինք անկարող կ՚ընէր յառաջելու. խորունկ տխրութեամբ վերջին անգամ մը դիտեց բնութիւնն և որդիքը, մատանին ուղարկեց իր Թէոդոս որդին ետ կանչելու համար, յետոյ պատրաստուեցաւ մահուան, համակամած իր ճակատագրին:

Փոկաս նոյն գիշեր թագաւոր անուանուած էր և իսկոյն զինուորներու գունդ մը ղրկած՝ Մօրիկը ձերբակալելու:

Դահիճները առաւօտեան դէմ Ս. Աւթոնոմ հասան. նաւակի մը մէջ դնելով զինքը, Եւտրոպեայ ծոցէն, (որ կը սկսի այժմեան Ֆէնէրպահչէէն և կ՚աւարտի մեծ Մօտայի դաշտավայրին հետ) համանուն նաւահանգիստը բերին: Բազմութիւն մը Բիւզանդիոնէն փութացած էր գալու տըխուր հանդէսին. դահիճներուն Լիլիոս կը նախագահէր: Մօրիկը աւելի տանջելու համար՝ սպանումը իր որդիներէն սկսան. Նախ Տիբերիոսը յառաջ քաշեցին և առանց անոր օրհասական տագնապին առջև բացառիկ սարսուռ մը զգալու, թագի համար պատրաստուած գլուխը՝ վար ձգե-

ցին. ինչ անցաւ այն վայրկենին միւս եղբայրներուն սիրտը, որոնց եկած էր մեռնելու կարգը. չորսն ալ մի առ մի գլխատուեցան։ Մօրիկ որ աննկարագրելի կսկիծով հանդիսատես եղաւ որդւոց մահուան, կը կրկնէր սուրի ամէն բարձրանալուն. «Արդար ես դու, Տէր, և ամենայն գործք քո ճշմարիտ են»։ Յետոյ, անվախ, պարանոցն երկնցուց. գերագոյն վայրկեան մ'էր, ուր աւելի մեծ եղաւ քան երբէք իր կեանքին մէջ. վիրաւոր սրտով մը, բայց մրմնջելով միշտ համակամութեան աղօթքը, Մօրիկը պարանոցն երկընցուց և ընկաւ։ Արևելքի ինքնակալը կը քնանար նաւահանգստին քարերուն վրայ, իր ժառանգներէն շրջապատուած։...

Մօրիկի Կոստանդինա կինն և երեք դստերք մահուանէ ազատեցան, բայց ցըկեանս տան մը մէջ բանտարկուելու պայմանաւ։ Կայսեր եղբայրը և Կոմենգիոլ սպաննուեցան։ Թէոդոս ալ որ Ս. Սոփիա ապաւինած էր, բռնի կանչուեցաւ և Եւտրոպեայ նաւահանգիստը բերուելով՝ գլխատուեցաւ. միայն Սեբէոս հայ պատմիչը (էջ 120) անոր կեանքին խնայելով՝ զայն Պարսկաստան կը տանի և դեռ գործել կու տայ իբր Թագապահանջ։ Մօրիկի և իր որդւոց դիակները Պրոպոնտիսի մէջ նետուեցան. ալեաց վրայ երկար ատեն կը ծփային անոնք՝ բազմութեան արցունքը շարժելով. ծովը զայրոյթով ամէն անգամ ափունքին վրայ կը նետէր զանոնք։

Գլուխները Պոլիս տարուելով ցիցերու վրայ տնկուեցան Հեպտոմոն դաշտին մէջ։ Անոնք անգամ, որոնց զաւակները զոհ գացած էին Մօրիկի խնայողութեանց, վըրէժխնդրութեան հաճոյքն զգալու տեղ՝ արտասուեցին։

Դարեր յետոյ (920ին) Լևկաբէն հայազգի կայսեր ժամանակ՝ գտնուեցաւ պղնձէ սափոր մը. անոր վրայ եղած խորաքանդակները՝ Մօրիկի վարքը կը յիշեցնէին. ուրիշ սափոր մ'ալ որ երկու մասի բաժնուած էր կը պարունակէր աճիւն մը զոր Մօրիկի որդւոց մնացորդը կարծեցին։ Կը թուի ուրեմն թէ անծանօթ և բարի մարդ մը գիշերանց ծովուն վրայէն կայսերական մարմինները վերցուց. թաղել չհամարձակելով, այրեց զանոնք, սափորներ տալով անոնց՝ իբրև գերեզման։ Ռոմանոս Լեկաբէն՝ Մօրիկի եղերերգական յիշատակը յարգելով Պետրոնակիոս պատրկին ձեռամբ սափորները Պոլիս բերել տուաւ և զետեղեց Միւրելեան վանքին մէջ։ Մօրիկի մահուանէն երեք դար յետոյ իր յուղարկաւորութեան հանդէսը կատարուեցաւ։

Այսպիսի եղերական վերջ կ'ունենար քսանամեայ թագաւորութիւն մը, որուն ժամանակ հոռվմէական տէրութիւնը առանց նախանձորդի կը մնար, Արևելքի մէջ, ինչպէս Արևմուտքի: Պատմութիւնը Մօրիկի մահուան վրէժը կ'առնու իր ձիրքերն անմահացնելով: Տիպարն է ան իշխանի մը՝ որ տէրութեան բարիքը կը փնտռէ կորովի կամքով մը, հպարտ իր գիտակցութեամբը, արհամարհելով ժողովրդեան համակրանքն և սպառնալիքը: Դիւցազները երկու տեսակ են. անոնք որ ուրիշին կրել կուտան և անոնք որ կը կրեն. — քաջերն և մարտիրոսները. երկուքին ալ կը պատկանի Մօրիկ: Մեծ եղաւ իր փառքերուն մէջ՝ ինչպէս վշտերուն. առաջինովն ապագային հիացումը գրաւեց, երկրորդով՝ իր համակրանքն և արցունքը:

Եւ հիմակ, ամէն մարդ որ Եւտրոպեայ տխրահռչակ ծոցին կ'այցելէ, հանդիսատես կ'ըլլայ արիւնռուշտ տեսարանին յաւիտենական նորոգման: Կ'անիծէ Պրոպոնտիսի կոհակները որ այնքան անմեղներու կեանքին դէմ զինուեցան, և իր հովը՝ որ դեռ օդին մէջ մեռնողներու հեծեծանքները կը պտըտցնէ: Երբ փոթորիկի մէջ է ծովը, ականջը խուլ ձայներուն մէջ՝ թիերու ճողփիւնը կը փնտռէ, և նայուածքը

Մօրիկի նաւակը.... Լուսինը հոն արհաւրալից գիշերուան յիշատակը կը բերէ միշտ, և անկարելի է արտասուք մը չթողուլ այն ափունքին վրայ՝ ուր իրենց արիւնը կաթկթեցին հինգ անմեղ, թշուառ էակներ, և մին՝ մարդկութեան մեծագոյն ինքնակալներէն:

Բ.

ՎԱՐԴԱՆ ՓԻԼԻԿ

(711-713)

Ա.

ԻՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ. — ՀՄԱՅՈՂ ԵՐԱԶ ՄԸ. — ԱԼԵԶԱՐԴ ՄԱՐԳԱՐԷՆ. — ՅՈՒՍԱԽԱԲՈՒԹԻՒՆ. ԱՔՍՈՐ:

Ճարտասան, աստուածաբան մասնագէտ, Վարդան ամէ՛ն ձիրք ունէր՝ Պոլսոյ պատրիարգ ըլլալու համար.—անոր կայսրն եղաւ:

Դէմքով փառահեղ, խօսքերովը մոգիչ, շքեղութեամբ՝ ռամիկը շլացնող, ունէր նաև մեծ ճարտարութիւն ասպետական խաղերու մէջ: Հմուտ էր, գիտուն, միւս կողմէն այնքան զակատեալ հաճոյքի սիրով, որ զայն գոհացնելու համար՝ տէրութենէն գանձ կը յափշտակէր, Աստուածմէ՝ ուխտեալ կուսաններ:

Սամիկոնեան մ'էր նա, եթէ անուանը նայինք միայն: — Ծնաւ Զմիւռնիոյ մօտ,

Պերգամոն քաղաքը, որ Վարդանէն առաջ՝ աւելի օգտակար բան մ'արտադրած էր. մագաղաթը (pergamena)։

Որդի էր Նիկեփոր պատրկին. ուսմանց, հաճոյքի, զինուորական հրահանգներու մէջ մեծցաւ։ Իր ազնուականութեանը գիտակից՝ պատանի եղած ժամանակ իսկ կ'այրէր յանդուգն փառասիրութիւններով։

Օր մը, երազներու աշխարհքէն՝ արծիւ մը ճամբայ կ'ելլար դէպի Վարդան. կանգնեցաւ անոր գլխոյն վերև, անոր հովանի ըրաւ, երկար ժամանակ թռչտեցաւ անոր շուրջ։ Երբ Վարդան աչքերը բացաւ երազի անոյշ տպաւորութիւնը դեռ կը տիրէր վրան. վազեց պատուհանը, իր աստղը փնտռեց գիշերային երկնքին մէջ, և բիբերն անոր ուղղելով, ուրախութենէն գինովցած, բացագանչեց. «Կայսր պիտի ըլլամ»։

Երազահանութիւնը, այս դարուն՝ ծաղկած վիճակի մէջ էր. կրօնաւորները կէս աստուածաբան էին, կէս քուրմ։ — Եւ, աւելորդապաշտութեան բառագրոց մէջ, արծիւը միշտ կայսերական գահ կը նշանակէր։

Վարդան դողդղալով իր երազին վրայ, — ինչպէս մէկը որ ձեռքին մէջ թռչուն մը կը դիտէ գուրգուրանօք, վախնալով միան-

գամայն՝ որ մի՛ գուցէ փախչի, — որոշեց սիրտը բանալ այն ճգնաւորներէն մէկուն՝ որ Պոլսոյ մերձակայ լերանց և Ոլիմպոսի մէջ առանձնացած՝ սուրբ և մարգարէ կը կոչուէին իրենց արհամարհած աշխարհքէն։

Վարդան ճամբայ ելաւ դէպ ի հռչակուած քարայր մը։ Հոն հասնելով՝ դուրս հրաւիրեց սուրբ հայրը պատկառոտ ձայնով։ Ճգնաւորը որ աղօթք մը կը մրմնջէր կամ տեսիլքի մը հետ զբաղած էր, ետ դարձաւ նայելու՝ կասկածելով որ մի՛ գուցէ սատանայն ըլլայ կամ աշխարհքը։ Պատրիկ մը, երիտասարդական բոլոր առոգութեանը մէջ, ճգնաւորի նայուածքին հանդիպեցաւ. իր գոյնզգոյն զգեստներովը՝ կենդանի նկար մը թուէր։

Վարդան իմացուց իրեն՝ թէ գաղտնիք մ'ունէր յայտնելիք։ Ճգնաւորը նստաւ ժայռին վրայ, Վարդանայ մօտ, իր հրաբորբոք աչքերը ուղղելով արհամարհանօք մայրաքաղաքին, որուն աշտարակներն ու գմբէթները կը տարածուէին վա՛րը մարդկային հանճարին վրայ խօսելով, ինչպէս ծովը՝ Աստուծոյ։

Սպիտակ մօրուքը կը ծածանէր Ասիայէն եկող հովերով։ Ուշադիր մտիկ կ'ընէր Վարդանայ երազին։ Երբ ան լռեց, ծերունին խօսեցաւ։

«Վարդա՛ն, դուն կայսր պիտի ըլլաս։ Բայց Աստուած՝ որ զքեզ գահ կը հանէ, պայման մը կը դնէ քու վրադ»։

Յետոյ ձեռքը մայրաքաղաքին վրայ տարածելով, աւելցուց.

«Պղծուած է, նզովուած է, ըսաւ, այս քաղաքը։ Մոլորութիւնը կը թագաւորէ հոն։ Կը հայհոյեն զՔրիստոս՝ երկու կամք ընծայելով անոր։ Վեցերորդ կոչուած դիւական ժողովը՝ դեռ յարգ ունի այնտեղ։ Աստուած զքեզ գործիք կ'ընտրէ՝ ճշմարտութիւնը վերականգնելու համար։ Երդուընցի՛ր, Վարդան, որ երբ գահ ելլես՝ հրովարտակով մը հրամայես ժողովրդեան մի կամք դաւանիլ ի Քրիստոս»։

Վարդան երդուընցաւ։

Յետոյ ծերունին՝ անոր փառասիրութիւնները օրհնեց, և վեղարը գլուխը անցընելով՝ անհետացաւ քարայրին մէջ։

Վարդան ուրախութեամբ սկսաւ իջնել դէպ ի մայրաքաղաքը, նախ ուղղելով անոր հպարտ նայուածք մը՝ որ կ'ըսէր. Օր մ'ինծի պիտի հպատակիս։

Հոգին անձուկ կու գայ բուռն զգացումներու. հրդեհին կը նմանին անոնք՝ որ ինքզինք կը մաշեն։ Վարդան, ուրախութեան գաղտնիքէն տանջուած, կանչեց իր մտերիմ բարեկամներէն մին, և անոր ըսաւ՝

ինչ որ ինքն երազած էր՝ և ճգնաւորը մեկնած։

Կարծեցեալ բարեկամը, մեծ վարձքեր յուսալով, իսկոյն կայսեր գնաց՝ Վարդանին պատմածները կրկնելու համար։

Օր մը երբ հայ պատրիկը զբաղած էր իր սովորական զուարճութեանց, — մտքէն իր ապագայ թագաւորութիւնը կարգադրելով, նոր իշխաններ անուանելով, թերևս ամենամեծ տիտղոս մ'ալ վերապահելով իր մատնչին. — զինուորներու խումբ մը ներկայացաւ յանկարծ, շղթայի զարկաւ զինք՝ և պալատ տարաւ։ (702ին)։

Հիասթափման դառն վայրկեանն էր. տեսաւ որ արծիւը՝ թևերը բացած կը սլանա՛ր, կը կորսուէր. մարած յոյս մը, այս ամէնը, հոգւոյ հզօրագոյն տխրութիւններ, միանգամայն իր սիրտը կը խոցէին։

Թագաւորողը, 702ին, էր Կոռիկոսցի Ապսիմարը որ Տիբեր ալ կը կոչուէր։

Նա Վարդանին պատմել հրամայեց իր երազը։ Ծաղրածելով, յիմար կոչելով զինք, գանակոծել պատուիրեց, յետոյ, փոխանակ սովորական ոճով գլխատելու, ածիլել տուաւ և Յունաստանի Կեփալոնիա կղզին աքսորեց։

Հոն ծովէն շրջապատուած, շղթայա-

կապ, տասը տարի միայնութեան մէջ ապրեցաւ Վարդան, կորսուած յոյսերն ողբալով, կամ նոր յոյսեր կերտելով մտքին մէջ։...

Բ.

ՔԵՐՍՈՆԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ. — ՆԱՒԱԲԵԿ ՏՈՐՄԻԴԸ. — ՎԱՐԴԱՆ ԿԱՅՍՐ ՀՌՉԱԿՈՒԱԾ. — ԴԷՊ Ի ՊՈԼԻՍ։

Մինչդեռ Վարդան աքսորանքի մէջ կը հեծեծէր, լսեց թէ իր երազած գահուն վրայ՝ կրկին կը բարձրանար Յուստինիանոս Բ. (705)։

Խօսուն վագր մ'էր ասիկա, պսակուած գազան մը, մին այն բռնաւորներէն, որոնց փոքրագոյն զբօսանքը՝ ուրիշի արցունքն է, և մեծագոյնն՝ անոնց արիւնը։

Պնչատ չերևելու համար, ոսկեղէն քիթ կը գործածէր. զայն վերուցած պահուն, իր գահընկէցութիւնն և աքսորն յիշելով, կատաղութիւն կը զգար։ Եւ որովհետև Քերսոնեցիք, որոնց քով աքսորուած էր, իր աղէտը ծաղրած էին, և ինքն ալ ըսպառնացած էր զանոնք ամէնքն ալ ջարդելու՝ եթէ յաջողի փախչիլ։ Կայսր ըլլալուն պէս փութաց խոստումը կատարելու։

Պատրաստեց մեծ նաւատորմիղ մը՝ ուր 100,000 անձ պիտի զետեղուէին. ոչ միայն դահիճներ կը ղրկուէին Քերսոն, այլ նաև տէրութեան բոլոր աքսորեալները՝ որպէսզի ջարդուողներուն տեղ բնակութիւն հաստատեն հոն (710)։

Այս վերջիններէն էր նաև Վարդան։

Ստեփանոս Ասմեքտոս, նաւատորմիղին հրամանատարը, թէ և Վայրագ տիտղոսը կը կրէր, ցցուց այս առթին մէջ թէ կայսրը իրմէն աւելի արժանաւոր էր անոր։ Դանդաղեցաւ՝ մինչև որ բնակչաց մէկ մասը փախչի, տղաքները գերի բռնեց, ժողովրդեան մնացած մասը ջարդեց։

Մինչդեռ ոմանք նաւակի մէջ դրուած՝ ծով կ'ընկղմէին, ուրիշներ գլխիվայր կը կախուէին կրակի վրայ. հին վկայներու տանջանքները վերադարձած էին Ներոնին հետ։ Բոլոր Քերսոն արեամբ ողողեցաւ և Ստեփանոս գերիներով միասին ճամբայ ելաւ դէպ ի Կոստանդնուպոլիս, կայսեր Եղիա զինակիրը թողլով Քերսոնի մէջ։ Սակայն նաւատորմիղը փոթորկէ մը խորտակուեցաւ. 63,000 դիակներ կը ծփային ծովուն վրայ, յաճախ ալիքներէն ափունքներուն վրայ նետուելով. ծովը՝ պատերազմի դաշտի մը կը նմանէր. այս քստմնելի տեսարանին մէջ՝ միայն

մէկ ուրախալի բան կար. դիակներուն մէջ՝ կար նաև Ստեփանոս Վայրագինը (710 հոկտեմբ.)։

Փախստականները, դաշնապետին մահը լսելով, Քերսոն վերադարձան. կայսրը իր զինակրին հրաման ըրեց՝ կաթնկեր տղու մ'ալ չխնայելու։ Եւ որպէս զի Խազրաց թագաւորը Քերսոնցւոց չօգնէ, երեք հարիւր զինուորով ետ դարձուց երկու Խազարները զորս գերի բռնած էին. ասոնցմէ մին, հոն հասնելով մեռաւ. Խազարները, անոր գերեզմանին զոհեցին՝ երեք հարիւր Հռովմայեցիները՝ իրենց գլխաւորներով հանդերձ, և վճռեցին ամէն օգնութիւն ընել տառապեալներուն (711)։

Քերսոնցիք յուսահատ կռուի պատրաստուեցան. կայսեր զօրքն ալ իրենց կողմն անցաւ։ Ապստամբութեան դրօշը տնկեցին փլատակներուն վրայ. կը մնար նոր կայսր մ'ընտրել։ Այս պատիւը նախ կայսեր զինակրին առաջարկեցին. նա վախելով հրաժարեցաւ. բոլոր ժողովուրդը զՎարդան կայսր հռչակեց, անունը Փիլիպպիկ (Ջիաւէր) դնելով։

Յուստինիանոս այս բաները լսելով, կատաղութեամբ իր զինակրին տունը վազեց. յետ անոր կաթնկեր որդիները իր ձեռքով սպաննելու իրենց օրօրոցին մէջ,

անոր կինը բռնի իր հնդիկ ամենատգեղ խոհարարին հետ ամուսնացուց։ Յետոյ հրամայեց իր Մաւրոս զօրավարին որ անմիջապէս Քերսոն երթայ, աւերէ, քանդէ, քաղաքէն հետք մը չթողու, և զայն ամբողջովին արտի վերածէ։

Մաւրոսի բանակը հազիւ թէ բաբաններով սկսած էր պարիսպները ծեծել, երբ Խազարներու ստուար բանակ մը եկաւ զիրենք պաշարելու։ Տեսաւ Մաւրոս՝ որ եթէ դէմ դնէ, պիտի մեռնի Խազիրներուն ձեռքով, եթէ նահանջէ՝ կայսեր. որով աճապարեց Վարդանայ կողմն անցնիլ։

Վարդան պաշարումէն առաջ Խաքանին քով ապաւինած էր. ապստամբները խընդրեցին իրմէն՝ որ իրենց կայսրը շնորհէ։ Մարդգլուխ ոսկի մը՝ և հաւատարմութեան երդում պահանջելով, Խաքանը Քերսոն ղրկեց զՎարդան, որ խանդավառ կեցցէներով ողջունուեցաւ։

Յուստինիանոս վայրկենէ վայրկեան լուրի կը սպասէր. օրեր, շաբաթներ անցան, դեռ լուր մը չէր գար. դժբաղդութիւն մը կասկածեցաւ։ Նոր գունդ մ'առաւ մայրաքաղաքէն, ուրիշ մը՝ դաշնակից Բուլղարներէն, և ցամաքի վրայէն հասաւ մինչև Սինոպ։

Հեռուէն առագաստանաւերու բազմու-

թիւն մը կ՚անցնէր, թռչուններու երամի մը պէս։ Յունական Նաւատորմիղն էր։

Յուստինիանոս մարդ ղրկեց հարցնելու համար՝ թէ ո՛ւր կ՚երթան առանց կայսեր հրամանին. անոնք անտարբեր կերպով պատասխանեցին. «Վարդան կայսրը՝ մայրաքաղաք կը տանինք» (711 հոկտ. 24)։

Երկաթի պէս կրակ կտրած, մարդու մը պէս՝ որուն լեզուն վախէն կը բռնուի, կաթուածահար ըլլալու դիրքի մէջ, վարազի պէս փրփրած, ջղաձգութեանց մէջ, Յուստինիանոս չէր գիտեր ի՛նչ ընելիքը։

Երբ սթափեցաւ այլայլութենէն, փութաց ցամաքէն դէպ ի Պոլիս երթալու. բայց Վարդան քան զինքը կանխեր՝ Բիւզանդիոն մտեր էր ամբողջ ժողովուրդէն ոգեւորութեամբ ընդունուելով, իբրեւ իր ազատարարը՝ հրէշի մը ձեռքէն։

Յուստինիանոս ստիպուեցաւ ետ դառնալ ի Դամատրիս մօտ Նիկոմիդիոյ. Վարդան փութաց հանդարտեցնել Յուստինիանոսը՝ մահուամբ։

Երկու բանակները կանգնած էին իրարու դիմաց. Վարդան մարդ ղրկեց ըսելու թշնամի զօրաց թէ ո՛րքան յիմարութիւն է հրէշի մը համար կեանքը զոհել, և ընդհակառակն ո՛րքան շահաւոր պիտի ըլլար իրենց՝ «կեցցէ՝ Վարդան» աղաղակը։

«Կեցցէ Վարդան» գոչեցին անոնք, և նոր կայսեր կողմն անցան. Յուստինիանոս ջանաց որ գահէն վերջ կեանքն ալ չկորսնցնէ։ Բայց իր զինակիրը հասաւ ետեւէն, մազերէն բռնեց և սրով մը, — որ թերեւս իրեն պատկանած էր — գլխատեց զանիկա։

Յուստինիանոս վեց տարեկան տղայ մ՚ունէր՝ Տիբեր անունով։ Իր Անաստասիա մամը՝ փախուցած էր զանիկա Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին. տղայն, ամէն կողմը սրբոց նշխարքներով ծածկուած, մէկ ձեռքով խորանը կը բռնէր, միւսով խաչը. մամը կը կարծէր թէ ոչ ոք թերեւս համարձակի դպչիլ իրեն այն դիրքի մէջ, և դողալով կը սպասէր, կարծելով ամէն շշընկոցի՝ թէ դահիճներն հասան։

Յանկարծ ներս խուժեցին անոնք. մին Մաւրոսն էր, միւսն՝ Յովհաննէս մը՝ Ճնճղուկ կոչուած։ Մինչ մամը՝ Մաւրոսի ոտքն ընկած, արտասուօք զինաթափ կ՚ուզէր ընել զայն, Յովհաննէս Ճնճղուկը սուրբերը տղայէն հեռացնելով, դուրս հանեց զանիկա եկեղեցիէն՝ ու սպաննեց։ Յուստինիանոսի գլուխը նախ Պոլիս եկաւ՝ անկից Հռոմ ճամբորդեց՝ ամենուն ծիծաղ պատճառելով։

Վարդան կը մնար բացարձակ տէր հռոմէական պետութեան, հրամանատար Եւրոպիոյ և Ասիոյ։

Մեծ երազը՝ իրականութեան փոխուած էր (711 Նոյեմբ.)։

Գ.

ՎԱՐԴԱՆԻ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ. — ԻՐ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ. — ԲՈՒԼՂԱՐՔ Ի ՊՈԼԻՍ։ — ԱՐԱԲՔ Ի ՊՈՆՏՈՍ։

Աստուածաբանական ծրագիրներու գործադրութիւնը՝ Վարդանի առաջին գործն եղաւ։

Բայց ինքը մինակ չէր որ քաղաքագիտութեան տեղ՝ կրօնագիտութեան խնամք կը տանէր. ասիկա հասարակաց ախտն էր բիւզանդացի կայսերաց։

Երբ Կոստանդինոս մայրաքաղաքը ըրաւ զԲիւզանդիա, Արիոսի մեծ վէճը կը բորբոքէր. կռիւը՝ շարայարելի եղաւ։ Բիւզանդիոյ վերջին օրն ալ Պալէոլոգը՝ աստուածաբանական վէճի մը հետ զբաղած էր։

Այս ոգին բանակին մէջ անգամ մտեր էր. Մժէժ Գնունիի ժամանակ յոյն զօրքերը կը պնդէին՝ թէ կայսրութիւնը մէկ պէտք է ըլլայ, կայսրները՝ երեք, վասնզի, կ'ըսէին, Աստուած ալ մէկ է, անձինք երեք են։

Այս բանս այն օգուտն ունէր՝ որ երբ պատերազմող մը պարագայներէն բռնադատուած քահանայ ձեռնադրուիլ ուզէր, ուրիշ բան չէր մնար ընելիք՝ բայց եթէ զրահը փիլոնի փոխել։ Այս դիւրութիւնն էր որ առիթ կու տար վիճակէ վիճակ անցնելու։

Տեսանք արդէն՝ որ Վարդան կայսր ըլլալէն առաջ՝ երդում տուաւ ճգնաւորի մը միակամեայց աղանդը տարածելու. իր այս առաջադրութիւնը ջանաց ամենայն եռանդեամբ ի գլուխ հանել, իբր երախտագիտութիւն իրեն տրուած մեծ բաղդին։

Վարդան բոլոր արեւելեան եպիսկոպոսները հաւաքեց, զանոնք բռնադատեց որ միակամեայց մոլորութիւնը հաստատեն, Զ տիեզերական ժողովը բոլորովին հերքեց, անոր կանոնները այրել տալով։ Ինչպէս արդ քաղաքական յանկարծադէպի մ'առթիւ խորհրդարանը կը փոխուի այս առթիւ ալ՝ բոլոր եպիսկոպոսները փոխուեցան, բաց ի անոնցմէ որ կայսեր հաւանութիւն տուին։ Կիւրոսի տեղ պատրիարգական գահը գրաւեց Յովհան անուամբ սարկաւագ մը՝ որուն միակ արդիւնքն էր հերետիկոս ըլլալը։ (712 յուն. 8)

Պալատին մէջ նկարուած էր Զ տիեզերական ժողովը. Վարդան ներս չմտաւ՝

մինչև որ զայն ջնջել չտուաւ։ Զայս լսելով՝ շատ ուղղահաւատներ, վրէժխնդրութեան համար՝ կայսեր դէմքը աւրեցին եկեղեցեաց մէջ։ Իսկ Հռոմայ քահանայապետը՝ Ս. Պետրոսի գաւթին մէջ Զ տիեզերական ժողովը նկարել հրամայեց։ Եպիսկոպոսները կ'աքսորէր, կը չարչարէր, մինչև որ իր կամքին հպատակելով՝ մի կամք դաւանէին ի Քրիստոս։

Պատկերաց հակառակ նամակ մը ուղղեց Արևմտեայց։ Հռոմայ մէջ շատեր ծաղրեցին, ուրիշներ զէնք վերուցին կայսեր զինուորներուն դէմ՝ որ առաքելութեան եկեր էին, և որոնց կ'ընկերէր Պետրոս, որ Քրիսթոփի տեղ՝ Հռոմայ դուքս պիտի ըլլար։ Հռոմայ Արքազան ճանապարհին մէջ կատաղի խառնուրդ մը տեղի ունեցաւ, Պետրոսի և Քրիսթոփի կուսակցաց մէջ. ոչ ոք կը վախէր մահուանէ մը, որ կրօնքի և ճշմարտութեան համար էր։ Քսան և հինգ հոգի ընկան՝ դիւցազնական կռուէ մը յետոյ. արիւնհեղութիւնը դեռ պիտի տևէր, եթէ քահանաներ, սարկաւագներ, ժողովրդապետներ, աւետարանը և խաչ ձեռքերնին բռնած՝ չի միջամտէին։

Եպիսկոպոսաց մէջէն միայն մէկ հոգի մը, որ երկու կամք կը դաւանէր ի Քրիստոս, չարչարուելու տեղ՝ վարձատրուեցաւ. — Ռաւեննայի փելիքս արքեպիսկոպոսը։

Յուստինիանոսի հրամանաւ կուրցած, նա աքսորուած էր Քերսոն, ուր ծանօթացաւ Վարդանայ հետ. հասարակաց դժբաղդութիւնը զիրենք բարեկամացուց. այն կապը, զոր ցաւն հիւսած է, չխզուիր երբէք. Վարդան, երբ կայսր եղաւ՝ հայրապետական աթոռը դարձուց՝ ընծայելով անոր ականակուռ թագ մը։ Տարիներ յետոյ Մեծն Կարոլոսի ձեռքն անցնելով սա, հրեայի մը հարցուց թէ ինչ կ'արժէր. «Աւելի քան Հռաւեննայի ամբողջ եկեղեցին». պատասխանեց նա։

Վարդանայ ժամանակ՝ Բուլղարաց Թէրլիս թագաւորն եղաւ յարձակողը. բարեկամ Յուստինիանոսի, իրեն պարտք կը համարէր կռուիլ Վարդանայ դէմ։ Սակայն Յուստինիանոսի վրէժն առնելու տեղ, Յունաց քաղաքներ սկսաւ առնուլ։ Սև Ծովու կողմէն Վոսփոր մտաւ։ Վարդան այնքան անհոգ էր իր սահմաններու հսկողութեան, որ մինչև Սիյքեան աւանը (այժմեան Կալաթա) մտան, առանց արգելքի հանդիպելու։

Հարուստ մ'այնտեղ հարսանիք կը կատարէր. արծաթեղէն, ոսկեղէն սպասներ, ակունքներ կը փայփլէին ամէն կողմ։ Ջութակներու, տաւիղներու և ամէն տեսակ նուագարաններու ձայնը՝ պարողներու գոչիւններուն հետ միացած՝ հեշտաւէտ ընդ-

հատումը կ՚ըլլար գիշերային լռութեան։ Բուլղար բանակը այս երգերէն ձգուած, լուսաւորեալ պալատին մօտեցաւ. Ներս խուժեցին յանկարծակի, դաշոյնի հարուածներով գետին փռեցին հարսն ու փեսայն, արիւնը գինիին հետ խառնեցին և սկսան հանդիսականները կոտորել։ Յետոյ քաղաքին մէջ ցրուեցան. ամէն կողմ ողբ կը հնչէր. երկինքը կը թնդար, երկիրը կ՚ոռոգուէր։ Քնացողները այլ ևս չէին արթըննար. ուրիշներ, բոլորովին մերկ, կամ ճերմակ սաւանի մը մէջ փաթթուած, դուրս կը ցատքէին անկողնէն և խմբովին կը փախչէին դէպ ի Բիւզանդիոնի Ոսկեղէն դուռը, ուր շատ քիչեր կրցան հասնիլ։ Շրջակայ աւանները, Թրակիոյ դաշտերը աւերելով՝ Բուլղարիա դարձան. բոլոր զինուորները հարստացած էին։ (712)

Արևելքի մէջ արաբական արշաւանքները աւերած կը սփռէին ամէն կողմ։ Իրենց գործակից եղաւ, յԱսորիս ահաւոր երկրաշարժ մը, որուն զոհ գացին բազմաթիւ տուներ՝ իրենց բնակիչներով (773 փետ. 28)։ Մուսլիման զօրավարը Լիկաոնիան փլատակօք ծածկեց, Մեսթիան առաւ, յետոյ մտաւ Պոնտոս, և հոն ալ Ամասոյ տիրեց։ Ուրիշ սարակինոս մը, Աբբաս անուամբ պիսիդեան Անտիոքն առաւ (այժմեան Ագշեհիր։)

Վարդան կը կարծէր թէ կայսերութեան վայելքներն իրեն կ՚ընկնան, իսկ հոգերը՝ ուրիշին։ Օտարազգի մը որ իւր յաջորդութեանը վրայ անվստահ է, տարբեր կերպով պիտի չտրամաբանէր։ Ընդհակառակն իր ազգակիցներուն վրայ՝ լուրջ և խնամոտ ուշադրութիւն մը կը դարձնէր։ Արաբական արշաւանաց հետևանօք՝ (719ին) Հայեր հալածուած էին իրենց աշխարհէն. «Փիլիպպիկոս զանոնք ի Մելիտինէ և ի չորրորդ Հայս բնակել ստիպեց» (Թէոփանէս, էջ 585)։ Ըստ վերջին դարու հայ պատմչաց՝ նոյն իսկ հրամայեց՝ որ Յոյնք հայկական ծէսը գործածեն։

Միւս կողմէն կայսրը տուած էր ինքզինք ամէն տեսակ հաճոյից. ասիկա էր իր գերագոյն օրէնքը, որուն պէտք է հըպատակէին ուրիշ ամէն պատուիրանք՝ եկեղեցիէն կամ տէրութենէն դրուած։ Երկու տարուան մէջ վատնեց բոլոր գանձը՝ զոր դիզած էին իր նախորդներ՝ խնայողութեամբ կամ յափշտակութեամբ։ Տուներ և վանքեր կը պտտէր. հոն ո՛րչափ կանանց կամ կուսանաց հաւնէր՝ կը հրամայէր պալատը բերել։

Այսպիսի կայսր մը չէր կարող երկար թագաւորել։ Դաւաճանութիւն մը կազմուեցաւ շուտով, գլխաւորներն էին Գէորգ Բա-

րափոս և Թէոդոր պատրիկ։ Գործադրութիւնը Ռուփոս անուամբ յանդուգն զօրավարին յանձնուեցաւ։ Բայց ինչպէս Թագաւորին սենեակը մտնել։ Այս բանիս համար իրենց հետ միացուցին Արտեմիոս կայսերական քարտուղարը, խոստանալով զինքը Թագաւորեցնել՝ եթէ դռները բանայ իրենց առջև։

Դ.

ԿԱՅՍՐ ՄԸ՝ ԱՆԿՈՂՆՈՎ ՄԻԱՅՆ ԳՈՂՑՈՒԱԾ։ — ՎԱՐԴԱՆ՝ ԳԱՀԸՆԿԷՑ ԵՒ ԿՈՅՐ։

713 թուականն էր, — Հոգեգալստեան նախընթաց օրը, տօն քաղաքին հիմնարկութեան (յունիս 3)։

Կայսրը նախ կառարշաւ մ'ընել տուաւ կրկէսին մէջ, յետոյ ձիարշաւ մը՝ որուն մասնակցեցան ինքն ալ և ազնուականները։

Վարդան ռամկին երևակայութիւնը կը շլացնէր երբ կը թռչէր նժոյգին վրայ աշտանակած, ակունքներու շռայլութիւնը ցուցնելով. ետևէն կու գային նոյնպէս ռազմիկներ, որ մէկ մէկ արև պիտի թուէին, եթէ Մամիկոնեանը զիրենք չխաւարեցնէր։

Ամբոխը գինովցած էր Վարդանայ փայ-

լէն, Վարդան՝ իրենց ծափահարութիւններէն։ Յետոյ իր հեծեալներուն հետ միասին, ուզեց շրջան մ'ընել Բիւզանդիոյ փողոցներու մէջ։ Իր առջևէն կ'երթային հարիւրաւոր գուսաններ՝ աշխարհիս բոլոր նուագարաններով. յաղթական երգեր կը հնչեցնէին. դրօշակներ կը ծածանէին օդին մէջ, և ամբողջ քաղաքը կը դատարկուէր՝ հանդիսական թափորին հետևելու համար։ Կայսեր անցած պահուն, փողոցի պատուհանները կը բացուէին, կանայք և աղջիկունք հոն կը թափէին՝ զմայլմամբ դիտելու, կամ Վարդանի ոտքին տակ կեցցէներ և վարդեր սփռելու համար։

Գինովութեան այդ րոպէներէն վերջ, Վարդանի սիրտը բացագանչեց. «Երջանկութեան գագաթնակէտը հասայ. այլ ևս կարող եմ մեռնիլ»։

Ըսածը՝ պիտի կատարուէր։

Կայսրը Զեւքսիպպեան բաղնիքը գնաց. կարգը խնջոյքի եկած էր։ Թիւ չունէին խորտիկները, հրաւիրեալները և գինիները։ Ամէնքը արբեցան նոյն օր, բայց ոչ ոք Վարդանի չափ. գահոյից վրայ նետուած, խոր քուն մը քաշեց։

Գիշեր էր։ Երկու հոգի, աղօտ լոյսով, համր քայլերով վեր կ'ելլէին կայսերական սանդուղներէն։

Մթութիւնը, լռութեան մէջ, կրկին ահաւորութիւն առած էր: Արտեմիոս և Ռուփոս կայսերական սրահը դիմեցին երբեմն կանգ առնելով: Արիւննին յանկարծ կը սառէր. կը սարսափէին իրենց ոտնաձայներէն. կը դառնային մթութեան մէջ մարդիկ փնտռելու. սուր մը կախուած էր իրենց գլխուն վերև. ջահի շարժուն լոյսը պատկերներով կը շլացնէր զիրենք և երբ կը դառնային մթութեան նայելու՝ կը կարծէին մարդկային դէմքեր տեսնել: Ետևնէն եկող դաւաճանները՝ դևերու բազմութիւն մը կը նմանէին՝ որ մատներու ծայրին վրայ կոխելով՝ կը շրջէին:

Առաջ անցաւ Արտեմիոս, բանալին մըխեց դրան աղխին մէջ. յետ քանի մը վայրկեան սպասելու, շունչերնին բռնած, նորէն դարձուց. դուռը կէս մը բացուեցաւ. դաւաճանները իր ետևէն մտան լռութեամբ:

Կայսրը անզգայ դարձած կը ննջէր:

Աղօտ լոյսով կը տեսնուէին բեհեզները, վար թափուող ոսկեղէն ծոպերը, վիժակները. բացին զանոնք, ու սաւանով առին կայսրը. իջնելով մութ սանդուղներէն՝ դիմեցին ձիարձակարանը. ընդարձակ տեղ մը՝ պլպլուն լոյսերով. կայսրը ուժով ցընցում մը զգաց, յանկարծ ցուրտ մը առաւ՝ ու աչքը բացաւ. շուրջը տեսաւ խոժոռ դէմքեր՝ և ջահեր, գլխուն վրայ՝ աստղազարդ երկինք մը... վերջին անգամն էր որ աստղազարդ երկինքը կը տեսնար:

Երկաթներ Վարդանայ աչքերուն մէջ խրեցան, և նա կորսնցուց միանգամայն փառքն ու լոյսը:

Երկրորդ օր՝ Ս. Սոփիայի մէջ Արտեմիսը կայսր հռչակուեցաւ:

Աղետաւոր օրէն վերջը՝ Բիւզանդիոյ փողոցներուն մէջէն կ'անցնէր կոյր մը՝ գաւազանը գետնին զարնելով. իւր դէմքին վրայ գաղտնի ու վսեմ տխրութիւն մը կը նշմարուէր. անցնողները կանգ կ'առնէին ու կը դիտէին. իւր շրթունքները կը թըրթռային շարունակ. անէ՞ծք մ'էր որ կ'ելլէր անկից, թէ ապաշխարութեան սաղմոս մը. անցեալ թագաւորութեա՞ն մը վրայ կը խորհէր թէ ապագայ արքայութեան մը. — ոչ ոք գիտէ. միայն երբ անցնէր, ամէնքը կը փսփսային.

— Վարդա՛նն է, Վարդա՛նն է:

— Ո՞վ է Վարդան, կը հարցնէր օտարական մը:

— Բիւզանդիոյ վաղեմի կա՛յսրը, կը պատասխանէին:

Խաւարը որ Վարդանայ բիբերուն վրայ իջաւ՝ իր մնացած կեանքը կը ծածկէ մեր աչքէն:

Գ.

ԼԵՒՈՆ Ե. ՀԱՅԿԱԶՆ

(813-820)

Ա.

ԼԵՒՈՆԻ ՏՈՀՄԸ. — ԻՐ ԴԻՄՔԸ ԵՒ ՀՈԳԻՆ. ՀԱՅ ԹԱԳԱՊԱՀԱՆՋ ՄԸ ՊՈԼՍՈՅ ԱՌՋԵՒ. — ԼԵՒՈՆ ԶՕՐԱՎԱՐ ԱՐԵՒԵԼԻՑ։

Իր պատմական կեանքին մէջ, որ վերջ պիտի չունենայ, Լեոն՝ Հայկազն տիտղոսով կը ներկայանայ ազգերուն։

Հայաստան նախազգաց կարծես, ու դրաւ անոր մտքին մէջ իր երկնքին յստակութիւնը, բազկին մէջ՝ Երասխի թափը, և կուրծքին մէջ՝ իր լեռներու ոգին։

Լեոն Արծրունեաց ցեղէն էր, որդի Վարդ պատրկի, որ Իրենէի Կոստանդին որդւոյն դէմ դաւաճանած ըլլալուն համար աքսորուած էր Հայաստան։ Ծննդավայրն եղաւ մեծահամբաւ կայսեր։ Զէնքեր նուագեցին Լեոնի խանձարուրքին շուրջ. վը-

տանգներու մէջ ծնած՝ չվախցաւ երբեք վտանգի մէջ մեռնելէ։

Իբր որդի Արծրունի զօրավարի մը, իր հօր արուեստը ընտրեց. — քաջութիւնը։ Յետ Փիղրա աւանին մէջ անշուք պատանեկութիւն մ'անցնելու՝ Բիւզանդիոն եկաւ՝ փնտռելու համար բաղդը, որ իր յուսացածէն աւելին պիտի շնորհէր իրեն։

Հոս ծանօթացաւ Արշաւիր հայազգի պատրկի հետ, որ երկու դուստր ունէր, Մարիամ՝ Գեղեցիկ կոչուած (Բալի Մարիա) և Թէոդոսիա. Լեոն ամուսնացաւ այս վերջնոյն հետ։

Կարճահասակ էր Լեոն. մարմինը՝ գէր ու մսեղ, մօրուքը երկայն, դիմագծերը կանոնաւոր՝ բայց խիստ. յօնքերը սև, նայուածքը՝ սարսափեցնող. առիւծի ձայն ունէր. գլխու մազերը այնքան խիտ էին, որ երբ Նիկեփոր պատրիարգը թագ պիտի դնէր գլխոյն վրայ, ձեռքերը ցաւեցան, ինչպէս թէ փուշի մէջ մխած ըլլար զայն։

Ծանր կերպարանքին հետ ունէր նիւթական մեծ ոյժ մը. ոչ միայն քաղաքացիք՝ զինակիցք անգամ կը դողային Լեոնի առջև։ Բայց նա հազուագիւտ յատկութիւնն ունէր՝ ըլլալու միանգամայն, ճկուն, նենգաւոր, սիրելի, շողոքորթ։ Երդմնա-

զանցութիւն, բարերարի դէմ զէնք առնուլ, անգթութիւն, ասոնք սովորական գործիքներ էին իր ձեռքին մէջ՝ երբ կ'ուզէր յոյս մը՝ կամ փափագ մ'իրականացնել։

Այս ժամանակ՝ ամբողջ Արևելքի սպարապետն էր Վարդան. ծագմամբ հայ՝ թուրք մականունը կը կրէր. նա կ'երազէր հռոմէական պետութիւն մը իր ոսկի գաւազանին առջև ծնրադրած. Լեոնի ոյժն և յանդգնութիւնը ի նպաստ իր փառասիրութեանց գործածելու համար՝ բարձր պաշտօնները անոր կը վերապահէր. զանիկա զօրավար կարգեց հայկական գունդերու։

Նիկեփոր կայսրը, 803ին, նոր հարկ մը դրած էր ժողովրդեան վրայ՝ Դեկերատոս պարիսպը շինել կարենալու համար։ Հասարակաց տժգոհութիւնը պատեհ առիթ առաւ Վարդան և ինքզինք կայսր հռչակեց։ (803, յուլիս 19)։

Սակայն ճիշտ այն պահուն՝ ուր ապստամբներ սպառնալիքներ գոռալով Նիկեփորի դէմ կու գային, և Նիկոմիդիայէն անցնելով պաշարման կ'ենթարկէին Խրիսոպօլիսը (Իսկիւտարը), Լեոն Հայկազն և Միքայէլ Թլուատ Նիկեփորի կողմն անցան։

Լևոն կշռած էր՝ որ այդ գործով աւելի շքեղ տիտղոսներ պիտի ստանար, և ապահովապէս, քան եթէ զՎարդան գահու վրայ բազմեցնէր։

Իբր վարձ իր մատնութեան՝ Վարդանի պաշտօնն ստացաւ. Արևելքի զօրավար անուանեցին զինք. բաց ի անկէ՝ ընծայուեցաւ իրեն՝ Զենոնի ապարանքը և Դագիստէա. իսկ Միքայէլի ալ կոմսութեան պատիւ՝ հանդերձ կալուածներով։

Վարդան, այս մատնութենէն խորապէս յուզեալ, մարդկութեան և աշխարհքի դէմ դառնացած, մնաս բարեաւ ըսաւ երկուքին ալ, ու գնաց փռոթէ կղզին իր շինած վանքին մէջ ճգնելու և իր արտը մշակելու. իբր նոր Կինկինատոս, Սարակինոսներու վրայ յաղթանակներ տանելէ վերջ՝ հոն կ՚առանձնանար մշակական կեանքի բանաստեղծութիւնը զգալու համար։ Երբ վանահայրը կը դանդաղէր Վարդանի մազերը կտրելու՝ անոր սքեմ տալու, Վարդան սուրը քաշեց. ինքն իր ձեռքով կտրեց երկայն խոպոպիքները, ցնցոտի մը նետեց ուսին վրայ և վանքը քաշուեցաւ։

Նիկեփոր, հակառակ իւր երդումներուն, հակառակ ժողովրդեան կամքին, չկրցաւ վրէժխնդրութեան զգացումը զսպել։

Գիշեր մը (804ին) քանի մը Լիկայոնացիներ, գայլանման մարդիկ, փռոթէի ծովափը ելնելով, բռնեցին Սարբաս անունով կրօնաւորը, — այնուհետև այդպէս կը կոչուէր Վարդան, — և երկու հրաշէկ երկաթներ մխեցին իր բիբերուն մէջ։ Ո՜ գիտէ նախորդ իրիկուն, խաղաղիկ ծովափը նստած, մար մտնող արեգակը դիտելով՝ «Ցտեսութի՜ւն» ըսած էր անոր Վարդան։ Բայց այլ ևս անոր դէմքը չըտեսաւ։

Նիկեփոր շաբաթ մը սենեակին մէջ առանձնացած, բարձրաձայն կը հեծեծէր. իր կեղծ արցունքները սակայն չկրցան զինքն արդարացնել ժողովրդեան առջև, որ շատ ուրիշ պատճառներ ալ ունէր՝ Նիկեփորն ատելու։

Լևոն, իբր սպարապետ Արևելից, Կապադովկիա ղրկուեցաւ՝ թումբ դնելու արաբական հոսանքին։ Բացարձակ իշխանութեան մէջ տեսնելով ինքզինք, անձնատուր եղաւ հաճոյքներու և զուարճութեանց։ Երբ Նեւքայիտա աւանին մէջ կը գտնուէր, կայսրը տասուիրեք տաղանդ ղրկեց իրեն, հայ զօրաց բաժնելու համար։ Այնքան հեղգացաւ հրամանը կատարելու, որ Սարակինոսները յարձակեցան, յաղթեցին, և տասուիրեք տաղանդը իրենք իրենց մէջ բաժնեցին (811, փետր. 22)։

Լսեց Նիկեփոր, բռնեց զԼեոն, պաշտօնանկ ըրաւ, գանակոծեց, և իրր վերջաբան՝ աքսորեց։

Նոյն տարւոյ յուլիսին, բուլղարական պատերազմը տեղի կ'ունենար. ի սկզբան բաղդը իր պատրող ժպիտներէն մին գործածեց։ Բայց պարտութիւնը յաղթութեան ծնունդ է յաճախ, և այսպէս ալ եղաւ Յոյներուն համար։ Բուլղարները՝ որ անտառներու մէջ քաշուեր էին, ռռնալով յարձակեցան. ամբողջ յունական բանակին հետ, հոն իրենց մահը գտան Նիկեփոր և յիսուն մեծամեծներ։

Բուլղարներու թագաւորը անոր գանկը արծաթազօծեց իր արքունի բաժակն ընելու համար։

Թագաժառանգը ծանր կերպով վիրաւորուած էր պատերազմին մէջ, և արդէն փոքրամարմին ու տգեղ, շատ քիչ կը սիրուէր ժողովրդենէն։ Իրեն տեղ կայսր հռչակուեցաւ Միքայէլ Կիւրապաղատ՝ Ռանգաբէ կոչուած։ (811 հոկտ. 2)

Հռովմայեցւոց մէջ սովորութիւն էր գըթութեան նշանաւոր գործով մը՝ գահակալութեան առաջին օրը փառաւորել։

Միքայէլ հրամայեց որ աքսորեալ Լեոնը ազատի և տէրութեան պաշտօններու մէջ մտնէ։

Նոյն իսկ այնքան համարում ունէր անոր վրայ՝ որ իրեն տեղ կ'առաջարկէր ինքնակալ ընտրել զԼեոն, «հայազգի պատրիկը, զօրավար արեւելեան բանակին, այր քաջասիրտ և ուժեղ» (Կեդրենոս, յէջ 43)։

Նորէն պատրիկ ու նորէն զօրավար Արեւելից, Լեոն պատերազմի գնաց Թէպիթ արաբացւոյն դէմ, որ քրիստոնէից պատուհասն եղած էր։ (811)

Երկու հազար Արաբացիի արիւնով քաւեց իր նախկին յանցանքները և փայլուն յաղթանակով մը՝ կրկին ժողովրդականացուց իր անունը։

Բ.

ԼՈՒՍՆՈՏԻ ՄԸ ԳՈՒՇԱԿՈՒԹԻՒՆՔ. — ԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ՀՐԱՇՔ ՄԸ. — ԼԵՒՈՆԻ ՆԵՆԳՈՒԹԻՒՆԸ. — ԼԵՒՈՆ ԿԱՅՍՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ։

Սրբազան պալատին քով լուսնոտ աղջիկ մը՝ անդադար կ'աղաղակէր կայսեր անցած պահուն. «Միքայէլ, վար իջի՛ր»։

Յովհաննէս գրամարտիկոս անուամբ, պատկերամարտ կրօնաւորը խրատ տուաւ աղջկան՝ ըսել Լեոնի. «Դո՛ւն պիտի թագաւորես, և երկայն ժամանակ, բայց պայ-

մանաւ մը. — պատկերներու կապաշտական սովորութիւնը պիտի վերցնես»:

Թէոդիկտոս Կասիտերասի միջոցաւ Ռանգապէ գաղտնի պալատ կանչեց դիւահարը և հարցուց՝ թէ ո՛վ իր տեղ կայսր պիտի ըլլար. «Լեոն» պատասխանեց նա, և կենդանագիրն ընելէ յետոյ, աւելցուց. «Գնա՛, Թէոդիկտոս, քաղաքին մէջ՝ երկու հոգւոյ պիտի հանդիպիս. ջորիին վրայ նստողը կայսր պիտի ըլլայ»: Թէոդիկտոս յետ կայսեր մտահոգութիւնները փարատելու, փողոցը իջաւ. տեսաւ որ յիրաւի Լեոն ջորիի վրայ նստած իրեն կողմը կու գար. բռնեց անոր ձեռքէն, եկեղեցի տարաւ, և ըսաւ անոր.

«Գիտեմ, Լեոն, որ դուն կայսր պիտի ըլլաս Բիւզանդիոյ, երդում տո՛ւր ինծի որ գիս պիտի չմոռանաս այն ժամանակ»: Լեոն երդում տուաւ, և կրկին ջորին հեծնելով, մեկնեցաւ:

Խորագէտ Լեոնը, գուշակելով որ այսքան մարգարէութիւնք կարող են զինքը կասկածելի ընել կայսեր, ամենայն հաւատարմութիւն ցոյց կու տար: Այնպէս որ երբ կայսրը հրամայեց իրեն պատկերամարտները պատժել և հալածել քաղաքէն, ոչ մէկ պատկերամարտ մնաց Պոլիս... իրմէն զատ:

Բուլղարները սկսած էին մեծ պահանջներ ընել. պատերազմի հրաւէր մ'էր ան. Բիւզանդիոյ այս երկիւղալից վայրկեաններուն՝ արեգակն ալ խաւարեցաւ: Ժողովրդեան մէջ սարսափը տիրեց: Միքայէլ սակայն եռանդեամբ կռուի կը պատրաստուէր, Հայաստանի, Ասորեստանի և Կապպադովկիոյ բոլոր գունդերը փոխադրելով Եւրոպա (813 մայիս): Յաղթութեան համար ամէն օր թափոր կ'ընէին Պոլիս. պատկերամարտները արուեստական հրաշքով մը ուզեցին իրենց աղանդը փառաբանել. օր մը, երբ թափորը Ս. Առաքելոց եկեղեցին հասաւ, յանկարծ Կոստանդին Կոպրոնիմոսի գերեզմանը բացուեցաւ. պատկերամարտները, կանխաւ եղած որոշման մը համեմատ՝ սկսան միաբերան աղաղակել. «Յարութիւն առաւ Կոստանդին. տեսէք զինք ձիու վրայ հեծած՝ Բուլղարաց դէմ կ'երթայ. ահա կու գայ, ահա կու գայ, ճամբայ բացէք»:

Ժողովուրդը, հրաշքի սիրահար, դուրս ելնալուն պէս սկսաւ Կոստանդինն և իր ձին նկարագրել. բայց պատկերամարտները, տանջանքի ենթարկուելով, խոստովանեցան՝ թէ ինչպէս լծակով մը յանկարծակի կափարիչը վեր հանած էին: Յանցաւորները լծակին կապուեցան և քա-

ղաքին բոլոր փողոցներուն մէջ պտտեցան՝ անընդհատ պատմելով՝ սաղմոսի ոճով, թէ ինչպէս խորհուրդ ըրած էին հրաշք մը գործելու, և թէ ինչ խարդախութեամբ յաջողած էին զայն ի գլուխ հանել:

Միքայէլի բանակը անշարժ կեցած էր Բուլղարաց առջև, որ տասնապատիկ նուազ էին թուով. Լեոն և Յովհան Ափլակէս, զօրավար Մակեդոնացւոց, կ'ուզէին թըշնամեաց վրայ յարձակիլ. բայց կայսեր խորհրդականները արգիլեցին:

Վերջապէս երկու բանակները, յետ 15 օր Ադրիանուպօլսոյ քով գիրար դիտելու՝ սովէ և ծարաւէ ստիպուած՝ իրարու զարնուեցան (813, յունիս 22):

Լեոն պարտութեան մը կը փափագէր, որպէս զի Ռանգաբէ բոլորովին ատելի դառնայ զօրաց ու ինքն անոր տեղ գահու վրայ բարձրանայ:

Կռուի ամենէն ջերմ րոպէին, իր գունդերով դուրս ելաւ խառնուրդէն. Յոյներ, անհարբեկ, փախչիլ սկսան: Բուլղարաց համար այնքան անակընկալ էր այս դէպքը, որ ի սկզբան դաւ մը կասկածեցան, բայց յետոյ համոզուելով որ անկեղծօրէն կը փախչին՝ կոտորածի սկսան:

Ռանգաբէ Կոստանդնուպօլիս փախաւ, բանակը Լեոնի յանձնելով: Հայ զօրավարը

խսկոյն իր կուսակիցները ղրկեց՝ որ բանակին մէջ ցրուելով զինուորները գրգռեն:

«Տէրութիւնը պիտի կործանի այս կայսեր ձեռքին մէջ. փրկութիւն չկայ: Հիմա ճիշդ կը կատարուի այն առակը թէ եղնիկ մը առիւծներու կը հրամայէ. ինքը կը փախչի պալատ, զմեզ վտանգի մէջ թողլով Բուլղարաց մօտ: Շուտ, մեզի նոր կայսր մ'ընտրենք. կեցցէ Լեոն»:

Սակայն Լեոն դժկամակութիւն կը ցուցնէր: «Բանակն ու ժողովուրդը թախանձեցին ամենէն ձարտար զօրավարին, Լեոն Ե. Հայուն՝ հասարակաց բարիքը ստանձնել և քրիստոնեայ հասարակապետութիւնը ազատել: Ծանր պատասխանատուութեան զգացմամբ դողաց Լեոն. յետոյ յանձն առաւ՝ պարզապէս պարտուց զգացմամբ» (Գելցեր, Ուրուագիծ բիւզանդական պատմութեան, էջ 766):

Այս դժկամակութիւնը սակայն՝ կեղծ էր՝ ըստ այլոց: Երբ նա չափազանց կ'երկարէր, զօրքը մեծադղորդ աղաղակաւ իր վրանը պաշարեց. Միքայէլ Թլուատ, քանի մը զինակիցներու հետ վրանը մտաւ և իր սուրը — ճիշդ այն՝ որով օր մը զԼեոն պիտի սպաննէր, — Լեոնի կուրծքին վրայ դրաւ, գոչելով. «Այսով կամ

թշնամիները պիտի ճեղքենք, կամ կուրծքըդ․ կայսր եղիր կամ մեռիր»։

Լեոն հաւանութիւն տուաւ վերջապէս։ Բանակը ճամբայ ելաւ դէպ ի Բիւզանդիա։

Հեքսապուլիոս պարիսպներու պահապանը լսելով Ռանգապէէն թէ բանակին զո՛վ թողուցած է հրամանատար, իսկոյն բացագանչեց․ «Տէր արքայ, աւելի անխոհեմ ընտրութիւն չէիր կարող ընել»։ Այս մարգարէութենէն քիչ յետոյ լուր կը հասնէր՝ թէ բանակը ապստամբած է։

Զօրավարներէն ոչ ոք տրամադիր էր պատերազմի երթալու՝ հայրենակիցներ զոհելու համար Ռանգապէի պէս կայսեր մը, որ ամէն յոյս կորսուած տեսնելով, ուզեց անձամբ ընել՝ ինչ որ Լեոն բռնի ընել պիտի տար։ — Հրաժարեցաւ։ Պրոկոպիա կայսրուհին, բարկութենէն այլայլած, նախատական ճիչեր կ'արձկէր իր ամուսնոյն և Լեոնի կնոջ դէմ, — որ իր տեղ Բիւզանդիոյ դշխոյ պիտի ըլլար, — փոխանակ Թէոդոսիայի՝ Բարկա կոչելով զայն։

Ռանգապէ նաւակ մը պատրաստել տուած էր․ դիմեց ուղղակի դէպ ի փարոս․ կը յուսար Աստուածածնայ տաճարին ապաւինելով՝ Լեոնի գութը շարժել։

Ամբոխը յորձանքի նման դէպ ի դուռ կը վազէր՝ ուր հասած կ'ըսէին զԼեոն ամբողջ բանակին հետ։ Ծերակոյտը կանխած էր արդէն ընդառաջ երթալու։

Միքայել իր փախստեան նաւակէն կը լսէր հեռուն ծափահարութիւններու, կեցցէներու դղրդեցուցիչ աղաղակը՝ որ օդի մէջ բարձրանալով իրարու կը խառնուէին և կը մարէին օդոյ մէջ։ Ռանգաբէ յիշեց խանդավառութիւնը զոր ինքն ալ օր մը գտեր էր․ աշխարհի փոփոխամտութիւնը անիծեց մտքէն։ Աղաղակը երթալով կը մօտենար։ Մտածեց Ռանգաբէ թէ Լեոն Ոսկեղէն դռնէն անցեր, Բիւզանդիոնի փողոցները կտրելով յաղթանակաւ, հիմա իր արքունիքը պիտի մտնէր։

813ի Յուլիս 10ը՝ Լեոնի կայսերութեան առաջին և գեղեցկագոյն օրն եղաւ։

Երկրորդ օր անմիջապէս Ս․ Սոփիա կը մտնէր և հոն շքեղապէս կայսր կ'օծուէր Նիկեփոր պատրիարքէն։ Հայրապետին ձեռքերը վիրաւորուեցան Լեոնի սրածայր մազերուն դպչելով։ Այս դէպքը մեծ նշանակութիւն ունեցաւ Բիւզանդիոնի մէջ։ Նախագուշակութիւն մ'էր ասիկա՝ թէ Լեոն անգթութիւններով ներկուած կայսերութիւն մը պիտի ունենայ։

Նախորդ օր աւելի կարևոր գուշակութիւն մը տեղի ունեցած էր։

Երբ Լեոն դէպ ի պալատ գացած ժամանակ Խալքի կոչուած տեղը Յիսուսի պատկերին դիմաց կանգ առաւ, զօրավարի զգեստները հանելով ծիրանի հագուելու համար, Միքայէլ Թլուատ իսկոյն Լեոնի զգեստներն առաւ և հագուեցաւ. այս հանճարեղ եղանակաւ ինքզինքը Արեւելքի զօրավար անուանեց, գուշակել տալով միանգամայն՝ որ կայսրութեան մէջ ալ Լեոնի յաջորդը պիտի ըլլար։

Յետոյ, երբ Լեոն արքունի սանդուխներէն վեր կ'ելլէր, Միքայէլ Թլուատ անոր ետևէն արհամարհանօք ծիրանին կը կոխոտէր, ըսել ուզելով անշուշտ՝ որ օր մը զանիկա Լեոնի վրայէն պիտի մերկացնէ։

Լեոնի առաջին մտածութիւնը պիտի ըլլար ի հարկէ իր գահը ապահովել։ Իսկոյն ածիլեց զՌանգաբէ և փռոթէ կղզին աքսորեց. որդիները ներքինացուց։ Ասոնցմէ մին կը կոչուէր Նիկիաս, որ յետոյ Ս. Իգնատիոս անուամբ՝ Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքն եղաւ։

Իւր բոլոր կուսակիցները կարգաւ նոր կայսեր ներկայացան՝ և մեծամեծ տիտղոսներով ետ դարձան։ Միքայէլ Թլուատ, Լեոնի ապագայ դահիճը և ներկայ բարեկամը, դաշնակցաց սպարապետ անուանե-

ցաւ, իսկ Մանուէլ Հայկազն՝ հայկական բանակաթեմին զօրավար։

Կայսրը մեղմիւ յանդիմանեց զՄանուէլ՝ նկատել տալով որ բոլոր զօրքերը զինքը կայսր ընդունած էին, հայ գունդեր ընդհակառակն մերժած։

— Քեզ չէր վայլեր, ըսաւ, Պրոկոպիայի և Միքայելի համար՝ զէնքի դիմել ինծի դէմ կռուելու համար։

— Քեզ ալ չէր վայլեր, պատասխանեց Մանուէլ, քու բարերարիդ դէմ զէնք վերցնել։

Այս համարձակախօսութիւնը զայրացընելու տեղ հիացուց զԼեւոն, որ ունէր բաւական վեհանձնութիւն՝ առաքինութիւնը իր թշնամեաց վրայ ալ յարգելու համար։

Լեոն, գահ բարձրացած պահուն, յոյս ու վախ կը ներշնչէր միանգամայն. իր անգթութիւնը սպառնալիք մ'էր, քաջութիւնն և հանճարը՝ յաղթանակի խոստումներ։

Գ.

ԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ. — ՊՈԼԻՍ ՊԱՇԱՐՈՒԱԾ. — ԿՐՈՒՄՆՈՍԻ ՄԱՀԸ։

Բուլղարները, Բիւզանդիոյ ներքին խռովութիւնները իբրև դաշնակից բանակ մը գործածելով՝ իրենց Կրումնոս թագաւորին առաջնորդութեամբ Բիւզանդիոյ պարիսպներուն մօտեցան (813 *յուլիս* 16)։

Խրամ բացին, պատնէշ շինեցին և վրաններէ կազմուած զինուորական քաղաք մը յօրինելով՝ իմացուցին Լևոնի, որ հազիւ շաբաթ մ'ի վեր գահ ելած էր, թէ Բիւզանդիոն իրենց աւերիչ ձեռքէն՝ երեք պայմանաւ միայն կարող էր ազատիլ.

1. *Յոյնք պէտք են տարեկան տուրք վճարել Բուլղարաց։*

2. *Կրումնոս պէտք է պտտի Բիւզանդիոնի մէջ և ինչ աղջկան որ հաւնի, պէտք է տանի իրեն հետ՝ իբրև աւար։*

3. *Կրումնոս պէտք է իր նիզակը մխէ Ոսկեղէն դրան մէջ, յաղթանակի նշան։*

Մինչդեռ բանակցութիւնները կը շարունակուէին, բարբարոսները միւս կողմէն իրենց հետաքրքրական հանդէսները կը կատարէին. յոյն զօրականք, աշտարակաց

պատուհաններէն, զարմանօք կը դիտէին զանոնք։

Երբեմն թագաւորը Պլաքեռնեանց դրան մօտ (այժմեան Էյուպը) կ'երթար ոտքն և գլուխը լուալու. յետոյ իր ձեռքով ջուր կը սրսկէր զինուորաց վրայ, որ աղաղակել կը սկսէին։ Թագաւորին ճամբուն երկու կողմը շարուած կ'ըլլային իր կիները. հեռանկարը կ'աւարտէր թագաւորին ոսկեղէն վրանով. Կրումնոսի անցած պահուն այդ բոլոր կուսանքները երգել կը սկսէին երկրպագելով իրենց տիրոջ։ Զոհերը կենդանիներ չէին միայն, երբեմն մարդիկներ։ (Այսպէս կը նկարագրէ Թէոփանէսի շարայարողը՝ «զնոր Սենեքերիմ»)։

Լևոն Կրումնոսի վերոյիշեալ պայմանները լսելով՝ հետևեալ պատասխանը տուաւ. երկու կողմէն ալ վեց անզէն մարդիկ Պլաքեռնեանց դրան քով թող տեսակցին իրարու հետ՝ և վիճեն։ Երկու թագաւորներն ալ մաս պիտի չկազմէին յանձնաժողովներուն։

Լևոն սակայն գիտէր թէ Կրումնոս ուխտը դրժելով՝ անձամբ պիտի գար այդ բանակցութեան մասնակցելու. ուստի երեք աղեղնաւոր ծածկեց պարսպին մօտ թուփի մը տակ՝ որ եթէ գայ՝ նետով սպաննեն։

Որոշեալ օրը վեց Բուլղարներու հետ Կրումնոս ալ եկաւ՝ ձիու վրայ հեծած. Լեոն նշան մ'ըրաւ աշտարակէն. նետերու տարափ մը սկսաւ տեղալ դէպ ի բարբարոս թագաւորը։ Նա իսկոյն ոտքի վրայ ելաւ, հեծաւ ձիու վրայ և սկսաւ փախչիլ. քանի մը վէրք ստացաւ, բայց կեանքը ազատած էր. իր ընկերներէն ոմանք սպանուեցան, ոմանք գերի ընկան։ Աշտարակաց վրայէն զինուորք անդադար կ'աղաղակէին. Խաչը յաղթանակեց։

Կրումնոս կատղած՝ Վոսփորի, Պրոպոնտիսի ափունքները, Թրակիոյ քաղաքները աւերելով, հրդեհելով Պոլսոյ շրջակայները, ամբաւ աւարով դարձաւ Ադրիանուպոլիս, զոր արդէն իր եղբայրը կը պաշարէր. առաւ զանիկա. տասուերկու հազար գերի տարաւ Դանուբի եզերքը բնակեցնելու. ասոնց մէջ էր տղայ մը՝ որ վասիլ Արշակունին պիտի ըլլար (813)։ Արկադիոպոլիս ալ նոյն բաղդին հանդիպելով, քսան հազար հոգի գերի գացին։

Յետոյ պատրաստուեցաւ Պոլսոյ տիրելու. որոշած էր նա յարձակիլ այն կողմէն ուր վիրաւորուած էր. — Պլաքեռնեաց դրան կողմէն։ Հոս միայն մէկ պարիսպ կար. Լեոն երկրորդ մը կանգնեց, պատնէշով ամրացուց, սպասեց։

Կ'ըսէին թէ տաս հազար եզներ քարշելով կը բերէին պաշարման ամենամեծ մեքենաներ։ Բուլղարաց բանակը աճած էր Աւարներով, Սկլաւոններով։ Բիւզանդիոն կանխած էր իր մահուան սուգը բռնել։ Սարսափեցնող լուրեր ետևէ ետև կը հասնէին. յանկարծ անոնց աւետիս մը յաջորդեց. Կրումնոսի երակներէն մին պայթած էր և ինքը ականջէն, բերնէն արիւն ժայթքելով՝ մեռած։ (814, ապրիլ 13, աւագ հինգշաբթի օր)։

Դ.

ԿՐԿԻՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐ ԲՈՒԼՂԱՐԱՑ ՎՐԱՅ. — ԼԵՒՈՆԻ ԲԼՈՒՐԸ։

Կրումնոսի յաջորդած էր Կրիյթագոն (814ին)։ Գահուն. հետ՝ անոր հոգին ալ անցած կ'երևէր այս երկրորդին։ Ստուար բանակով դէպ ի Պոլիս յառաջեց. Լեոն չթողուց որ շատ մօտենայ. Բիւզանդիոյ պարիսպները նորոգելէ յետոյ, Մեսդրիա իջաւ և հոն կռիւ առաջարկեց Բուլղարաց։

Յոյներն յաղթահարուած, նահանջել սկսան։

Լեոն, քաջերու գունդով մը բլուրին ծայրը կեցած կը դիտէր. Յունաց փա-

խուստը տեսնելով՝ «Զօրականք իմ, գոչեց, հիմա է յաղթութեան ժամանակը. մերն է յաղթութիւնը. ետևէս եկէք». արծուի մը պէս վար սլացաւ, ջարդեց, փախուց, յաղթեց, դարձաւ հարստութեամբ և գերիներով:

Երկրորդ գարնան (815ին) Թրակիա նորէն պիտի ոռոգուէր արիւնով:

Կայսրը նորէն անձամբ Բուլղարաց դէմ գնաց. բանակետղ կազմեց ու շուրջը խրամներ փորեց: Բուլղարները կայսրը մօտէն պաշարեցին, և ուզեցին սովի բռնելով՝ անձնատուր ըլլալու ստիպել:

Նենգութիւնը սակայն՝ ազատեց զԼևոն: Նա ինչ որ խորհէր՝ գաղտնի կը պահէր. եթէ կամքն ալ յայտնէր ուրիշներուն՝ շարժառիթը ոչ երբեք:

Օր մը բանակին մէջ պտտեցաւ, քաջերու ընտրութիւն մ'ըրաւ, և առանց բառ մ'ըսելու, երեկոյեան դէմ, վրանը քաշուեցաւ:

Գիշերը իջեր էր արդէն. Յոյները կը քնանային ճերմակ վրաններու տակ: «Հետևեցէք ինծի», ըսաւ քաջերու գունդին, և մթութեան մէջ, լռիկ, ելան բլուրէ մը, և հովտի մը մէջ անտես եղան:

Երկրորդ առաւօտ յոյն բանակը աննկարագրելի շփոթութեամբ, կայսեր փախուստը կը գուժէր:

Բուլղարներն իսկոյն անդրադարձան շփոթութիւնը և չտեսնելով զԼևոն գունդերուն գլուխը կանգնած՝ «Լևոն փախեր է» կ'աւետէին իրարու:

Յաղթութեան վրայ այլ ևս ապահով, ամբողջ օրը զուարթացան խնջոյքներով և իրիկունը վրաններու տակ, աւելի քան երբեք, խորունկ քուն մը քաշեցին:

Գիշերը վերադարձեր էր բանակներուն վրայ. լռութիւնը նորէն կը տիրէր ամէն կողմ, երբ Լևոն, յայտնելով վերջապէս խորհուրդը իր քաջերուն, սկսաւ բլրան գագաթը ելնել: Լուսնէն քանի մը ճառագայթ խնդրեց՝ թշնամեաց բանակը դիտելու համար. բայց նա զլացաւ. թանձր մթութիւնը դեռ կը տևէր: Ոտնաձայն մ'անգամ չլսելով՝ ապահովցաւ, ու կամաց վար սկսաւ իջնել բլուրէն:

Յանկարծ բոլորը միասին գոռացին, Բուլղարներուն վրայ հեղեղուեցան ու կոտորածը սկսան: Լևոն Յունաց բանակետղը մարդ ղրկած էր զանոնք արթնցնելու և գիշերային կռուին կանչելու համար. երբ անոնք հասան արիւնհեղութիւնը դեռ աւելի սաստկացաւ: Բուլղարները, ոմանք անզէն, ոմանք քնաթաթախ, ամէնքն ալ անհոգ, Յունաց ոչ սակաւ օգնութիւն ըրին՝ զիրար ջարդելով:

Յաղթանակէն վերջ այն բլուրը ուսկից հայ կայսրը՝ վար իջած էր «Լեոնի բլուր» կոչուեցաւ. այնուհետեւ ամէն Բուլղար այդ բլրան առջեւէն անցած ժամանակ՝ գլուխը կը շարժէր և սրտագին հառաչանք մը կ՚արձկէր։ — Մեռնողներուն մէջ էր նաև Բուլղարաց թագաւորը, որուն յաջորդեց Ոմորդաք։

Սա, ամենայն խոնարհութեամբ, զինադադար խնդրեց Լեոնէն։

Նենգաւոր կայսրը, որպէս զի խոստումը չպահէ, հետագայ հնարքը մտածեց. փոխանակ աւետարանով երդում ընելու, ի մեծ ուրախութիւն միամիտ թշնամեաց, շուներ զոհելով և ուրիշ բարբարոս արարողութեամբք կատարեց երդում մը՝ զոր լուծելու երբէք խիղճ պիտի չընէր բնականապէս։

Բուլղարք եօթնասուն և չորս տարի անշարժ մնացին։

Արեւմտեան վտանգը՝ Աբբասեան Արաբներու ձեռքն էր հիմա։

Լեոն Աֆրիկէի Ագլապետեանց հետ դաշնակցելով՝ զասոնք գործածեց իբր ամբարտակ մը Արաբացւոց դէմ, և Սիկիլեան ազատեց (816)։

Մեծին Կարոլոսի մահէն յետոյ՝ Լեոն նուիրակներ ղրկեց նաև Գաղղիա, որոնք

բարեկամական նամակներով վերադարձան (713ին)։

Այսպէս, Բուլղարաց պարտութենէն յետոյ, խաղաղութիւնը կը տիրէր հռոմէական տէրութեան ամէն կողմը։

Ե.

ԼԵՒՈՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ. — ԻՐ ՍՄԲԱՏ ՈՐԴԻՆ՝ ԳԱՀՈՒ ՎՐԱՅ. — ԽԱՐԵԲԱՅ ԿՐՕՆԱՒՈՐՆԵՐ։

Լեոն իր ներքին կառավարութեան մէջ ունեցած գործունէութեամբը ցոյց տուաւ՝ թէ զինուորի սիրտ ունէր և օրէնսգիտի հանճարը։

Զմեռ ժամանակ բերդեր կը կանգնէր, անձամբ զինուորները կը հրահանգէր, գարնան անոնց հետ՝ կռուի երթալու համար։

Այն մարդիկներէն էր՝ որոնց զբօսանքը աշխատանքն ինքնին է։ Անգութ ըլլալով ի բնէ, փոքր յանցանքի մը՝ ամենամեծ պատիժ կը սահմանէր։ Սարսափեցնելով զինուորները՝ զանոնք կարգի բերաւ։

Դատարաններուն կ՚այցելէր, բարենորոգութիւններ կը ներմուծէր, նոր օրէնքներ կը դնէր. արդարութեան զգացումն ունէր գերազանց աստիճանով։

Ծերակուտի անդամներէն մին աղքատի մը կինն յափշտակած էր. գրկեալը դատաւորին գանգատեցաւ։ Երբ սա կը դանդաղէր դատը կտրելու, աղքատը վճռեց կայսեր դիմել։ Գնաց պալատին դրան քով և հոն սպասեց. Լևոն իր թիկնապահներէն շրջապատուած դուրս ելաւ. աղքատը իր առջև վազեց, ծունր դրաւ և դժբաղդութիւնը պատմեց։

Լևոն զայրացած իր առջև կանչեց թէ՛ ծերակուտի անդամը և թէ՛ դատաւորը, երկուքն ալ խստիւ յանդիմանելով՝ պաշտօնանկ ըրաւ։

Լևոն Իսաւրացին իր գաղափարականն եղած էր։ Ամէն բանի մէջ կ՚ուզէր իրեն նմանիլ։ Եւ որովհետև անոր որդին Կոստանդին կը կոչուէր, իր Սմբատ որդին գահակից ըրած ժամանակ՝ (813ին) զանիկա ալ Կոստանդին անուանեց։

Պալատին մէջ Յովհաննէս անուամբ հայ կրօնաւոր մը կար Գրամմատիկոս կամ Քերականագէտ կոչուած, որդի Զգաստ (Σκάστος) տիտղոսը կրող Բանգրատի մը, եղբայր Արշաւրի, Մորոխարզանեանց (= կամսարականաց) ցեղէն, որ Պոլսոյ ամենէն ազնուական ընտանիքներէն մին կը համարուէր (տե՛ս Թէոփանէս Շարայարեալ էջ 435)։

Սոյն Յովհաննէս հակառակ էր պատկերներու։ Զանոնք յարգողները կռապաշտ կը նկատէր։ Ըստ իրեն՝ աշխարհք դեռ հեթանոսութեան մէջ էր, և քրիստոնեայք այնչափ էին որչափ պատկերամարտները։ Ինքզինքը կախարդութեան տուած, պղնձեայ կոնքի մը մէջ ապագայն կը կարդար։

Օր մը, երբ եկեղեցւոյ մէջ կայսեր մօտ նստած՝ ընթերցուածոյն մտիկ կ՚ընէր, Եսայեայ այս կտորը եկաւ։

«Արդ ո՞ւմ նմանեցուցէք զՏէր, և ո՞րում նմանութեան նմանեցուցէք զնա. մի՞թէ պատկեր կոփեաց զնա հիւսն, կամ ոսկերի՞չ ձուլեաց ոսկի և պատեաց զնա ոսկւով, ի նմանութիւն պատկերի կերպարանեաց զնա» (Եսայի, Խ, 19)։

— Զե՞ս լսեր, տէր արքայ, ըսաւ քովէն Յովհաննէս, ինչ կ՚ըսէ մարգարէն. որո՞ւն ուղղուած են այդ խօսքերը։ Կը հրամայէ պատկերները ջնջել։

Կրօնաւոր մը կայսրութիւն մարգարէացած էր Լևոնի։ Երբ խօսքը կատարուեցաւ Լևոն ընծայներ ղրկեց. բայց ճգնաւորը մեռած էր և իր խցիկը ուրիշ բնակիչ մ՚ունէր Սաբբաս կամ Սմբատ կոչուած, որ ինքզինքը ներկայացնելով իբրև նոյն՝ մարգարէացողին հետ, Լևոնի՝ այս խօսքերը

հրամայեց ըսել. «Կը մերժեմ ես քու ընծաներդ. քեզ կայսրութիւն խոստացած էի՝ պատկերներ ջնջելու պայմանաւ։ Ո՞ւր են քու գործերդ։ Դուն պիտի մեռնիս շուտով՝ եթէ կռապաշտութիւնը արմատախիլ ընել չջանաս»։

Վասիլ անուամբ պալատականը՝ որ սոյն ճգնաւորին հետ միաբանած էր նենգութիւններ ընելու համար՝ Լեոնի խորհուրդ տուաւ ծպտիլ, երթալ նոյն ճգնաւորին և փորձել թէ յիրաւի կարո՞ղ է ապագայն գուշակել։ Կայսրը որոշեց անմիջապէս երկրորդ օր տուած խորհուրդը գործադրել։

Վասիլ գիշերանց ճգնաւորին գնաց՝ կայսեր գալուստն իմացնելու համար։

Երբ Լեոն երկրորդ օր ծպտեալ՝ ճգնաւորին ներկայացաւ՝ նա վսեմօրէն գոչեց։

«Լեո՛ն, զո՞վ կը կարծես խաբել այդ զգեստներով. մարդիկները կարող ես խաբել՝ բայց զԱստուած՝ ոչ։ Նա ինծի իմացուց՝ թէ ո՛վ ես դու և ի՛նչ պիտի ըլլաս։ Քիչ ժամանակէն պիտի մեռնիս՝ եթէ պատկերները չջնջես։ Իսկ եթէ զանոնք վերցնես՝ քու ցեղդ մինչև հինգ սերունդ պիտի թագաւորէ»։

Լեօն, հակառակ իր բոլոր նենգութեանը, խաբուեցաւ կրօնաւորէն. կարծեց թէ նա աստուածային յայտնութեամբ իմացած էր

իր ո՛վ ըլլալը, և որոշեց պատկերները ջնջել, թէպէտ և Նիկեփոր պատրիարգին առջև հանդիսաւոր կերպով հակառակը երդուընցած էր (814 ապրիլ)։

Ժողովուրդը զայրացած՝ կայսեր տուաւ իրր տիտղոս անունն այն կենդանւոյն՝ որ միշտ գոյնը կը փոփոխէ. Քամէլէոն (Գետնառիւծ)։ Նախատական երկրորդ տիտղոս մ՚ալ ստացաւ. Ամաղեկացի։

Նկատելով որ Բիւզանդացիք իրական անունները աղաւաղելով մակդիրներ կը շինէին, օր. Ցովհաննէս Քերականագէտին Եոհաննէս ըսելու տեղ Եաննէս կ՚ըսէին (Յաննէս և Յամբրէսն յիշեցնելով), Լեոնը՝ Քամէլէոն կ՚ընէին, մեզ հաւանական կ՚երևնայ թէ սա Ամաղեկացի բառին մէջ կրնանք Լեոնի ծննդավայրը փնտռել։

Վասն զի եթէ պարզապէս օտարազգի ըլլալը ցուցնելու համար Ամաղեկացի կոչած են զինք, կրնային Ս. Գրքէն աւելի բնորոշ բառեր առնել Քանանացի, Փղշտացի, և այլն։

Եւ երկրորդ՝ Գենեսիոս պատմիչը «Վարք Լեոնի Ամաղեկացւոյ» վերնագիրը պիտի չգործածէր ըրջօրէն. ուստի մեզ կ՚երևայ թէ Արծրունի Լեոնը՝ Սիւնեաց Ամաղուա գիւղին մէջ ծնած ըլլալուն համար Ամաղուացի կը կոչուէր, զոր Բիւզանդացիք

հեգնական աղաղակութեամբ մը՝ Ամաղէկացի ըրին։

Ամէն աշխարհ արտաքին պատերազմներէ ազատելէ վերջ՝ պէտք է ներքին խռովութեամբք տանջուի։ Թագաւորներ յաճախ խաղաղութիւն ըրած ժամանակ ուրիշ բան չեն ըրեր՝ բայց եթէ պատերազմը դուրսէն ներս փոխադրել։

Այսպէս եղաւ նաև Բիւզանդիոյ։

Զ.

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՒ ՀԱԼԱԾԱՆՔԸ. — ՀԱՆՃԱՐԵՂ ՆԵՆԳՈՒԹԻՒՆ ՄԸ. — ՈՏՔԵՐ ԵՒ ԱԿԱՆՋՆԵՐ՝ ՓՈՂՈՑԻ ՎՐԱՅ ԿԱԽՈՒԱԾ. — ԱՆԳԹՈՒԹԵԱՆՑ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԷՍԸ։

Պալատին Խալքի դրան վրայ Յիսուսի արձան մը կար, այս արձանագրութեամբ. «Լևոն կործանած էր զայս, Իրենէ վերականգնեց»։

Լևոն պէտք էր նախ իր պալատէն հալածել պատկերները՝ յետոյ տէրութենէն։ Բայց որովհետև Յիսուսի արձանին անհետացումը կրնար ժողովուրդը ոտք հանել, Լևոն այս հանճարեղ գիւտը մտածեց։

Յովհաննէս Քերականին և ուրիշ պատկերամարտներու հրամայեց քարկոծել զանիկա. մինչդեռ անոնց եռանդեամբ յանձնարարութիւնը կը կատարէին, ժողովուրդը խռնեցաւ, բարկութենէն զանոնք բզքտել սպառնալով. այս վայրկենին դրան առջև երևցաւ կայսրը և առիւծի ձայնով իր զինուորները սկսաւ յանդիմանել։

«Կո՞յր էք, գոչեց նա, չէ՞ք տեսնար թէ սա հերետիկոսները ի՜նչ նախատինք կ՚ընեն Յիսուսի արձանին. ի՜նչպէս սրտերնիդ կը դիմանայ. ի՞նչպէս մարգարիտը խոզերու առջև կը թողուք, ի՞նչպէս կը հանդուրժէք որ ձեր երկնաւոր թագաւորին պատկերը նախատուի։ Շո՛ւտ, վերուցէք Յիսուսի արձանը, ազատեցէք զՅիսուս հերետիկոսաց նախատինքէն»։

Այս հրամանին վրայ՝ զինուորները Յիսուսի արձանը անհետացուցին, մինչ ժողովուրդը միամտօրէն կայսեր նախանձայուզութիւնը կը գովէր։...

Քիչ յետոյ Լևոն դիմակը վար առնելով, Նիկեփոր հայրապետը կանչեց և ըսաւ.

«Ես աստուածաբան չեմ, բայց կայսր եմ։ Պատկերներու յարգութիւնը տէրութեանս երկպառակութեան պատճառ կ՚ըլլայ. հետևաբար պէտք ես օգնել ինծ պատկերները ջնջելու»։

Նիկեփոր անվախ կերպով «ո՛չ» պատասխանեց։ Կայսրը հրամայեց այն ատեն

որ պատկերամարտները՝ պատկերաց յարգողներուն հետ վէճի գան։ Որոշեալ օրը Նիկեփոր բազմաթիւ վարդապետներով կայսեր ներկայացաւ. բայց ո՛րքան մեծ եղաւ սարսափը իրեն ներկայացած տեսարանին առջև. մէկ կողմը շարուած էին կատաղի, մոլեռանդ կրօնաւորները՝ մագաղաթներ ձեռքերնին, միւս կողմը զինուորներ և սպայներ՝ սուրերնին մերկացած, և երկուքին մէջ տեղ կայսրը.

— Տէր արքայ, ըսաւ Նիկեփոր, մեզ ներելի չէ նախ վիճել կէտի մը վրայ՝ զոր տիեզերական ժողովք մը հաստատած է. երկրորդ, աւելորդ է վիճել, երբ դուն որ դատաւորը պիտի ըլլաս՝ արդէն որոշած ես թէ ո՛ր կողմը պիտի բռնես։

Այս վայրկենին կրօնաւոր մը բազմութենէն գլուխը դուրս կարկառեց և իր ջղոտ դէմքը ցոյց տալով.

— Տէր արքայ, գոչեց, դուն ի՞նչ կը խառնուիս եկեղեցական խնդիրներու մէջ։ Պօղոս առաքեալ եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը թուարկած ժամանակ՝ կը յիշէ քահանաները, եպիսկոպոսները, բայց կայսրները երբէք յիշած չէ։

Լեւոն զայրացած մռնչեց այնպիսի ձայնով մը՝ որ պալատը և բոլոր ներկաները դողացին.

— Կորսուեցէ՛ք, մոլորեալներ, պատասխան չունենալով՝ փախուստ կու տաք վէճէ։ Դո՛ւրս ելէք, ես գիտեմ թէ ինչպէս պէտք է ձեզ ճշմարտութեան ճամբայն բերել։

Յետոյ տանջել, բանտել, աքսորել հրամայեց պատկերաց յարգողները, և մանաւանդ զինքն երգիծանող կրօնաւորը՝ որ Թէոդոր Սթուտիդ կը կոչուէր։

Բայց Ծննդեան տօնը մօտ ըլլալով, որ կայսեր համար իր շքեղութիւնը և իր ուժեղ ձայնը ցուցնելու օր մըն էր, Լեւոն վախցաւ որ մի՛ գուցէ յանկարծ բանադրուելով՝ հանդէսներէն զուրկ մնայ և չըկարենայ շարականները անձամբ սկսիլ։ Ուստի քանի մ'օր առաջ Նիկեփորի հետ տեսակցած ժամանակ՝ յուզուած ձայնով մ'ըսաւ. «Ես ալ պատկերներու կողմն եմ, բայց զիս կը բռնադատեն այսպիսի բաներ ըսելու՝ տէրութեան բարիքը պատրուակ բռնելով»։ Այս ըսած պահուն՝ Լեւոն ծոցէն նշխարաց տուփ մը հանեց և կեղծ արցունքով մը համբուրեց. քաղաքին մէջ ձայն տարածուեցաւ՝ թէ կայսրը զղջացեր՝ ճշմարտութեան ճամբան եկեր է։

Ծննդեան հանդէսները կատարելէ, իշխանաց խնջոյք տալէ յետոյ՝ Լեւոնի առաջին գործն եղաւ Նիկեփորը աքսորել

և իր թիկնապահներէն մին, Թէոդոր Կասսիտերաս անուամբ, քանի մ'օրուան մէջ պատրիարգ ձեռնադրել տալ։ Կայսրը անձամբ Ս. Սոփիայի մէջ ամպիոնէ մ'իր այս ընտրութիւնը ծանոյց, յորդորելով ժողովուրդը՝ հալածել թէ՛ պատկերները՝ և թէ՛ զանոնք յարգողները։

Թէոդոր, պատրիարգ ըլլալէն վերջն ալ, շարունակեց կայսեր թիկնապահն ըլլալ. մոլորութիւններէ զատ, ուրիշ գիտութիւն չունէր. խստակեաց կրօնաւորներուն հետ օրը երկու անգամ խնջոյք կ'ընէր. սեղանի ժամանակ կրօնաւորները կը ծաղրէին իրենց անմտութիւնը՝ որով աշխարհքիս վայելքները թողած, աւելորդ ծոմապահութիւններով անցուցեր էին իրենց երիտասարդական թարմ տարիները։ — Սեղանէ վերջ կը պարէին։ Կրօնաւորութիւնը զուարթ կերպարանք մ'առած էր։

Լեոն (816ին) ժողովք մը գումարելով պատկերները դատապարտեց։ Սոյն եօթներորդ տիեզերական ժողովքին մէջ — ինչպէս կ'անուանէին զայն իրենք — մոլեռանդ կրօնաւորներ եպիսկոպոսներու վրայ յարձակեցան, գետին փռեցին զանոնք, ծեծեցին, կոխկռտեցին, մօրուքը փետտեցին։

Այնուհետև Լեոն զինուորներ ղրկեց՝ եկեղեցեաց մէջէն պատկերները վերցնելու, և լրտեսներ՝ իրեն դէմ խօսողները գտնելու, անոնց լեզուն կտրելու համար։ Հիւանդներուն անգամ չէր խնայեր. Թէոփանէս պատմիչն ալ որ Բիւթանիոյ մէջ վանահայր էր, տարիէ մ'ի վեր անկողին կը պառկէր. Լեոնի զինուորներն յանկարծ ներս մտան, ոտքերը բռնաբար դուրս քաշելով անկողնէն՝ շղթայի զարկին, և Պոլիս բերելով զինքը՝ Սամոթրակէ աքսորեցին, ուր մեռաւ իբրև խոստովանող։ Ոճիր մը կը համարուէր՝ տան մէջ ունենալ պատկեր մը, արձան մը, պատկեր պարունակող գիրք մը կամ պատկերաց յարգող մը։ Գանակոծութիւն, ընչից գրաւում յարքունիս, բանտ, աքսոր, անդամատութիւն, մահ, ասոնք սովորական վճիռներ էին Լեոնի համար։

Անցորդները, արքունի ճանապարհէն անցած ժամանակ, մարդկային ոտքեր կախուած կը տեսնէին պատերէն. անոնց քով ականջներ գամուած, կամ բազուկներ երկընցած, կամ գլուխ մը. — Լեոնն էր որ իւր անգթութիւնները ի տես կը դնէր անցորդներուն՝ պատկերաց յարգողները սարսափեցնելու համար։

Լեոն շատ հեռի էր ասոնց համար խիղճ ընելէ. կրօնաւորներ լիովին համոզած էին

զինք թէ «երեքտասաններորդ առաքեալը» ինքն է։

Է.

ՄԻՔԱՅԷԼ ԹԼՈՒԱՏ՝ ՄԱՀՈՒԱՆԷ ԱԶԱՏԱԾ. — ԱՆՔՆՈՒԹԵԱՆ ԳԻՇԵՐ ՄԸ. ԿԱՅՍՐԸ ՃՐԱԳՈՎ ԲԱՆՏԻՆ Կ'ԱՅՑԵԼԷ. — ԴԱՒԱԿԻՑՆԵՐ՝ ԿՐՕՆԱՒՈՐԻ ԶԳԵՍՏԻՆ ՏԱԿ. — ԼԵՒՈՆ ՍՊԱՆՈՒԱԾ։

Միքայէլ Թլուատ, փառասէր՝ բայց գաղտնիք պահելու անկարող, հրապարակաւ կը պատմէր թէ ինչպէս պիտի սպաննէր զԼեւոն և անոր ծիրանին զգենուր։

Հակառակ սպառնալիքներու, հակառակ բազմաթիւ ձերբակալութեանց, հակառակ լրտեսներու բազմութեան, զոր Լեւոն սփռած էր քաղաքին ամէն կողմը, երբեք չդադրեցաւ կայսեր դէմ խօսելէ։

Ծննդեան նախորդ օր բռնուելով (820ին), դատապարտուեցաւ արքունական բաղանեաց վառարանին մէջ ողջ ողջ այրուելու։

Կայսրը ներկայ պիտի ըլլար. Թէոդոսիա կայսրուհին, յանկարծ, խառնակ կերպարանքի մէջ, զայրացած, կայսեր առջև ելաւ։

«Աստուածամարտ թագաւոր, գոչեց, չե՞ս վախեր Աստուծոյ բարկութենէն. ինչ-

պէս սրբազան տօն մը պիտի տխրեցնես արեամբ. ինչպէս կը հրամայես որ վաղուան երգերուն հետ՝ մեռնողի մը ձայնը խառնուի»։

— Թէոդոսիա՛, պատասխանեց Լեւոն, հոգիս կ'ազատես, բայց մարմինս կը կորսնցնես»։

Թլուատին սպանումը յետաձգուեցաւ։ Ամբողջ գիշերը անքուն անցուց Լեւոն։

Ապահովնալու համար՝ թէ Միքայէլ բանտի մէ՞ջն էր, զգեստը հագաւ, ճրագը ձեռք, միայնակ, բանտ իջաւ. դուռը բանալուն պէս, տեսաւ զՄիքայէլ՝ բարձր տեղ մը քնացած, իսկ պահապանները՝ գետնի վրայ փռուած. զայրոյթէն դուռը ուժգին փակեց դուրս ելաւ. բայց Թէոդիկտոս, որ հոն էր, անդրադարձաւ թէ եկողը կարմիր կօշիկներ հագած էր, ուրեմն... կայսրն ինքնին էր։

Իրենց կեանքը ազատելու համար պէտք էին Միքայէլի հետ միանալ՝ ու սպաննել զԼեւոն։ Արթնցուցին Թլուատը, հետը խորհրդակցեցան ։ Միքայէլ՝ Թէոդիկտոսը Լեւոնի ղրկեց՝ խնդրելով որ հրաման տայ խոստովանահայր մը կանչելու։ «Գնա՛ դաւակիցներուս, ըսաւ Միքայէլ՝ Թէոդիկտոսի, — իմացո՛ւր իրենց՝ թէ զամէնքն ալ պիտի մատնեմ, եթէ այս գիշեր Լեւոնը չսպաննեն ու զիս չազատեն»։

Արշալոյսի բացուելու ժամանակն էր. աքաղաղներու ձայնը սկսած էր լսուիլ. բայց դեկտեմբերի այդ ցուրտ ու մթին գիշերը՝ որոշած էր կարծես երբեք չլուսնալ։

Լեւոնը փղոսկրեայ դռնէն անցնելով մատուռը գնաց՝ արքունի երէցներուն հետ ժամերգելու։

Լեւոն, կ՚ըսէ Թէոփանէսի շարայարողը, «ի բնէ ձայնեղ էր, և մեղեդիները իր բոլոր ժամանակակիցներէն աւելի լաւ կ՚երգէր»։

Դաւակիցները, կրօնաւորի զգեստով, մութ անկիւններու մէջ ծածկուեցան։

Երբ կայսրը ձայնը ձգեց շարականը սկսելու համար, ամէն անկիւնէ դուրս վազեցին՝ սուրերը մերկացած։ Ցուրտ ըլլալուն պատճառաւ՝ ամէնքը բրդոտ գլխարկով ծածկուած էին. դաւակիցները շփոթեցան. քիչ մնաց որ աւագերէցը սպաննուէր, եթէ չաճապարէր ճաղատ գլուխը մերկացնելու. դաւակիցներն սխալնին հասկցան։

Այս շփոթութեան ժամանակ՝ Լեւոն աւագ խորան վազած էր և փրկութեան խաչը ձեռք առնելով՝ — շղթայ մը, կ՚ըսեն պատմիչներէն ոմանք, — սկսաւ դաւադիրներուն դէմ կռուիլ. սուրի բոլոր հարուածները ընդունայն կ՚ելլէին՝ խաչին հանդիպելով։

Բայց Լեւոն յոգնեցաւ. տեսնելով հսկայ մարդ մը, Քրամպոնեանց տոհմէն, որ իրեն կ՚ուղղէր սուրը, «Գթութի՜ւն» գոչեց. «Վրէժի ատեն է, պատասխանեց նա, ոչ գթութեան» և մէկ հարուածով Լեւոնի ուսը, բազուկն և խաչը վար ձգեց. ուրիշ մը զայն գլխատեց։ Դիակը կրկէս նետուեցաւ նախատուելու համար։ Միքայէլ Թլուատը գիշերանց պալատ տարին. դեռ շղթայակապ՝ գահուն վրայ բազմեցաւ։ Լեւոնի չորս որդիները՝ Կոստանդին, Վասիլ, Գրիգոր, Թէոդոս՝ ներքինացուցին. վերջինը մեռաւ իսկոյն. միւս երեքը նաւակի մը մէջ դրուելով՝ իրենց Թէոդոսիա մօր՝ և իրենց հօր դիակին հետ, զոր պարկի մը մէջ դրած էին, Փռոթէ կղզին ղըրկուեցան։ Հոն արտասուօք իրենց հայրը թաղելով՝ ապրեցան միայնութեան մէջ. արքունիքը իրենց թոշակ կապեց։ Սմբատայ համար կը պատմուի (Սիմէոն մոգ. և կեդ.) թէ ներքինացման ժամանակ՝ չքնաղագեղ ձայնը կորսնցուց, բայց զայն գտաւ հրաշքով՝ Գրիգոր Աստուածաբանի պատկերին առջև աղօթելով. այս հրաշքը պատկերամարտութեան մոլորութենէ ազատեց զինքն և իր եղբայրները։

Այն օր որ զՂևոն սպաննեցին՝ Նիկեփոր Փռոմէ կղզին կը գտնուէր. առաւօտ կանուխ ջերմ խօսակցութիւն մը լսեց նաւավարներէն, գլուխը կարկառեց՝ և «Ի՞նչ կայ» հարցուց, հետաքրքրուած։

— ԶՂևոն սպաններ են այս գիշեր։

Նիկեփոր վայրկեան մը լուռ կեցաւ՝ և յետոյ հառաչեց։

«Եկեղեցին թշնամիէ մ'ազատեցաւ, բայց տէրութիւնն ալ մեծ կայսր մը կորսընցուց»։

Դ.

ՎԱՍԻԼ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻ

(867-886)

Ա.

ՎԱՍԼԻ ՊԱՏԱՆԵԿՈՒԹԻՒՆԸ. — ՓԱՌՔԻ ԳՈՒՇԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ։

Երեք արեգակներ, հայ հորիզոնին ծագած, հանդիսաւոր կերպով անցեր էին Բիւզանդիոյ երկնքէն։

Վասիլ, Մօրիկի չափ տնտեսագէտ, Վարդանի պէս փառահեղ, Ղևոնի չափ ռազմագէտ, պիտի չտեսնէր, անոնց պէս իր փառքին շիջանիլը՝ վերջալուսէ մ'անգամ գրկուած։ Գիտէր իր անուան հետ յաջորդներ զետեղել երկրի վրայ. անոնց պէս կը ստեղծէր ոչինչէն. բայց չէր թողուր նաև՝ որ իր գործը ոչնչին դառնայ։

Մակեդոնացի կոչուած—որովհետև Մակեդոնիոյ Ադրիանուպոլիս քաղաքին մէջ ծնաւ (812*ին*) — *Բեֆալոս, որովհետև*

մեծ գլուխ մ'ունէր, Արշակունի՝ որովհետեւ իր ընտանիքը՝ Տարօնէն գաղթած արշակունիներ էին, հօր կողմէն Տրդատէ կը սերէր, իսկ մօր կողմանէ՝ Կոստանդիանոսէն։

Բայց նա թագաւորներէ միայն չէր յառաջ եկած. – կայսրներու հայր ալ պիտի ըլլար. հիւղը, ուր արտասուող մայր մ'ունէր, մերկ եղբայրներ, անօթի քոյրեր, սահմանուած էր արքունիքի փոխուելու, բաղդի մոգական գաւազանին տակ։

Մութ երեկոյ մ'է. երկայն կարաւան մը՝ կը հեռանայ Ադրիանուպոլսի պարիսպներէն. զօրքերու գունդ մը չէ անշուշտ քանի որ հեծեծանքներ միայն կը լսուին անկից։ Գերիներ են զոր Կրումնոս Բուլղարիա կը տանի. ոչ ոք իրենցմէ կը դառնայ քաղաքին նայելու, վախնալով տեսնել զայն արիւնով ներկուած, կամ հայրենի յարկը՝ կրակներու մէջ։ (813ին)։

Վասիլ, երկամեայ անոնց մէջ է։ Կրումնոս այցելութիւն մ'ուզելով ընել իր հպատակ քրիստոնեայներուն. անոնց վրանները կը մտնէ. երբ Վասիլը տեսաւ, ա՛յնքան կայտառ ու ժպտուն, չկրցաւ խանդաղատանքը զսպել. խլեց մօրը ձեռքէն, գրկեց և համբուրեց անյագօրէն։

Նա քսան տարի վերջ միայն պիտի

տեսնէր զԱդրիանուպոլիս։ Կորդիլոս եպիսկոպոսին առաջնորդութեամբ, քրիստոնեաներն որոշեցին գաղտնի փախչիլ Բուլղարիայէն։ Կայսրը նաւեր ղրկած էր ծովափին վրայ՝ զիրենք ընդունելու համար։ Բաց ի հրաշքներէ, – կրկնուեցաւ ամէն բան ինչ որ հանդիպած էր Կարմիր ծովուն քով։ Հազիւ հեռացած էին, երբ Բուլղար բանակը տեսնուեցաւ ետևնին, սպառնալից մրրկի մը նման. սարսափի ճիչ մը բարձրացաւ կանացի կուրծքերէ։ Ամէն յոյս կորսուած կ'երեւար, բաց ի քաջութեամբ մեռնելէ. յուսահատ բաղխում մը տեղի ունեցաւ. Յոյներն յաղթական ելան։ Շարունակեցին ճամբայնին, դառնալով երբեմն ու դիտելով, թէ հեռուն կէտ մը կ'երեւա՞ր։ Իւրաքանչիւր ամպըն՝ որ լերան ծոցէն կը ծնանէր, վախ կու տար բարբարոս գունդ մ'ըլլալու։ Մօտ էին ծովափին, երբ անտառներէն դուրս ելաւ Հունգարներու գունդ մը և քրիստոնէից վրայ գահավիժեցաւ։ Դիմադրութիւնը հոս ալ կրկնուեցաւ, յաղթանակին հետ միասին։ Երկայն գերութենէ մը այնքան վտանգներէ յետոյ, Յոյները հուսկ ապա նաւ կը մտնէին՝ դէպ ի Բիւզանդիոն երթալու։

Վասիլ խեղճութիւն միայն գտաւ իր

հայրենեաց մէջ. իր Կոստանդին հայրը մեռած էր շատոնց. բոլոր ընտանեաց հոգը իր սրտին վրայ կը ծանրանար։ Վճռեց թողուլ զԱդրիանուպոլիս, երթալ Բիւզանդիոն՝ ուր ցնցոտիներ այնքան յաճախ բեհեզի կը փոխուէին։ Մայրը սարսափեցաւ Վասլի առաջարկութենէն. ամուսնէն յետոյ՝ որդիէն բաժնուիլ։ Երկայն ատեն արտասուեց, և տրտմութենէն ուժաթափ, քնացաւ։ Ոսկի ծառ մ'երազեց, որ կ'աճէր ու կը մեծնար. անոր տերեւներուն մէջ ծեր մը գծուեցաւ, որ որոշակի կ'արտասանէր. «Վասիլ կայսր պիտի ըլլայ»։ Մարգարէութիւն մը զոր արծիւ մ'արդէն կանխած էր ընելու։ Երբ որայներուն մէջ կը նիրհէր Վասիլ, արծիւ մ'ամպերը ճեղքեց, վար սլացաւ և թեւատարած հովանի կ'ընէր իրեն։ Ի զուր ջանացին հալածել զինքը. միշտ երկինքը կը թողուր՝ զՎասիլ փնտռելով որայներուն մէջ։

Բ.

ՎԱՍԻԼ ԿԸ ՄԵԿՆԻ ԴԷՊ Ի ՊՈԼԻՍ։

Արթննալէն յետոյ մայրը հրաման տուաւ։ Վասիլ գրկեց զինքը, համբուրեց իր փոքրիկ եղբայրները՝ որ կու լային իրենց մօր

օրինակին հետեւելով, ու ճամբայ ելաւ։ (851ին)։

Սեւ գիշեր մ'էր, անոնցմէ՝ որ կը մոռնան լուսինն իրենց հետ բերելու։ Բիւզանդիոն կը հանգչէր հիմա, և երկու ծովեր իր վեհափառ քունը կ'օրօրէին։ Խորհրդաւոր մթութիւնը կը սրբազանուէր կարծես՝ վանքերու քովէն անցած ժամանակ, երբ պատուհաններու առջեւ կանգ առած, կ'ունկնդրէր աղօթական մեղեդիներու... Ս. Դիոմեդէսի վանահայրը դեռ կը հսկէր. հողմերու ճիչերուն մէջ՝ կը կարծէր ոտնաձայն մ'որոշել. քայլերը՝ քանի մ'անգամ կրկնուեցան՝ յետոյ լռութիւն։

Ալեզարդ ծերունին վառեց հրագը, անցաւ կամարակապներէն, ու իջաւ գաւիթը։ Երիտասարդ մը, քարեր իրեն բարձ ըրած, կը քնանար։

— Ո՞վ ես դու, հարցուց նա հետաքրքիր գթութեամբ մը։

— Ադրիանուպոլսեցի աղքատ մը. եկայ ընտանեացս համար աշխատելու. Ոսկեղէն դրան առջեւ՝ գիշերուան հանդիպեցայ, և տրտում, յոգնած, ամենուն անծանօթ՝ այս գաւիթը ըրի ինծի բնակարան։

Վասիլ մանրամասնօրէն իր վարքը պատմեց. խոստում ստացաւ վանահօրմէն որ իրեն գործ մը գտնէ։ Աւելցուց յետոյ՝ թէ ինքը ծագմամբ արշակունի մ'է։

Այս վայրկենին՝ ձէթի լոյսը դողդղաց, ցցուց ծերունւոյն մեծ գլուխ մը, վայելուչ դիմագծեր, ըմբշամարտի մարմին մը, բարձր հասակ մը. — կարծես դիտումն ունէր՝ անոր պարթեւական ծագումն ապացուցանելու: «Դուն կայսր պիտի ըլլաս, ո՛վ Վասիլ, գոչեց վանականը, միայն թէ յիշէ՛ զիս՝ երբ մարգարէութիւնս կատարուի»: Այս ըսաւ ու մեկնեցաւ:

Երկրորդ օր Թէոփիլոս իշխանը՝ զՎասիլ իրեն ձիադարման կ'ընտրէր: Ինքը նկնահասակ, հսկայ ծառայներու ճոխ հաւաքածոյ մ'ըրած էր. անոնց մէջ անցուց զՎասիլ:

Գ.

ՎԱՍԼԻ ՔԱՋՈՒԹԻՒՆՔԸ:

Ոյժ, քաջութիւն. ահա ձիրքեր՝ որ ռամիկը կը խանդավառեն: Ամէն ակունքէ աւելի՝ սուրի շողիւնն է որ զինքը կը շլացնէ: Քաջութիւնը — հին տաճարներուն մէջ պաշտուած, — երգուեցաւ միշտ ընտանեկան յարկերու տակ:

Արդ, Վասլի համար, ոյժը՝ ժառանգութիւն մ'էր: Արքունի սեղանի մը ժամանակ՝ բուլղար ըմբիշ մը կը գովէին. «Գլուխ

կը դնեմ, գոչեց Թէոփիլոս, որ իմ հայ ծառայս՝ կարող է յաղթել անոր»: Քիչ վերջ՝ մօտակայ դուռը բացուեցաւ. դղրդելով ներս մտան հայ և բուլղար ըմբիշները: Վահագնը՝ Հերակլէսին յաղթեց. Վասիլ առաջին յարձակմամբ՝ օդոյ մէջ հանեց իր ախոյեանը՝ և գետին տապալեց: — Որսի մը ժամանակ՝ երբ կայսրը, նապաստակ մը վիրաւորելէ յետոյ, վար իջաւ զայն սպաննելու, իր խստերախ նժոյգը՝ անտառին մէջ թռաւ: Ոչ ոք համարձակեցաւ մօտենալ անոր, Վասիլ բռնեց զայն և յաղթուած գերիի մը պէս կայսեր բերաւ: Դաշոյն մը և կայսերական ախոյեանութիւնը՝ վարձքն եղան իր քաջութեան. — Ուրիշ որսի մը ժամանակ՝ գայլ մը ցատքեց անտառէն. ընդառաջ ելաւ Վասիլ, քաշեց կայսերական դաշոյնը՝ և գլուխը երկուքի ճեղքեց:

Իշխաններու հիացումը՝ նախանձի փոխուեցաւ: Վարդ, հայազգի կեսարը, նոյն անտառին մէջ՝ մտքէն մահուան վճիռ կարդաց Վասլի վրայ: Վտանգի նախազգացումէն մղուած, նա միացաւ Սմբատ հայկազնի հետ՝ զՎարդ կործանելու համար. զրպարտութիւններով՝ իրենց դաւակից ըրին նոյն իսկ կայսրը, զՄիքայէլ Արբշիռ: Յետ սրբագործուած գինիով կեան-

քի ապահովութիւն երդուըննալու, Վարդի հետ միասին Կրետէ գացին, Արաբներու դէմ կռուելու պատրուակաւ։ Հակառակ երդմանց, որոշեցին զինք՝ կայսեր վրանը կանչել՝ և հոն սպաննել. յարձակման նշանը Սմբատ պիտի տար՝ ինքզինք խաչակնքելով...։ Երկրորդ օր եկաւ նա, բայց թիկնապահներով միասին. Սմբատ նշան տուաւ. դաւակից զինուորները, անհաբեկած, անշարժ կեցան։ Այն ատեն Վասիլ մերկացուց իր սուրը, «Քաջե՛ր, գոչեց, ետևէս եկէք, կայսեր կեանքը ազատենք»։ Ամէնքը Վարդի վրայ խուժեցան ու կտոր կտոր ըրին զինքը (866 ապրիլ 21)։ Երբ Բիւզանդիոն կը դառնային, կրօնաւոր մը, ժայռի ծայրէն, ձայնին բոլոր ուժովը՝ կը նախատէր զկայսր՝ և ապաշխարութիւն կը քարոզէր։ Զինուորները յառաջ գացին զինքը գլխատելու. ժողովուրդը դէմ դրաւ ու պաշտպանեց կրօնաւորը, որ հասարակաց գայրոյթը բացատրած էր միայն։

Սմբատ կը յուսար կայսերածին ըլլալ. երբ իրեն տեղ՝ Վասիլ ընտրուեցաւ, հետամուտ եղաւ նոր դաւի մը։ Սակայն շուտ բռնուելով՝ դատի կանչուեցաւ, քիթը կտրեցին, աչքերը փորեցին, աջ թևը ջախջախեցին, յետոյ ցկեանս բանտեցին իր տան մէջ, մահ սպառնալով՝ եթէ սեմին

վրայ երևայ։ — Ողբերգութենէն յետոյ՝ հարկաւոր էր կատակերգութիւն մը. Միքայէլ Արբշիռ չզլացաւ ժողովրդեան այս հաճոյքն ալ։

Դ.

ԹԻԱՎԱՐ ՄԸ՝ ԿԱՅՍՐ ԸՆՏՐՈՒԱԾ. — ՄԻՔԱՅԷԼԻ ՄԱՀԸ. ՎԱՍԻԼ՝ ԿԱՅՍՐ։

Ձանձրացած ըլլալով խրատատու Վասլէն՝ որոշեց երկրորդ գահակից մ'ընտրել։ Մեծ հացկերոյթ մը տուաւ, և յետ արբենալու, հրամայեց Բասիլիկինոսը պատրիկը, իր երբեմնի թիավարներէն մէկը կանչել. նա ներկայացաւ կայսեր, սա յայտարարեց իսկոյն թէ գահակցի մը պէտք ունէր և հետևաբար Բասիլիկինոս պէտք էր կայսերական ծիրանիներ հագուիլ. Թագուհին կու լար ծիծաղէն. քիչ վերջ՝ տրտմութեան արցունքներ սկսաւ թափել՝ երբ տեսաւ թէ կայսեր միտքը կատակ մ'ընել չէր։

Երկրորդ օր Միքայէլ, թիավարը, իր աջ կողմն առած, ծերակոյտին տարաւ. «Առէք ձեզի նոր կայսր մ'ալ» ըսաւ, դուռը գոցեց ու դուրս ելաւ։ Ծափահարութիւն չլսելով ետ դարձաւ, ու դուռը կէս

մը բանալով, «Կը յանձնարարեմ, ըսաւ, հնազանդիլ մեր վեհափառ ագոստոսին, որ թիավարութեամբ կը զբաղէր երբեմն։ Ինչ ալ ըլլայ՝ լաւագոյն բան մ'է քան զՎասիլ»։ Միքայէլ Արբշիռ՝ ցամաքի կայսր պիտի ըլլար, թիավարը՝ ծովերու. ուրեմն Վասիլ աւելորդ էր։ Բայց հայազգին աւելի ճարտար գտնուեցաւ քան կայսրը, որ զինքն սպաննել կ'ուզէր։

Սեպտեմբերի իրիկուն մ'էր. մելամաղձիկ վերջալոյսը՝ խոյս կու տար ալիքներէն։ Միքայէլ դեռ 29 տարեկան, դեռ ծաղիկ հասակի մէջ, ոսկեղէն բաժակներ կը դատարկէր՝ կեանքի անուշութիւնը գովելով։ Կը յուսար տեսնել արեւներ՝ աւելի գեղեցիկ քան զայն՝ որ վայրկեան մ'առաջ մարեցաւ։

Նոյն իրիկուն պիտի մեռնէր։

Հացկերոյթէն յետոյ՝ երկու կայսերք գինով անկողին տարուեցան։ Սենեկապանը՝ դուռը կղպել չկրնալով, — Վասիլ աւրած էր զայն առաջուց, — զինուած դըրան առջեւ կեցաւ։ Կէս գիշերին արդէն քունն իր բիբերը գոցած էր երբ «անձնատուր եղիր» գոչեց ձայն մը յանկարծ. աչքը բանալուն պէս՝ տեսաւ իր դիմաց երկու գունդեր, և Վասլի սուրը՝ իր կուրծքին ուղղուած. երբ ընդդիմանալ կը փորձէր,

հարուածը իջաւ, և ծառային դիակը գլորելով՝ կայսեր անկողնին վրայ ընկաւ։ Միքայէլ ցնցուեցաւ աղմուկէն. կէս գինով, կէս արթուն, ձեռքերը օդին մէջ կը տատանէր՝ օգնութիւն ուզելու համար։ Յետ երկու ձեռները կտրելու, իր մարմինը կտոր կտոր ըրին։ Միքայէլի թիկնապահները, աղմուկէն արթնցած, պաշարեցին զՎասիլ. արքունիքը՝ պատերազմի դաշտ մը դարձաւ. բայց չկրնալով դէմ դնել Մարիանոսի, — Վասլի եղբօր, — և ամէն բան արդէն վերջացած տեսնելով, ետ դարձան։ (867, սեպտ. 27)։

Վասլի Ինգերինա կինը՝ պալատին մէջ կը քնանար. կէս գիշերին արթնցնելու գացին. Ինգերինա հազիւ կրցաւ համոզուիլ, թէ տեսածը երազ մը չէր. Վասիլ ջահերով ընդառաջ ելաւ, և ողջունեց զինքը՝ ագոստոսի անուամբ։ Երկրորդ օր, արշալոյսին դէմ, Վասիլ Ս. Սոփիա գնաց օծուելու համար. իր հայկական ծագումը յիշելով՝ ճամբուն վրայ շարունակ ոսկի կը ցանէր։ Իր կինն և որդիքներն ալ նոյնպէս առատ կը ցանէին իրենց անձնական դրամէն հանուած։

Ցնծութեան այդ խելայեղ վայրկենին՝ Խրիսոպոլսի մէջ՝ իրեք կին ծունր դրած էին հողակոյտի մը շուրջ։ Միքայէլի մայրն

ու քոյրերն էին. իր յաւիտենական բնակարանին վրայ հակած, կու լային ու կ'աղօթէին:...

Ե.

ՎԱՍԻԼԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ:

Փառասիրութիւնը եղեռնաւոր սուր մը դրած էր Վասիլի ձեռքին մէջ, ու մառախուղ մ'իր առաքինութեանց վրայ: Բայց բարձրագոյն տիտղոսը՝ յագեցում կու տար հիմա իր բոլոր տենչանքներուն:

Առաքինութիւնք բնական ձկտումներ էին իր մէջ. նորէն սկսան բողբոջիլ. աստղազարդ երկինք մ'էր, որ իր պայծառութիւնը կը գտնէր:

Կրօնասէր էր Վասիլ. հրովարտակ մը հանեց՝ որով իր հպատակ հրեաները մկրտուելու կը ստիպէր: Պեղոպոնեսի մէջ Մանեցիք կոչուած ցեղ մը կար որ, ինչպէս կ'ըսէ Կոստ. Պորփիւռոժէն (Պետ. կառավ. 50, էջ 224) հին Յոյներէն յառաջ կու գար. լեռներու վրայ կը բնակէր, և ձիթապտուղով կ'ապրէր. ասոնք կռապաշտ մնացեր էին: Վասիլ ամէնքն ալ մկրտուելու բռնադատեց: Երախտագէտ էր. Ս. Դիոմեդէսի վանահայրը՝ Դանիէլիս՝

պեղոպոնեսացի այրին, որ զինքը խնամած էիր, մեծ գանձերով վարձատրուեցաւ: Սա մեռած ժամանակ՝ 3000 գերի ունէր (887ին):

Ժողովրդեան մը բարոյական կեանքը՝ դատարաններէ կախում ունի, նիւթականը՝ գանձարանէ. — Վասիլ երկուքն ալ բարւոքեց. բանակը կարգաւորեց խիստ կանոններով, եկեղեցին ալ՝ զՓոտ աքսորելով:

Ամէն բարւոքիչ ոյժ՝ չարերէն բանակ մը կը կազմէ ինքնիրեն դէմ: Դաւ մը կազմուեցաւ՝ որուն գլխաւորն էր Գուրգէն ագահ զօրավարը, իսկ անդամները՝ 66 մեծամեծներ: Ասոնցմէ մին, խղճէ խայթուած, դաւը յայտնեց. Գուրգէն, գահը գտնելու տեղ, — ինչպէս սուտ մարգարէ մ'իրեն կը խոստանար, — աչքերը կորսնցուց: Յանցաւորները հրապարակաւ դատուեցան. ժողովուրդը «Մա՛հ» կ'աղաղակէր: Վասիլ չստորագրեց այդ վճռին: Դաւակիցները, շղթայակապ ու բոլորովին մերկ, խարազանուելով Թափոր ըրին կրկէսին մէջ. յետոյ կանգ առին Ս. Սոփիայի դիմաց. դպիր մը վերէն աքսորման վճիռը կարդաց իրենց:

Փոտ, տասնամեայ աքսորին մէջ, ազատութեան հնարք մը կը խորհէր: Թէոփանէս կղերիկոսին ձեռքով, գրատուն դրաւ

Վասլի ինքնաշնար ցեղաբանութիւն մը՝ յորում զինքը Տրդատէն յառաջ կը բերէր. անոր գործերը կը պատմուէին հոն Վեկլաս դիւցազնի մ'ընծայուելով: Ոչ ոք այս անունը կրցաւ մեկնել. միայն Փոտ, յետ կեղծ վարանումներու, այսպէս պատասխանեց: «կայսերական ընտանեաց անունները կը ներկայացնէ. անոնց սկզբնատառերուն գումարն է. Վասիլ, Եւդոկիա, Կոստանդին, Լեոն, Աղեքսանդրոս և Ստեփանոս՝ «Վեկլաս» անունը կը կազմեն»:

Կայսրը, հմայուած, զինքը պատրիարգական գահուն վրայ բարձրացուց, յետ Իգնատիոսի մահուան:

Զ.

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ.

Պատերազմի աղաղակը կը հնչէր տէրութեան բոլոր սահմաններուն վրայ: Արաբը կ'իշխէր Արևելքի և Արևմուտքի. քաղաքները հնոցի կը փոխէր, ծաղկազարդ երկիրներու վրայ՝ իր հայրենեաց կերպարանքը կը դրոշմէր:

Կռուի կեդրոններն էին Արևմուտքի մէջ Պարի, Նէապոլիս, Սիրակուսա, Ռակուզա: Վասիլ պիտի կարենար միշտ յաղ-

թական ըլլալ, եթէ Լուդովիկոս, Գաղղիոյ թագաւորը, չանուանէր ինքզինք «կայսր հռովմայեցւոց» և, իբր նախանձորդ, մեքենայներ չլարէր իրեն դէմ: Այս դժուար պարագայից մէջ Վասիլ քաղաքագիտական սխալ մ'երբէք չգործեց. իր փառքը անաղարտ է, պարտութեանց մէջ անգամ: — Նշանաւոր եղաւ Սիրակուսայի առումը: Երկայն ամիսներ քաջաբար դիմադրելէ յետոյ, սովը իր ծայրագոյն կէտին հասաւ. — մայրեր իրենց որդիք կ'ուտէին: Չկար քաղաքացի մը՝ որ վէրք չունենար: Բաբանները ճեղքած էին պարսպին մէկ մասը. ոգեվար ռազմիկները հոն դիմեցին կարգաւ՝ մինչև որ պատառուածքը իրենց դիակներով գոցուեցաւ: Հուսկ ապա տիրեցին Արաբացիք: Յովհաննէս Պատրիկ գլխատուեցաւ. եօթանասուն իշխան իրարու կապուած, քարկոծուեցան: Նիկողայոս Տարսոնեցի, որ յանդգնած էր մեծ մարգարէն հայհոյել, ողջ ողջ մորթազերծ եղաւ. Արաբացիք իր սիրտը եփեցին ու կերան:

Մասնական պատերազմներու մէջ՝ բաղդը փոփոխական եղաւ: Նիկետաս, բիւզանդացի ծովակալը, որ Կրետէի առջև՝ յունական կրակով քսան արաբացի նաւ այրեց ու շքեղ յաղթանակ մը տարաւ, քա-

ջութենէ աւելի՝ իր վայրագութեամբ հռչակուեցաւ։ Ամէն անգթութիւն կը գործադրէր թշնամեաց վրայ, և յանուն քրիստոնէութեան։ Ուրացեալները ողջ ողջ մորթեզերծ կ'ընէր և յետոյ, դիւական հեգնութեամբ մը կը ծիծաղէր անոնց վրայ. «Ձեզ հաճոյք մը կ'ընեմ, կ'ըսէր. մկրտուած մորթերնիդ կը հանեմ ձեր վրայէն»։ Կաթսայներ կ'եռացնէր և ուրացեալները վերէն անոնց մէջ նետելով կը բացագանչէր. «Ձեզի այս տեսակ մկրտութիւն պէտք է, ո՛վ հաւատոյ ուրացողներ»։

Է.

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ։

Բաղդը, Արևելքի մէջ, աւելի նպաստաւոր էր Վասլի զէնքերուն։ Պաւղիկեանք, յետ Արաբներուն հետ նիզակակցելու, այնքան զօրացեր էին, որ իրենց Խրիսոխիր զօրավարը կը հրամայէր Վասլի՝ առանձնանալ Վոսփորէն անդին։ Կայսրը անձամբ առաջնորդեց յոյն բանակին. իր սարսափը կը յառաջէր քան իւր գունդերը. Քուրդիկիոս հայ իշխանը, որ Լոքանա ամրոցին տէրն էր (Ողակա՞ն, ὅς ειχε τότε τήν λόκαναν, Թէոփ. Շար. էջ 268) և յաճախ՝ յոյն

սահմաններու վրայ կ'ասպատակէր, աճապարեց անձնատուր ըլլալու։

Կայսրը կ'ընկերէր զինուորներուն ամէն վտանգի և աշխատութեան մէջ։ Յաճախ կը տեսնուէր փայտեր կտրելու զբաղած, կամ ծանր բեռ մ'ուսին վրայ։ Օր մը, երբ մոլեկան եռանդէ մը մղուած, խառնուրդին խորը մտած էր, պաշարուեցաւ թշնամիներէն. մահը անխուսափելի էր. հայ զինուոր մը յանկարծ ահ սփռելով իր շուրջը՝ կայսեր քով հասաւ, բռնեց զինքը ու դուրս հանեց պատերազմէն։ Յաղթութենէն յետոյ Վասիլ իր ազատարարը կը փնտռէր. ամէն զինուոր ինքն իրեն կ'ընծայէր այդ փառքը. ամենէն վերջ Թէոփիլակտոս Հայը եկաւ. կայսրը ճանչցաւ իսկոյն իր ազգակիցը, գրկեց և հարցուց թէ ի՞նչ վարձք կ'ուզէր։

— Արտ մը, պատասխանեց նա, ընտանիքս կերակրելու համար։

Կայսրը, հիացած, լիովին կատարեց իր խնդիրքը։ Այդ զինուորի որդին, Ռոմանոս Լեկաբենոս, օր մը կայսր պիտի ըլլար։

Խրիսոխիր չարաչար յաղթուեցաւ. Վասիլ, յետ ընդունայն տեղ պաշարելու զՏէվրիկ, որ Պաւղիկեանց անառիկ մայրաքաղաքն էր՝ անտառներէ շրջապատուած,

Եփրատ գետը անցաւ ու դիմեց Մալաթիոյ վրայ։ Իր պարիսպները բարձր էին, բրանկիչները՝ քաջ, ցորենը՝ առատ։ Վասիլ չէր յուսար տիրել այդպիսի քաղաքի մը՝ ձմեռուան եղանակին մէջ. շրջակայքը աւերեց և Բիւզանդիոն դարձաւ յաղթանակը կատարելու։ Ժողովուրդը՝ ծափահարելով ընդ առաջ ելաւ. Իգնատիոս պատրիարգը, Ս. Սոփիայի մէջ, շքեղ պսակ մը զետեղեց իր գլխուն վրայ։

Գարնան՝ կայսրը երկրորդ արշաւանք մը ձեռնարկեց Խրիստոխիրի դէմ։ Աղօթք ըրաւ Աստուծոյ, սուրբերը բարեխօս բռնեց որպէս զի կարենայ երեք նետով՝ Խրիստոխիրի գլուխը ծակել։

Ժողովուրդը չթողուց որ ինքը զօրավարէ. անարժան էր կայսեր՝ աւազակի մ'ախոյեանն ըլլալ։ Քրիստոփոս, իրեն տեղ, Խրիստոխիրի վրայ դիմեց։ Նա բանակած էր խոր հովտի մը մէջ. երկու մեծ թեւեր, որոնցմէ մին՝ Կապադովկացիներէ կը բաղկանար, միւսը Հայերէ, յոյն բանակէն բաժնուեցան և լռութեամբ գրաւեցին այն կատարները՝ որոնց ստորոտը անհոգաբար կը զուարճանային պաւղիկեանք։ Մեծ վէճ ծագեցաւ Կապադովկիացի և հայ զօրաց մէջ. իւրաքանչիւրը իրենց ազգային քաջութիւնը կը փառաբանէր «Ինչո՞ւ ընդունայն տեղ վիճել, ըսաւ հուսկ ապա հայ զինուոր մը, գործով ցուցնենք թէ որո՞նք աւելի քաջ են, Կապադովկացի՞ք թէ Հայեր»։

Յանկարծ, հեղեղօրէն, գիշերային մթութեան մէջ թշնամեաց վրայ խուժեցին և սոսկալի կոտորած մը տուին։ Խրիստոխիր կը փախչէր երբ իր ետեւը տեսաւ Փուլատ անուամբ յոյն մը՝ որուն շատ բարիքներ ըրած էր։ «Ինչո՞ւ կը հալածես զիս, ըսաւ, մոռցա՞ր բարիքներս». — «ընդհակառակն, պատասխանեց ապերախտ Յոյնը, անոնց վարձքը կը բերեմ»։ Այս խօսքերն ըսելով, մինչդեռ Խրիստոխիր կանգ կ'առնուր գետի մ'եզերքը, նիզակով վիրաւորեց զինքը՝ ու գետին տապալեց։ Իր գլուխը Բիւզանդիոն բերուեցաւ իբր ընծայ. կայսրը, յետ զայն երիցս նետով ծակելու, գոհութեան աղօթք մատոյց Աստուծոյ, ուրախութենէն արտասուելով։

Ը.

ԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ՀՐԱՇՔ. — ՎԱՍԼԻ ՄԱՀԸ։

Ընտանեկան դառնութիւններ յաճախ Վասլի կեանքը տխրեցուցին։ Կոստանդին, իր անդրանիկը, իր որդւոց մէջէն ամենէն

աւելի սիրելին և իրեն նմանողը, մեռաւ ծաղիկ հասակի մէջ։ Փոտը, զկայսր մխիթարելու համար, Կոստանդինը սրբացուց։ Ուրիշ արքունական մը խոստացաւ նոյն իսկ որ իր աղօթքով պիտի իջեցնէ որդին երկնքէն՝ որպէս զի անգամ մ'ալ Վասիլի հետ տեսնուի։ Հրաշքը յաջողութեամբ ի գլուխ հանելու համար, անտառին մէջ կեցուց ապետ մը որ ճիշդ Կոստանդինի կը նմանէր։ Օր մը երբ կայսրը որսի ելած էր հոն, ապետը, ճերմակ ձիու մը վրայ հեծած, ոսկի զրահներու մէջ, Վասիլի վրայ վազեց. գրկեց, լացաւ համբուրեց, և առանց բառ մ'արտասանելու, անհետացաւ անտառին մէջ։ Դիւրահաւատ կայսրը՝ եկեղեցի մը կանգնեց նոյն տեղ՝ Ս. Կոստանդինի անունով։

Նոյն ճարտար արքունականը, որ Շանթաբարէն կը կոչուէր, համոզեց զՎասիլ թէ իր Լեւոն որդին դաւաճանած է իր կենաց դէմ։ Բարոյական ցաւը, զոր զգաց կայսրը, շուտով կատաղութեան փոխուեցաւ։ Զարաչար տանջանքներով պիտի մեռնէր Լեւոն, եթէ, ինչպէս պիտի տեսնենք, իր անմեղութիւնը չփութար յայտնելու։

Եկեղեցւոյ մը շինութեան ժամանակ կայսրը կը զուարճանար եպիսկոպոսական գաւազանով մը՝ որուն վրայ պղնձէ օձեր փաթթուած էին։

Անոնցմէ մէկուն բերնէն յանկարծ իրական իժ մը դուրս ելաւ ու կայսրը թունաւորեց։ — Բժիշկներ հազիւ յաջողեցան կայսեր կեանքը ազատել։

886 թուականին, փետրուարի օր մը՝ Վասիլ որսի գնաց անտառներու մէջ։

Յանկարծ եղջերու մը իր վրայ յարձակեցաւ. եղջիւրը գօտիին մէջ անցնելով՝ վար ձգեց զինքը։ Կայսրը պիտի մեռնէր նոյն տեղը, եթէ հետեւորդներէն մին՝ սրով իր գօտին չկտրէր։ Վասիլ, ցաւէն խելայեղ, հարուածը՝ իր դէմ ուղղուած կարծեց և սպաննել տուաւ իր ազատարարը։

Այս դիպուածէն՝ աղեաց հիւանդութիւն ունեցաւ. յետոյ ջերմ, յետոյ մահ, 886ի օգոստոս 29ին։

Բիւզանդիոյ պատմութեան մէջ՝ Վասիլ կը ներկայանայ իբր հիմնադիր Մակեդոնական կոչուած՝ բայց բոլոր գիտնականներէն իբր հայ ճանչցուած՝ հարստութեան։

Բոլոր պատմաբաններ՝ մարդկութեան մեծագոյն ինքնակալներէն կը ճանչնան զինքը. «Կը պատկանի այն մեծահանճար, բայց ահաւոր և ուժով բնաւորութեանց, ինչպէս Սիլլա, Թէոդորիկոս, Կլոդովիչ, Նաբոլէոն Ա. որ երբեք անօգուտ ոճիր մը չեն գործեր. բայց հարկաւոր արիւնհեղու-

թիւնները կը կատարեն կամ կատարել կու տան՝ ամենայն պաղարիւնութեամբ, իբր թէ ճակատագրական հարկ մ'ըլլար» (Գելցեր, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte էջ 974)։

Կը սխալի սակայն Գելցեր՝ երբ կ'ըսէ թէ Վասիլ երբեք խղճի խայթ չզգաց իր ոճրին համար։ Մահուան պահուն Միքայէլը կը տեսնէր, արեան մէջ, վէրքերով ծածկուած, ու կը կարծէր լսել ուրուականէն. «Ի՞նչ ըրի՝ որ զիս սպաննեցիր»։

Վասիլ կտակեց Լեոնի՝ խրատներու գիրք մը՝ լի թանկագին ակունքներով, ինչպէս այն թագը՝ զոր մի և նոյն ժամանակ կը յանձնէր իրեն։

Ե.

ԼԵՒՈՆ Զ. ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ

(886-921)

Ա.

ԼԵՒՈՆԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ. — ԹՈՒԹԱԿԻ ՄԸ ՀԱՌԱՉՆԵՐԸ։

Բնութեան այն օրէնքը՝ որ ցորեկէն յետոյ գիշերը կը հանէ, գարունէն յետոյ՝ ամառը, ձմեռը, պատմութեան մէջ ալ կը տեսնենք. ոսկեղէն դարերուն՝ անկումը կը յաջորդէ, յաղթանակներու՝ պարտութիւնը, — և Վասիլի մը՝ Լեոն Իմաստասէր։

Կարճահասակ և անշուք, հակապատկերն էր իւր հօր. երկուքն ալ հաճոյքը կը սիրէին, բայց Վասիլ՝ վտանգներու մէջ կը գտնէր զայն, Լեոն հեշտութեանց. Վասիլ՝ պատերազմի դաշտին վրայ, Լեոն՝ աստղերու։

Մանկութենէն ի վեր՝ իր սիրելագոյն

գրաղումներն եղան՝ գրքեր և աստղեր. մէկուն մէջ մարդկութեան Անցեալը կը փնտռէր, միւսին մէջ՝ անոր Ապագայն։

Երբ իր անդրանիկ եղբայրը ծաղիկ հասակի մէջ մեռաւ, երբ կայսրութեան ապագայն իր ձեռքին մէջ, թագը՝ իր գլխուն վրայ տեսաւ, փորձեց իր ազդեցութիւնը զգալի ընել՝ կործանելով զՇանթարարէն. նենգաւոր պալատական մը՝ ճարտար, կեղծաւոր, վարքովը գեղծ, համբաւով սրբակեաց, որ յետ զՎասիլ, — հետեւաբար ամբողջ Հռովմէական պետութիւնը, — իր կամքին գերի ընելու, կը փորձէր անդունդ մը զետեղել՝ Լեոնի և կայսերական գահուն միջև։

Օր մը, երբ մեծամեծներ պատրաստուած էին որսորդութեան համար անտառ երթալու, Շանթարարէն կեղծ ժպիտով մը՝ Լեոնի մօտեցաւ. պատմեց այն վտանգները՝ որ սովոր են պատահիլ անտառներու մէջ, և յորդորեց, որ — հակառակ օրինաց, բայց ի սէր իւր հօր, — դաշոյն մը պահէ իր քով, կայսեր օգնելու համար՝ երբ զինքը վտանգի մէջ տեսնայ (885, ապրիլ)։

Խաբուեցաւ Լեոն. դաշոյն մը ծածկեց իր մուճակին մէջ՝ և անտառ գնաց։ Շանթարարէն, Վասիլի վազեց իսկոյն, «Տէր

արքայ, գոչեց, ահռելի դաւ մը կայ կեանքիդ դէմ. Լեոն, թագաւորելու անհամբեր, քեզի դէմ զինուած է. փութա՛, կանչէ՛ զինքը ու քննել տուր»։

Մերկացուցին թագաժառանգը. դաշոյնը յայտնուեցաւ. Վասիլ այնքան այլայլեցաւ բարկութենէն որ և ոչ իսկ թողուց՝ որ որդին ինքզինք արդարացնէ. հանել տուաւ կայսերական զգեստները, բանտ դրաւ զինքը. իսկոյն պիտի կուրացնէր՝ եթէ մեծամեծներ չմիջամտէին։

Տխրութեան մէջ մտաւ արքունիքը. Լեոնի հետ՝ ժպիտը հեռացաւ անկից. սրտաշարժ նամակներ կու գային բանտէն. բայց Վասիլ Շանթարարէնէն գրգռուած, չէր կարդար զանոնք։

Շքեղ սեղան մը տրուեցաւ բոլոր մեծամեծներուն. (19, յուլիս 885). տրտում էին ամէնքը՝ և ոչ ոք կը համարձակէր բառ մ'արտասանել։ Այս լռութեան մէջ, թութակ մը, պատի վրայէն, խօսիլ սկսաւ. «Ափսո՛ս քեզ, ափսո՛ս, ո՛վ անմեղ Լեոն»։ Երեք ամիս՝ այդ բառը միայն լսած էր։ Սարսուռ մը զգացին ամէնքը, յուզուեցան, հառաչեցին, և շատեր ձեռքը աչքերնուն վրայ տարին՝ արտասուքներն ծածկելու համար։ «Տէր արքայ, գոչեց վերջապէս իշխաններէն մին, այս թռչունը

զմեզ կը դատապարտէ. մենք խնջոյք կը կատարենք հոս, մինչդեռ որդիդ կը հեծէ բանտին մէջ. դատէ՛, քննել տուր եթէ յանցաւոր է՝ պատժէ, եթէ անմեղ՝ ազատէ»։ Լեւոն շղթայակապ իր հօր ներկայացաւ. պատմեց Շանթաբարենի նենգութիւնն և իր անմեղութիւնը։ Յետ սրտառուչ գրկախառնութեանց, հաշտուեցաւ իր հօր հետ, և իր պատւոյն բարձրացաւ։ Լեւոնի կեանքը՝ սպառնալիքներու մէջէն կ'անցնէր։ Անգամ մը (860ին) գացած էր Սիղմայի Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին աղօթելու. հանդիսաւոր օր մ'էր. բազմութիւնը խռնուած էր հոն. յանկարծակի գետինը սկսաւ շարժիլ, որմերը սկսան երկրաշարժով տատանիլ, սրտերը դողալ, կանայք աղաղակել՝ և մարդիկ դուրս փախչիլ։ Այս վայրկենին եկեղեցւոյ գմբեթը վար գլորեցաւ և բազմութիւնը թաղեց իր տակ. բայց տասնևմէկ հոգի յաջողած էին փախչիլ։ Ասոնցմէ մին էր նաև Լեւոն։ Մահը խնայած էր պետութեան թագաժառանգին. 870ին կայսերակից ընտրուեցաւ։

Բ.

ԼԵՒՈՆ ԳԱՀՈՒ ՎՐԱՅ. — ԴԱՒԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ԻՐԵՆ ԴԷՄ։

Պատմութիւնը Անցելոյն պատկերն է, ուր փառքի բարեկամները նախատիպար մը փնտռելու կու գան։ Լեւոն, բարեպաշտ բիւզանդացի, Գաւիթը կը տեսնէր իր հօր մէջ, ու Սողոմոնը՝ իր մէջ։ Այս փառասիրութեամբ է անշուշտ որ յետ իմաստուն տիտղոսը ստանալու արքունի շողոքորթներէն՝ անառակութեանց տուաւ ինքզինք։ Լեւոն արժանաւոր էր իմաստասէր անուան .. քաջ եպիկուրեան մ'ըլլալով։

Վասիլ արքունիքէն գերեզման կ'իջնէր 886ին։ Գահը բարձրանալուն պէս, Լեւոնի առաջին գործն եղաւ վրէժխնդրութիւն մը՝ զոր տարիները, մարելու տեղ, դեռ աւելի բորբոքած էին։ Եւքայիտեանց վանքէն հանեց զՇանթաբարէն. առանց դատաստանի՝ խարազանեց, Աթէնք աքսորեց, յետոյ կուրացուց։

Կարգը Փոտին եկաւ. նենգաւոր եպիսկոպոսը, Շանթաբարէնի բարեկամ, երեսուն տարի ալեկոծած էր քրիստոնեայ աշխարհը։ Լեւոն պատրիարգութենէ գահընկէց ըրաւ զինքը, և իր տեղ՝ իր Ստեփանոս եղբայրը դրաւ։

Եթէ հաճոյքներն ալ գոյն ունենային՝ անոնցմէ ոմանք սեւ պիտի ըլլային անշուշտ, և ոմանք սպիտակ։ Ոմանց մէջ ատելութիւն մ'է որ կը յագենայ, միւսներուն մէջ՝ սէր մը։ Երկու տարրերն ալ հզօր էին Լևոնի մէջ. որ յետ վրէժխնդրութիւնները աւարտելու, արքունեաց մէջ ընդունեցաւ Զոյէն, — փառահամբաւ կինը, որ կայսեր հաճոյք պատճառելու դիտմամբ՝ թունաւորած էր իր ամուսինը։

892 թուականն էր։ Լևոն, պալատին մէջ թողլով իր Թէոփանոյ թագուհին, (որ իրեն հարսնացած էր 883ին) գրօսանքի գացած էր Զոյէի հետ՝ շրջակայ կղզիներէն մէկուն մէջ։ Սպայներ, ասպետներ, զօրավարներ դառնացած Լևոնի զեղծ վարուց համար, մեծ դաւադրութիւն մը պատրաստած էին։ Գիշեր մը, երբ միևնոյն սենեկի մէջ կը խօսակցէին Լևոն և Զոյէ, այս վերջինը զինքը լռեցուց և ուշադրութիւն սկսաւ ընել աղմուկի մը՝ որ երթալով կը մօտենար։ Ձայնը մերձակայ սրահէ մը կը թուէր գալ. Զոյէ, դողալով պատուհան մը բացաւ և ճրագը դուրս կարկառելով տեսաւ զինուած խումբ մը, կարմիր ջահեր, մերկացած սուրեր. «Փախի՛ր, ո՛վ Լևոն, գոչեց, կեանքդ վտանգի մէջ է, փախի՛ր»։

Լևոն կիսամերկ դուրս վազեց անկողնէն և առանց հագուիլ մտածելու՝ նաւակի մը մէջ նետուեցաւ. արշալոյսին կըրցաւ Պոլիս հասնիլ ու պալատը ապաւինիլ։ Սարսափի տպաւորութենէն յետոյ՝ զայրոյթը յաջորդեց. իր գիշերապահը գլխատել տուած և լրտեսներ հաստատեց ամէն կողմ՝ դաւակիցները գտնելու համար։ Զոյէ կը ճանչնար զանոնք, բայց չյայտնեց. վասն զի պատուհանէն նայած ժամանակ անոնց մէջ տեսած էր... իր հայրն և եղբայրը։

Երկու տարի վերջ ուրիշ դաւադրութիւն մը պատրաստուեցաւ։ Վասիլ անուամբ երիտասարդ մը, թագաւորին խընամի, գահու վրայ բարձրանալը՝ գաղափարական մ'ըրած էր իրեն. իր դիտումը յայտնեց Շամունայի, — յանդուգն արաբի մը, որ քրիստոնեայ դարձած էր և պատիւներու հասած։ Շամունան այն անձերէն էր որ կ'ընկերեն իրենց բարեկամին, դէպ ի շահ, դէպ ի յաջողութիւն, բայց ոչ նաև դէպ ի վտանգ։ Իսկոյն կայսեր գնաց և դաւը մատնեց։ Ապացուցանելու համար՝ թէ ըրածը զրպարտութիւն մը չէր, երկու հոգի ընտրեց կայսեր հաւատարիմ ծառայներէն, և զանոնք այլեւայլ անկեանց մէջ ծածկեց։ Վասիլ կը պատմէր եռան֊

դեամբ նենգութիւնները՝ զոր պիտի ի գործ դնէին, ճանապարհները՝ որոնցմէ արքունիք պիտի մտնէին, երբ զինուորները դուռը բացին, ձերբակալեցին զինքը, և շղթայակապ արքունիք տարին։...

Դատաճանը մահուան արժանի էր. բայց Լևոն խնայեց։

Կրկէս տարին զինք, ու հրապարակաւ մօրուքը այրեցին։ Յետոյ գլխու մազերուն կրակ տուին, խարազանեցին, ու քաղաքին մէջ մերկ պտտցնելէ յետոյ՝ Յունաստան աքսորեցին։

Սովորութիւն էր Բիւզանդիոյ մէջ, զատկէն յետոյ Թափոր մ'ընել, որուն ներկայ պիտի ըլլար կայսրն ալ։ 902ին, երբ սոյն արարողութիւնը կը կատարէին, և Թափորը արդէն մօտ էր Ս. Մոկկիոս եկեղեցւոյն, մարդ մը յանկարծ Լևոնի վրայ վազեց և գաւազանի ուժեղ հարուած մ'իջեցուց գլխուն։ Հարուածը ի սկզբան մեծ աշտանակի մը հանդիպեցաւ, ապա թէ ոչ մեռած էր կայսրը։

Շրջակայները, փոխանակ օգնելու, սարսափահար փախչիլ սկսան, և աննկարագրելի խառնակութիւն մը տիրեց Թափորին։ Կայսրը մեծ վէրք մ'ընդունած էր, արիւնը կը վազէր առատօրէն։ Քաջասիրտ հարուածողը ձերբակալուեցաւ իսկոյն՝ և ամենէն անգութ տանջանքներուն ենթարկուեցաւ. շաբաթ մը չարչարեցին զինք, բայց ոչ մէկ դաւակցի անուն կրցան առնուլ բերնէն։ Յետ ոտներն ու ձեռքերը կտրելու, կրկէս տարին և ողջ ողջ այրեցին։

Գ.

ԼԵՒՈՆ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ ՉՈՐՐՈՐԴ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ։

Լևոնի առաջին կինը Թէոփանօ եղաւ, այնքան հեզ, առաքինի և ներողամիտ դէպ ի իր զեղծ ամուսինը՝ որ յոյն եկեղեցին զինքը սրբացուց. Լևոն ալ գիտէր թէ մարտիրոս մ'էր նա, և թէ անոր դահիճը նոյն իսկ ինքն էր. իր ոսկրներուն վրայ տաճար մը կանգնեց Սրբուհի Թէոփանօ անուամբ։

Անոր մահուանէն յետոյ Զոյէի հետ ամուսնացաւ. չարասիրտ կին մ'էր, նենգաւոր և անսանձ. բաց երբ մեռաւ, Լևոն, — տաճար կանգնելու վարժուած, — եկեղեցի մը շինեց վրան՝ Սրբուհի Զոյէ անուամբ։

Քիչ յետոյ ամուսնացաւ փռիւգացի աղջկան մը հետ, որ Եւդոկիա կը կոչուէր,

և նշանաւոր էր բոլոր քաղաքին մէջ. նա մեռաւ տարի մը յետոյ՝ իր անդրանիկ որդին ծնած ժամանակ։

Լեւոն չորրորդ անգամ մ'ալ ամուսնանալ կ'ուզէր. ժողովրդեան ծաղրէն ազատելու համար՝ ծանոյց թէ իր շարժառիթն էր Թագաժառանգ մ'ունենալ տենչը, և թէ աստղեր խոստացեր էին իրեն զայն՝ եթէ ամուսնանայ Զոյէի հետ։ Այսպէս կը կոչուէր ապագայ կայսրուհին, որ օրինաւոր ամուսնութենէն առաջ արդէն մանուկ մ'ընծայած էր իրեն. — զԿոստանդին Պորփիւռոժէն։

Չորրորդ ամուսնութիւնը երկար խռովութեանց պատճառ եղաւ Բիւզանդիոյ մէջ։ Ոչ միայն յոյն եկեղեցին, այլ նոյն իսկ Լեւոն, իր օրինագրքին մէջ, երրորդ հարսանիքը կը դատապարտէր, պատիժներ անգամ սահմանելով։ Ուստի երբ Զոյէի հետ առաջարկեց ամուսնանալ. Նիկողայոս պատրիարգը ծանոյց իսկոյն՝ թէ իր պարտքն էր արգելք ըլլալ իրեն։ «Եթէ եկեղեցւոյ միւս պատրիարգներն ալ, ըսաւ, համաձայնին հրաման տալու, այն ժամանակ միայն պիտի համարձակիմ չորրորդ պսակ մը դնել գլխուդ վրայ»։

Ամբողջ տէրութիւնը կ'աղաղակէր Լեւոնի որ այդ գայթակղութիւնը չտայ իրեն.

միայն մէկ հոգի մը կար Լեւոնի համամիտ. — Զոյէն։ Եւ իր խօսքը աւելի ոյժ ունէր Լեւոնի վրայ՝ քան ամբողջ հռովմէական պետութիւնը։

Պատրիարգներու հրամանին սպասել չկարենալով, Լեւոն պալատ կանչեց Թովմաս անուամբ եկեղեցականը և գիշեր ժամանակ պսակի խորհուրդը կատարեց։

Երկրորդ օր, երբ Բիւզանդիոն արթնցաւ, լսեց որ Զոյէն կայսրուհի էր քանի մը ժամէ ի վեր։ Նիկողայոս պատրիարգը բուռն կերպով կայսեր դէմ խօսեցաւ. հրամայեց որ իրարմէ բաժնուին։ Լեւոն հանդարտութեամբ պատասխանեց, թէ շատ գոհ էր իր ըրածէն, և թէ կը ցաւէր որ աւելի կանուխ չէր կատարած պսակը,— Պորփիւռոժէնի ծնանելէն առաջ։ «Մտադիր եմ, ըսաւ, օրէնք մը հանել, որուն համեմատ իմ բոլոր հպատակներս կարող պիտի ըլլան չորիցս ամուսնանալու»։

Գրեթէ բոլոր եպիսկոպոսները, կայսեր ընծաներով կաշառուած, ետ առին բողոքնին. պատրիարգներն իսկ Լեւոնի գործը վաւերացուցին, մեծագոյն չարիքները խափանելու համար։ Նիկողայոս դեռ կը բողոքէր։ Կայսրը բանադրեց և թոյլ չէր տար որ եկեղեցւոյ սեմը կոխէ։ Լեւոն անոր դէմ ալ հնարք գտաւ. նոր դուռ մը բանալ հրամայեց։

Փետրուար 1ին կայսրը մեծ հացկերոյթ մը տուաւ. սեղանի վրայ հրամայեց պատրիարգին որ իր բանադրանքը վերցնէ. «Ոչ» պատասխանեց Նիկողայոս, և լռեց, իր կնճռոտած ճակտին վրայ ամենէն խորին զայրոյթն արտայայտելով։

Կայսրը ժպտեցաւ, դարձաւ մօտակայներուն ու գաղտնի նշան մը ըրաւ։ Իսկոյն դռները բացուեցան ու քանի մը հսկայներ ներս մտան։

Թիկնապահներ էին. սեղանէն դուրս քաշեցին պատրիարգը, ոտքերէն ու թեւերէն բռնած, ամենուն ծիծաղը գրգռելով, նաւակի մէջ դրին։ Երեկոյ էր արդէն, ձմեռնային երեկոյ մը. Վոսփորի ափունքները ճերմկցած էին և ցուրտ հով մը ձիւնէ բիւրեղներով կը տանջէր պատրիարգը, որ նաւակով կ'անցնէր նեղուցէն։ Անաստղ գիշեր մը կախուած էր իր գլխուն վերև. իր ներկայ տանջանքներուն հետ ապագայի սարսափը կը միանար։ Յանկարծ նաւավարները կանգ առին, բրտօրէն դուրս քաշեցին զինք նաւակէն, ափունքի վրայ նետեցին և հեռացան։ Ամէն կողմ լռութիւն էր. կը լսուէր միայն թիերու ձայնը այն նաւակին՝ որ զինք բերած էր և որ հիմայ կը թուէր Ոսկեղջիւր երթալ։

Ի՞նչ ընել այդ մթութեան պահուն, առանց լապտերի, ոտքին տակ սառ, գըլխուն վերև ամպեր..։ Երկայն ժամանակ ձեան տակ կեցաւ. տեսնելով սակայն որ մինչև առաւօտ սպիտակ արձանի մը պիտի փոխուէր, վճռեց փորձ մ'ընել մօտակայ գիւղերն հասնելու։ Սառոյցներու վրայ խարխափելով, գլորելով, վախնալով ամէն վայրկեան ծովու մէջ խղդուիլ, վերջապէս վանքի մը մօտ հասաւ. ինքն եղած էր անոր հիմնող. հարցուց մին պատուհանէն թէ ո՞վ էր, ի՞նչ բան ունէր հոն, այդ պահուն. զարմանքը մեծ եղաւ, երբ լսեց. «Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարգն եմ»։

Վերջին անգամն էր որ այս տիտղոսը գործածեց. արքունիքը իրեն տեղ, Եւթիմիոս անուամբ մէկը յաջորդ անուանած էր։

Դ.

ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ ԼԵՒՈՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ. — ԱՐԱԲՔ ԵՒ ԲՈՒԼՂԱՐՔ։

Լեւոն գերի եղած էր ճարտար պալատականներու ձեռքին մէջ, որոնցմէ ամենէն նշանաւորները՝ Ստիլիանոս և Ծամունայ եղան։ Անկարող իր արքունիքը կա-

ռավարելու, Լեւոն ի՞նչ դիմադրութիւն կարող էր ընել թշնամի ազգերուն դէմ։ Ամէնէն ահարկուները Արաբացիք էին։ Արեւմուտքէն կը սկսէին իրենց յարձակումները. երբ Լեւոն իրենց դէմ կը հաւաքէր իր գունդերը, Արեւելքի Արաբները կ'օգտուէին առիթէն՝ փոքր Ասիա ողողելու համար. կը ստիպուէր Լեւոն զէնքը անոնց դէմ դարձնել. այն ժամանակ Եւրոպայի Սարակինոսները խրախոյս կ'առնէին։ Իտալիոյ ժողովուրդը կարող պիտի ըլլար միայնակ պաշտպանել ինքզինք, եթէ իր իշխանները, փառասիրութիւնը մերկանալով, հասարակաց թշնամւոյն դէմ միաբանէին։ Բայց ոչ պետութեան շահերը, ոչ կրօնքի կապերը՝ կարող չէին յաղթել իրենց կրքերու բռնութեան. Նէապոլսոյ եպիսկոպոսն անգամ, ձիու վրայ աշտանակած, իր իշխանութիւնը տարածելու համար, պատերազմի կ'երթար քրիստոնեայ իշխաններու դէմ, և երբ հարկ ըլլար, չէր վարաներ Սարակինոսներու հետ դաշնակցելէ։

Այս հանգամանքներու մէջ Յոյներն չէին կարող յաղթական կանգնիլ Արաբացւոց դէմ. թէ՛ ցամաքի և թէ ծովու վրայ պարտութիւնը ընդհանուր կանոն մ'եղաւ. բացառութիւնք շատ ցանցառ էին, և զուրկ

հաստատուն հիմէ մը, տեւական հետեւանք չէին ունենար բնաւ։ Միայն Սմբատիկ անուամբ հայազգին (890ին) Ապուլիա քաղաքին տիրելով՝ Իտալիոյ մեծ մասը նուաճեց, բայց երկու տարի վերջ մեռնելով՝ աշխարհակալութեան ընթացքը առկախ մնաց։

Իր սիրելի Ստիլիանոսը — որ չաուշութեան տիտղոսն ունէր, վասնզի Բիւզանդացիք արդէն սկսած էին Թուրքերու հետ վերաբերութիւն ունենալ և անոնց սովորութեամբք հետաքրքրուիլ, — Ստիլիանոսը չտրտմեցնելու համար, Լեւոն ռազմասէր ազգ մը իր պետութեան դէմ զինեց։ Բանի մը յոյն վաճառականներ, մանաւանդ Մուժիկ անուամբ ներքինին որ Ստիլիանոսի գերին էր, այդ պալատականի պաշտպանութեան վրայ վստահացած, բուլղար ժողովուրդը կը կեղեքէին։ Իրենց Սիմէոն թագաւորը, — ուսեալ երիտասարդ մը՝ Բիւզանդիոն կրթուած, նախ կրօնաւոր եղած, յետոյ, ամբողջ ժողովրդեան կամքով, Բուլղարիոյ գահուն վրայ հրաւիրուած, — օրինաւոր բողոքներ ուղղեց Լեւոնի։ Ասոր պատասխանը՝ նախատական լռութիւն մ'եղաւ միայն։

Սիմէոն զօրաւոր բանակ մը պատրաստելէ յետոյ, պատերազմ հրատարակեց։

Սիմէոն անձամբ կ'առաջնորդէր իր զօրքերուն, մինչդեռ Հռովմայեցիք յառաջ կուգային Պրոկոպիոս Թրինիտէսի հրամանատարութեան տակ։

Դիւրին չէ յաղթել բարբարոս ժողովըրդեան մը՝ որ քաղաքակրթուիլ սկսած է։ Ազգերու պատմութեան մէջ այն շրջանն է դա, ուր ցեղ մը իր հին վայրագութեան հետ կը միացնէ այն բարոյական կորովն ալ, զոր կարող է շնչել հայրենեաց գաղափարը, կրթութիւնը, և արթնցող գիտակցութիւնը։

Հռովմէական բանակը ջնջուեցաւ։ Պրոկոպոսի հետ՝ ընկաւ Թուրդիկ հայկազն ալ՝ որ սպարապետի տեղապահ անուանուած էր՝ և իբր դիւցազն հռչակուած։ Սիմէոն բոլոր գերիներու քիթը կտրեց, և զանոնք խմբովին Լեոնի ղրկեց։ «Վրէժ» կ'աղաղակէին այս թշուառները. Լեոն, իրենց տխուր տեսլեամբը յուզուած, երկրորդ պատերազմը որոշեց։

Քաղաքագիտական մեծ սխալով մը՝ Հունգարները իր տէրութեան մէջ հրաւիրեց, զանոնք Բուլղարներու դէմ հանելու համար։ Եթէ յաղթէր իսկ Լեոն, ուրիշ բան ըրած պիտի չըլլար՝ բայց եթէ հին թշնամւոյ տեղ նոր մը յարուցանել իր տէրութեան դէմ։

Հունգարներն, այս ժամանակ, բոլոր ազգերը կը գերազանցէին վայրենութեամբ։ Կիսամերկ ձիաւորներ էին, մորթ մը միայն ունենալով ուսերնուն վրայ. գլուխնին ածիլուած էր, որպէս զի թշնամի ձեռք մը կռուան չգտնէ այն տեղ. հում միս կ'ուտէին. սայլերն էին իրենց հայրենի յարկը։ Երբ տղայ մը ծնանէր՝ դէմքը կը վիրաւորէին, իր ապագայ կեանքին զայն պատրաստելու համար։ Վարժուած էին արիւն խմելու և հիւանդութեան ժամանակ, իբրեւ դեղ, թշնամեաց սիրտը ուտելու։

Պատերազմի հրաւիրագիրը սիրով ընդունած, դրամի խոստումներ կը շլացնէին զիրենք. Դանուբի եզերքը հաւաքուեցան ուր յունական նաւերը կը սպասէին իրենց. գետին միւս ափունքին վրայ Բուլղարներն կանգնած էին զէն ի ձեռին։ Նաւեր միայն մէկ տեղ մը կարող էին կանգ առնուլ, և Բուլղարներն ամուր շղթայներով այդ անցքը գոցած էին։ Յոյներն կորսնցնելու մօտ էին իրենց ծրագիրը, երբ նաւաստի մը, վահանը մէկ ձեռքով բռնած, միւսով կացին մը, նաւակով շղթայներուն մօտենալ սկսաւ։ Բուլղարաց բոլոր նետերը շուք կ'ընէին իր գլխուն վրայ, դիւցազնը, առանց փոյթ ընելու, ափունքը հա-

սաւ, շղթաները կտրեց և յոյն նաւերու մուտքը ազատ ըրաւ։

Հունգարները ծովափը ելան. մեծ կոտորած մը տուին բուլղարներուն, մնացողները գերի ըրին. հազիւ Սիմէոն յաջողեցաւ փախչիլ։ Յետոյ աւետաւոր ղրկեցին կայսեր՝ գերիներուն փոխարէն սակ պահանջելով։

Մեծագոյն սխալները՝ դուստր են յաճախ մեծ յաղթութեանց։ Լեոն հպարտացաւ. խոնարհած կարծեց զՍիմէոն. սրամիտ բուլղարը ուզեց նոյնպէս ձևանալ, խաղաղութիւն խնդրել, որպէս զի յոյն բանակները իր հայրենիքէն հեռանան. Լեոն չյապաղեց իր թշնամւոյն փափագը կատարել։ Սիմէոն լռիկ պատերազմի պատրաստուեցաւ. անցաւ Դանուբէն, յարձակեցաւ Հունգարներու վրայ, և իր վրէժը բիւրաւորներու արեամբը յագեցուց։ Յետոյ սպառնալեօք դեսպան ղրկեց կայսեր որ բուլղար գերիները՝ առանց փրկանքի իրեն դարձնէ. Լեոն հնազանդեցաւ։

Ե.

ԼԵՒՈՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ. — ԻՐ ՄԱՀԸ։

Իմաստասէր կայսրը հայասէր էր. իր հայրենի ծագումը յիշելով, բարեկամ հանդիսացաւ միշտ Սմբատ Ա.ի։ Յուսուփի դէմ, որ սկսած էր Հայաստան արշաւել, բանակ մը ղրկեց (908ին). նա Գուգարաց և Տայոց մէջ հարուածեց Արաբացիները, և եթէ չկրցաւ խափանել, գոնէ ուշացուց այն աղէտները՝ որ սահմանուած էին մեր աշխարհին համար։

Լեոն՝ մեռնելէն առաջ օգտակար գործ մ'ալ պիտի ընէր տէրութեան. — Շամունայի պաշտօնանկութիւնը։ Նենգաւոր Արաբացին, – այնքան հնարագէտ բարիները կործանելու մէջ, – Կոստանդին անուամբ ծառայ մ'ունէր. հանդիսի մ'օր արքունեաց մէջ երևցաւ նա, և այնքան սիրելի եղաւ Զոյէի, որ սա խնդրեց Շամունայէն իրեն տալ իր ծառայն։ Զոյէի պաշտպանութեան տակ այնքան բարձրացաւ Կոստանդին՝ որ Շամունայի նախանձորդը կը համարուէր։ Խորոխտ Սարակինոսը պիտի չհանդուրժէր ի հարկէ իր քով տեսնալ իւր իսկ ծառայն. պէտք էր ուրեմն զրպարտութիւն մը գտնալ։ Համոզեց

զԼեւոն՝ թէ Զոյէ սիրահարուած է անոր. «անհամբեր կը սպասէ մահուանդ, կ'ըսէր, անոր հետ ամուսնանալու համար»։

Տարի մը յետոյ Լեւոն շրջակայ կղզիներուն մէջ կը շրջագայէր, երբ վանքի մ'առջեւ համեստ կրօնաւոր մը տեսաւ։ Կոստանդինն էր դա։ Կայսրը Շամունայէն գրգռեալ աքսորած էր զինքը. բայց կը զգար թէ անմեղ էր նա, եւ թէ միշտ արժանի էր այն սիրոյն զոր ինքն ալ ունէր իրեն վրայ։ Կրօնաւորը իր առջեւ կանչեց. հանել տուաւ սեւ զգեստները, կրկին իշխան անուանեց եւ հանդիսով արքունիք բերաւ։

Երկրորդ օր, երբ Ս. Սոփիա կ'երթար, ճամբուն վրայ տետրակ մը նետուած տեսաւ. վեր առաւ ու կարդաց. կծու երգիծաբանութիւն մ'էր՝ իր ընթացքին դէմ։ Ամէն կողմ քննութիւններ սկսան կատարել՝ պարսաւագրին հեղինակը գտնելու համար. յանցաւորը յայտնուեցաւ. Շամունան էր դա, զոր կայսրը վիրաւորած էր խորապէս, վերադարձնելով զԿոստանդին։ Իր ստացուածքը յարքունիս գրաւուեցան, իսկ ինքը ցկեանս բանտի դատապարտուեցաւ։

Լեւոն, հակառակ նախորդ կայսերաց, ապարանքներու տեղ՝ գրքեր կը շինէր։ Միայն Ս. Ղազար անուամբ վանք մը կանգ-

նել տուաւ, զոր սահմանեց յանցաւոր ներքինեաց համար. Ս. Թէոդոր եկեղեցին հրդեհուած էր, իր ձեռքով փիւնիկ մ'եղաւ՝ որ յարութիւն կ'առնու իր մոխրէն։ Այս շէնքերէն զատ՝ յօրինեց օրինագիրք մը, եւ բազմաթիւ գործեր՝ որոնց շնորհիւ բիւզանդացւոց առջեւ մարգարէի հռչակ ունեցաւ։ Հիւանդութիւնք յաջորդեցին այն հաճոյքներու, որոնց անձնատուր եղած էր Լեւոն։ Մայիսի օր մ'էր. արթնցող բնութիւնը կեանքի սէրը կ'արծարծէր իր հոգւոյն մէջ, երբ մահուան ձայնը զինքը դէպ ի շիրիմ կը հրաւիրէր։ Կանչեց իր Աղեքսանդրոս եղբայրը՝ եւ զԿոստանդին Պերփեռուժէն. խնդրեց իր եղբօրմէն որ պաշտպանն ըլլայ իր որդւոյն, յուզումէն արտասուեց, յետոյ մեռաւ (11 մայիս 912)։

Ոչ օգուտ ըրած էր պետութեան եւ ոչ չարիք։ Բարեսիրտ հոգի մ'էր որ իր հաճոյքները կը փնտռէր, առանց ուրիշի վնասը փափաքելու։ Այսչափն ալ բաւական էր ժողովրդեան համար որ զկայսրը հրապարակի վրայ կը տեսնէ, եւ արքունեաց մէջ երբէք չթափանցեր։ Ապագային անծանօթ, Բիւզանդիա անկեղծօրէն լացաւ այն Անցելոյն վրայ՝ զոր կը կորսնցնէր Լեւոնի հետ։

Զ.

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ

(911-912)

Ա.

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ

Բիւզանդիոյ ժողովուրդը հազիւ իր աչքերը բարձրացուցած էր Լեւոն Իմաստասէրի սգաւոր գերեզմանէն, երբ նշմարեց, երկնքին խորը, բոցեղէն սուր մը՝ որ իր գլխուն վերեւ կը շողշողար։

Գիսաւոր մ'էր. տասնեւհինգ օր անշարժ մնաց։ Ամենուն աչքը անոր յառած էր, ամէնքը անոր վրայ կը խօսէին. ամենուն սիրտը կը տրոփէր տխուր նախազգացումներով։

Այս պահուն էր որ գահու վրայ կը բարձրանար քառասնամեայ մարդ մը՝ Աղեքսանդր Արշակունի։

Աւելորդապաշտութիւն է, ի հարկէ,

այնքան գէշ նշանակութիւն ընծայել մեր
երկնային այցելուներուն. բայց Աղեքսան֊
դրի գահակալութիւնը... դա այնպիսի զու֊
գադիպութիւն մ'էր որ, թո՛ղ Բիւզանդիոյ
ժողովուրդը, ամենէն սկեպտիկ միտքն ալ
պիտի համոզուէր անոնց գէշ նշանակու֊
թեան մասին։

Որդի Վասիլ Արշակունիոյ, եղբայր
Լևոն Իմաստասէրի, Աղեքսանդր ծնած էր
871ի նոյեմբ. 23ին։

Ժամանակի դաստիարակութիւնը, դա֊
րու ոգին, ամենէն առաջ աւելորդապաշտ
ըրին զինք և աստեղագէտ։ Իր ախտերէն
փոքրագոյնն էր ասիկա։

Վասլի մահուանէն յետոյ, ժառանգա֊
կան իրաւունքը զինքը գահ բարձրացուց
Լևոն իմաստասէրի հետ։ Ամէն հոգ իր եղ֊
բօր յանձնեց, — զուարթ պալատական, —
անձնատուր եղաւ զբօսանքներու։

Իր ախտերուն մէջ փառասիրութիւնը
միայն կը պակսէր... երբեք չմտածեց եր֊
կիրներ գրաւել, մեծ անուն մ'աւանդել
ապագային։ Ջուզեց նոյն իսկ ամուսնա֊
նալ, ժառանգներ պատրաստել իր գահուն,
վախնալով որ ընտանեկան հոգերը իր հա֊
ճոյքներն աղօտացնեն..։

Պալատին մէջ միայն այն ժամանակ կը
գտնուէր՝ երբ խնջոյք կար հոն. ուրիշ ժա֊

մանակ կամ կրկէսին մէջն էր և կամ
որսի զբաղած Հիէրոնի (Ֆէնէրպահչէին)
անտառներուն մէջ, որոնցմէ՝ կանաչ հետք
մը հազիւ մնացած է հիմա, իբր սիրուն
հակապատկեր իր շրջակայ հայելանման
կապոյտին։ Աղեքսանդր չէր մոռնար ան֊
շուշտ երբեմն ալ՝ կղզիները երթալ և զո֊
վութիւնները շնչել Փրինքիփոյի կատարէն,
ու Բիւզանդիոնը տեսնալ հեռուն, երկու
կապոյտներուն մէջտեղ նկարուած, ամէն
բան ոտքին առջև խոնարհած, ու լսել հպա֊
տակութեան խոստովանանքը, զոր ծովը,
անտառները, կղզիները կ'ընէին իրենց
կայսեր։ — Ո՛րքան գէշ կայսր, և ո՛րքան
գեղեցիկ հպատակներ։...

Երբ 911ին, Աղեքսանդր միայնակ մնաց
գահուն վրայ, երբեք չմտածեց իր պաշ֊
տօնին գիտակցութիւնն ունենալ։ Ամենէն
մեծ գինովն էր և ամենէն մեծ անառակը
... իր բովանդակ կայսրութեան մէջ,
թէպէտ ուրիշ տեղ ալ դժուար պիտի ըլ֊
լար նման մը գտնել։

Շատ կը ցաւէր որ կառապաշտութեան
դարու մը մէջ չէր ծնած. և յաճախ կ'ը֊
սէր՝ որ եթէ կարելի ըլլար՝ ամէն ջանք
պիտի ընէր կառապաշտութիւնը վերականգ֊
նելու՝ և զայն ծաղկեցնելու համար աշ֊
խարհիս մէջ։

Բիւզանդական ճաշակը կը պահանջէր որ ամենէն ապօրէն գործ ալ հանճարեղ նորութիւն մը պարունակէ։ Ցիմարութիւնը, այս պայմանաւ, ներելի էր։

Աղեքսանդր, իր միամեայ թագաւորութեան ժամանակ, երեք բան գործեց, մին քան զմիւս տարօրինակ և ծիծաղելի. խոզի մ'առջև խորան կանգնեց, գինովներէ ծերակոյտ մը կազմեց, կրօնաւորներու հետ դաւադրութիւն մը ըրաւ՝ հայրապետը ծեծելու համար։

Բ.

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ԿԱՏԱԿԵՐԳԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ. — ԻՐ ՄԱՀԸ։

Կրկէսին մէջ, պատի մը վրայ, նկարուած էր կինճ մը։

Պալատականք Աղեքսանդրը համոզեցին թէ այդ կինճը զինքը կը ներկայացնէր, և խորհրդանշան մ'էր իր թագաւորութեան։

Աղեքսանդր համոզուեցաւ։ Հրամայեց որ իր տէրութեան մէջ մասնաւոր յարգանք տրուի այս կենդանւոյն, և նկարիչներ գան այդ պատկերը նորոգելու։ Երբ այս աշխատութիւնը լմնցաւ, հրամայեց մեծ

հանդէս կատարել։ Ձիախաղի ժամանակ կայսրը անձամբ, ծիրանիներ հագուած՝ անցաւ ժողովրդեան առջևէն, որ կը ծափահարէր զինք։ Խորան մը կանգնած էին պատկերին առջև. ոչ մէկ զարդարանք չէին զլացած անոր. ճրագներու անհամար բազմութիւն մը դողդոջուն նշոյլներով կը պլպլար.. խոզին առջև։

Եւրոպացի գիտնականք դեռ չեն կրցած այս երևոյթը մեկնել. Cousin, բիւզանդական պատմիչներու համառօտութեանը մէջ կ'ըսէ թէ զուարթ կայսրը այդ համոզումն ունեցաւ չափազանց նմանութիւն գտնելով իր և այդ կենդանւոյն մէջ։ Անկարելի է, կարծեմ, որ կայսրը այդ նախատինքն յանձն առած ըլլայ հրապարակաւ։ Ըստ մեզ՝ թերևս այդ կինճը Տրդատ թագաւորը կը ներկայացնէր. Պերփեռուժէնի գրութիւնները մեզ կ'իմացնեն թէ Վասիլ և իր ամբողջ ցեղը զիրենք հօր կողմանէ Տրդատէն սերած կը համարէին և մօր կողմանէ Կոստանդիանոսէն. հետևաբար պէտք էին առանձին յարգանք մ'ունենալ առաջին հայ քրիստոնեայ թագաւորին։ Հայկական գրոյցները այդ մասին արդէն տարածուած էին Յունաց մէջ, և Աղեքսանդր, Տրդատին առջև, զոր կը տօնենք, կարող էր խորան մը կանգնել, և կինճին մէջ զինքն ու իր ցեղը տեսնել։

Պատմիչները, զբօսեցուցիչ ընելու համար դէպքը, ծածկած կը թուին այս պարագան, որ շատ բնական պիտի ընէր զայն։

Աղեքսանդր բոլոր խոհեմութիւնը գործածեց վանելու համար արքունիքէն այն ցուրտ բնաւորութիւնները որ իր վայելքը կրնային վրդովել իրենց ձանձրանալի խրատներովը։ Որոշեց արքունիք մը կազմել՝ որուն անդամները իր բոլոր ախտերն ունենային. ոչ ոք պիտի իշխէր այնուհետև իր գործերը պարսաւել։ Ծերակոյտ մը կազմեց որ մասամբ անառակներէ կը բաղկանար ու մասամբ գինովներէ։

Ժողովքները խնջոյքներէ յետոյ տեղի կ'ունենային. աւելի անտեղի տեսարան չէր կրնար ըլլալ քան այս արբեցողները, որոնք ամէն վայրկեան գլորելու վտանգի մէջ, սենեակ մը կ'երթային՝ տէրութեան գործերուն վրայ մտածելու համար։...

Անշուշտ, այս ժողովքներէն մէկուն մէջ էր որ Աղեքսանդր որոշեց հայրապետը ծեծել... կրօնաւորներու օգնութեամբ։

Կանչեց ասոնցմէ խումբ մը, ամենէն ուժովներէն ու քաջասիրտներէն, և իրենց յորդորական խօսքեր ընելէն յետոյ՝ յայտնեց որ Եւթիմիոս հայրապետը ծեծելու փափագ մը կը զգար բաւական ժամանա-

կէ ի վեր, և թէ վստահ էր որ անոնք պէտք եղած օգնութիւնը պիտի չզլանան իրեն. «Եւթիմիոս, աւելցուց, գահազուրկ պիտի ըլլայ, իրեն տեղ պիտի բարձրանայ Նիկողայոս»։

Կրօնաւորները իրենց հաւանութիւնը տուին. դաւադիրները որոշեցին միասին որ Նիկողայոսի աւել գոհանակութիւն մը տալու համար, առաջուց հրաւիրեց զինք իր ախոյեանին գանակոծութեան հանդէսին։

Որոշեալ օրը հասաւ. Եւթիմիոս հայրապետը, արքունիք հրաւիրուած առանց կասկածանքի ներս մտաւ։ Յանկարծ կանգ առաւ՝ տեսարանին նորութեանը առջև ապշած։ Կայսրը բազմած էր բարձր գահու մը վրայ, աջ կողմը Նիկողայոս, աքսորեալ հայրապետը, որուն ինքը ակամայ յաջորդած էր, չորս կողմը, իշխաններու տեղ, բազմած էին կրօնաւորներ գլուխնին կնգուղի մէջ, և համեստօրէն ամփոփուած իրենց զգեստին ծալքերուն ներքև. քմծիծաղ մ'երևցաւ ասոնց դէմքին վրայ և աչքերնուն ծայրովը մտնող հայրապետին նայեցան. — զոհը կու գար վերջապէս։ Կրօնաւորները տեսնելով՝ հայրապետը տրխուր կասկած մ'ունեցաւ։ Եւ յիրաւի հազիւ քիչ մ'առաջ եկած էր, կայսրը յարձակման նշան տուաւ։ Աղմուկը տիրեց

սրահին մէջ։ Աղաղակելով, բռնցքով, աքացիով, կրօնաւորները թշնամւոյն վրայ յարձակեցան, քաջաբար։

Վայրկեան մը վերջ Կոստանդնուպոլսոյ հայրապետը գետին փռուած էր, ոմանք մօրուքը արմատախիլ կ'ընէին, ուրիշներ կը քաշէին ճերմակ մազերը՝ որ քիչ մ'առաջ, այնքան վեհօրէն կը ծածանէին ուսին վրայ։ Արիւն կը վազէր բոլոր անդամներէն, և Աղեքսանդր, որ չէր ուզեր բնաւ եկեղեցականը աշխարհականէ մը՝ որ և է կերպով տանջուի, շատ գոհ եղաւ տեսնելով որ կրօնաւորները այնքան ճարտարութեամբ կը կատարեն դահճի պաշտօնը։ Եւթիմիոս Ագարա կղզին աքսորուեցաւ յաջորդ թողլով իրեն զՆիկողայոս, և մեռաւ Փսամաթիի դրան առջև։

Աղեքսանդր Արշակունի աւագերէց մ'ունէր՝ որ թագաւորին կը հաւասարէր իր անսանձ բարուք։ Յաճախ նա Աղեքսանդրի հետ կրկէս կ'իջնէր և քահանայական զգեստով գնդակ կը խաղար թագաւորին հետ։ Ժողովուրդը կը խռնէր այս նորութիւնը տեսնելու համար և ծաղրածութեամբք կը վիճէին իրարու հետ՝ թէ ո՛վ պիտի յաղթէ, կա՛յսրը թէ իր աւագերէցը։

— Երկուքն ալ գնդակախաղով պիտի մեռնէին։

Կոստանդին Պերփիւռուժէն, իր եղբօրորդին, դեռ փոքրիկ մանուկ մ'էր, տժգոյն ու նուաղկոտ. կայսրը սպաննել կ'ուզէր զինքը, թագը՝ իր ուրախութեան ընկերներէն մէկուն յանձնելու համար։ Ապահովցուցին զինք որ Պերփիւռուժէն պիտի մեռնի արդէն, և աւելորդ է կանխել բնութեան գործը։ Այսպէս Պերփիւռուժէնի հիւանդութիւնը՝ զինք մահուանէ ազատեց։

Հիմերոս ծովակալին այնքան սպառնալիք ըրաւ՝ որ վախէն մեռաւ։ Նոյն ոճով վարուեցաւ Բուլղարաց Սիմէոն թագաւորին դեսպաններուն հետ։ Նա պատրաստուած էր պատերազմի, երբ աւետեցին թէ Աղեքսանդր մեռած է։

Յունիս 5ին, մեծ խնջոյք մը տուաւ։ Գինով էր արդէն՝ երբ սեղանէն ելաւ. ուղղակի կրկէս գնաց՝ գնդակախաղի. աղեաց հիւանդութիւն մ'ունեցաւ յանկարծ՝ և պալատ բերուեցաւ։ Գիշերը երակները պայթեցան և արիւն ժայթքելով մեռաւ։

Թագաւորած էր տարի մ'ու կէս։ Մինչև վերջին վայրկեանը չէր դադրած տարօրինակութիւններ մտածելէ. անկողնին քով կանչեց Կոստանդին Պերփիւռուժէնը, փափկակազմ որքայորդին, համբուրեց իր ճակատը, թագը զետեղեց գլխուն վրայ, և հուսկ ուրեմն ըսաւ, ձեռքէն բռնելով.

«փոքրահասակ ես, որդեակ իմ, հարկ է քեզ խնամակալ մը տալ. բայց ես, ապահովութեան համար՝ կը թողում քեզ... եօթը խնամակալ»։

Տէրութեան բոլոր զեղծ մարդիկները՝ անկեղծօրէն ցուեցան՝ այսպիսի կայսեր մը մահուան վրայ։

Ա.

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ ՄՈՐԻԿԻ ՎՐԱՅ

Ա. — Ցուցակ ո՞ր պատմիչներ խօսած են Մորիկի վրայ. — 1) Եւագր Սքոլաստիկոս, Մորիկի ժամանակակից և պալատական. իր գործը տպուած է՝ Թէոդորետոսի Եկեղեցական պատմութեան հետ (Augustae Taurinorum, MDCLXVIII, ex regia typographia)։ Մորիկի վրայ յատկապէս կը խօսի Ե գրքի ԺԹ գլխէն սկսեալ՝ մինչև Զ գրոց վերջը։

2) Թէոփիղակտոս Սիմոկատտա, Մորիկի ժամանակակից, անոր կենսագրութիւնն ըրած է՝ երկոտասան գրքով (տպուած Corpus historiae byzantinaeի թէ՛ Վենետիկեան և թէ՛ Նիպուհրեան շարքին մէջ)։ — Հայոց վրայ շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ ունի։

3) Մենանդր Պրոտեկտոր (Menandri Protectoris excerpta de legationi-

bus barbarorum), որուն հատուածները միայն՝ մեզ հասուցած է Սուիդաս։

Յաջորդ դարուց բոլոր ժամանակագիրներն ալ խօսած են բնականաբար՝ Մօրիկի վրայ. գլխաւորները միայն յիշենք. (էջերը՝ ըստ Նիպուհրեան տպագրութեան)։

4. Կեդրենոս յէջս 690–707։

5. Գլիկաս յէջ 507։

6. Թէոփանէս Վանահայր Խոստովանող հտ. Ա. յէջս 387–448։

7. Թէոփանէս Բիւզանդացի, զոր Փոտայ մատենադարանէն միայն կը ճանչնանք. բնագիրը կորսուած է (Փոտ, յէջ 81)։

Տես նաև Ս. Նիկեփոր, Եւփրեմիոս, և այլն և այլն։

Հայ պատմիչներէն՝ հետևեալները խօսած են Մօրիկի վրայ։

1) Սեբէոս (տպ. Կոստանդնուպոլիս, 1851)։ Գ. դպրութեան Ա. գլխէն մինչև ԻԱ. ուր Մօրիկի սպանումն կը յիշէ և իր Թէոդոս որդւոյն ազատելուն և առ Պարսիկս երթալուն համբաւը, որուն պատճառաւ մեծ խռովութիւններ ծագեցան։

2. Յովհան Կաթողիկոս (տպ. Երուսաղէմ, Ս. Յակովբ, 1867 Գլուխ ԺԷ, ԺԸ յէջս 90–98)։

3) Յովհան Մամիկոնեան, Զենոբ Գլակայ հետ տպուած (Ս. Ղազար, 1883, յէջս 13–16)։

4) Ստեփան Ասողիկ (տպ. Փարիզ 1859, ի Կ. Վ. Շահնազարեանցէ) Բ. Գիրք, յէջ 85–87)։

5. Վարդան (տպ. Վենետիկ, 1862 յէջ 59, 60, 84)։

6. Կիրակոս Գանձակեցի (Վենետիկ, 1865, յէջ 26–29)։

7. Սամուէլ Անեցի, տպ. Վաղարշապատ 1893, էջ 77։

8. Առաքել Դաւրիժեցի, Յայսմաւուրք, և այլն։ Սեբէոս, իբրև ժամանակաւ Մօրկայ ամենէն մերձաւորը, մեծագոյն հեղինակութիւնն է Հայոց մէջ։

*

Բ. – Հա՞յ էր Մօրիկ։ — Հայ աւանդութիւնը այս խնդրոյն մասին այսպէս կը խօսի. «Ապա թագաւորեաց Տիբեր, և՝ յետ նորա Մաւրիկ. զսա ասեն ի Հայոց, յՕշական գեղջէ. և այլք՝ թէ ի Տարօնոյ... կէսք ասեն զսա յԱրփասուս գեղջէ Կապադովկեցւոց, զոր յետոյ քաղաք շինեաց զօրավար Տիբերի» (Կիրակոս 29 էջ)։

Մօրիկի հայազգի ըլլալը ժողովրդեան համոզումն եղած կը թուի, և Առաքել Դաւրիժեցի և ճառընտիր կը յիշեն թէ Հայաստանի մէջ առած եղած էր ըսել.

«Իբրև ի ժամանակս Մօրկայ՝ նստեալ ես յանհոգս»։

Սո՛յգ է Մորիկի հայ ծագումը։

Յունաց պատմիչներէն միայն մէկ հոգի է որ զայս կը հաստատէ. — Յովէլ որ սակայն 1204 թուականէն վերջ կ'ապրէր։

«Տիբերիոսէն վերջ կ'ըսէ նա) թագաւորեց Մորիկ Հայկազն և փեսայ նորին, ամս քսան[1]»։

Սակայն այս բանիս հակառակ կ'ելնեն հետևեալ պարագաները. 1. Մորիկի ժամանակակից մեծ հեղինակութիւն մը՝ Եւագրիոս, որուն պատմութիւնը գրուած կը համարուի 431–594, կ'ըսէ. (Ե գիրք, ժ.թ. գլուխ)

Տիբերիոս «Արևելքի զօրավար ձեռնադրեց (= անուանեց) զՄորիկ, որուն տոհմն և անունն յառաջ եկած էր ի հնոյն Հռոմայ. բայց իր մերձաւորագոյն նախնեաց (գաղթելուն) պատճառաւ՝ հայրենիք ունէր իրեն՝ Արաբիսոնը որ Կապադովկացւոց գաւառին մէջ է»[2]։

1. Տես Յովէլ, Corpus historiae byzantinae, հտ. թ. էջ 136.

«Μετά δὲ Τιβέριον ἐβασίλευσε Μαυρίκιος Αρμένιος· καὶ γαμβρὸς αὐτοῦ ετη Κ».

1. Χειροτονει δὲ ἐφας στρατηγὸν Μαυρίκιον, ἕλ-

2. Մորիկի ընտանեկան բոլոր անունները հռոմէական են (տես Մորիկի գերդաստան վերնագրով ծանօթութիւնը)։

3. Մորիկի Յովհաննա մայրը Արաբիսոնի Անտիոքոս եպիսկոպոսին քոյրն էր (տես Corpus historiae byzantinae, վենետկեան տպագրութիւն, հտ. XXI, յէջ 88)։

4. Սեբէոս որ ժամանակաւ մեր պատմիչաց մէջ՝ Մորիկի մերձաւորագոյնն է, երբէք պարծեցած չէ անոր հայ ծագումով, և բառ մ'անգամ ըսած չէ այս մասին. ընդհակառակն զայն Հայոց ոխերիմ թշնամին կը ներկայացնէ, և իրեն այսպիսի դիւանագիտութիւն մը կ'ընծայէ. Խոսրովայ հետ կը բանակցի՝ յորդորելու համար զանիկա որ իր հպատակ Հայերը ճնշէ, ինքն արդէն նոյնը պիտի ընէ. այսպէս Հայերն ինքնուրոյնութեան յոյսը պիտի կորսնցնեն՝ և երկու տիրող պետութիւնք ալ՝ անվնաս պիտի մնան. ահաւասիկ Սեբէոսի ներկայացուցած նամակը՝ զոր Մո-

χοντα μὲν γένος καὶ τοὔνομα ἐκ τῆς πρεσβυτέρας Ῥωμης, ἐκ δὲ τῶν προςεχῶν πατέρων Ἀραβύσσον πατρίδα ἐπιγραφόμενον του Καπαδοκῶν ἔθνους.

(Այս վերջին բառը, տես Ducange, Glossarium mediae et infimae graecitatis, հռոմէական գաւառի նշանակութիւնն ես ունի)։

րիկ գրեց Խոսրովին (Գ. Գիրք. Գլ. Ջ. էջ 79). «Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ են (Հայք). կան ի միջի մերում, և պղտորեն. բայց եկ. ես զիմս ժողովեմ՝ և ի Թրակէ գումարեմ. և դու զքոյդ ժողովէ և հրամայէ յԱրևելս տանել: Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին, և եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն, և մեք կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դոքա յերկրի իւրեանց լինիցին, մեզ հանգչել ոչ լինի»[1]:

5. Եւրոպացի գիտնականներէն ոչ ոք Մորիկի հայ ըլլալը կ'ընդունի, այլ ամէնքը ժամանակակից և պալատական Եւագրիոսի կը հաւատան:

6. Miscella historia[2] և Մանասէ[3] «կապպադովկացի» կ'անուանեն զՄորիկ՝ բայց երբէք հայ:

1. Կիրակոս ևս Մորիկի հայատեաց ըլլալը կը շեշտէ. «Առ սա ապստամբեալ նախարարաց Հայոց՝ փախուցեալք ի տէրութենէն Պարսից. իսկ սա անմարդի բարս ցուցեալ, այլ և զկարգեալ ռոճիկն յառաջին թագաւորացն արգել ի նոցանէ» (էջ 28):

2. Սա լատին հին բիւզանդախօսներու հրատարակութիւն մ'է. կը պարունակէ:

Ա. Պաւղոս Սարկաւագ (+ 799):

Բ. Լանտոլփոս (725–806):

Գ. Անաստաս (786):

3. Սա իր պատմութիւնը կը հասցնէ մինչև 1204, հետևաբար մեծ հեղինակութիւն մը չէ:

7. Մորիկ ի պաշտպանութիւն Հայոց կռուեցաւ երկար տարիներ ընդդէմ Պարսից. պէտք էր անոնց լեզուին և սովորութեանց խորահմուտ ըլլալ: Այս հանգամանքը կարող էր զինք ժողովրդական առասպելաց նիւթ ընել և յետ նախ Հայաստանցի կոչուելու (ինչ որ ստոյգ է) յետոյ Հայու փոխուիլ:

Յիրաւի այս հզօր փաստերուն կարելի չէ հաւասարակշիռ փաստեր բերել, և պիտի փութայինք հռովմայեցի անուանելու զՄորիկ, եթէ սակայն օտար պատմիչի մը վկայութեան գոյութիւնը կարելի ըլլար մերժել: Զամչեան զայն բացարձակապէս հայ կը դաւանի (Բ հտ.) իսկ Հ. Ալիշան (Հայապատում, էջ 477) «Կրնայ հաւանական ըլլալ որ իր նախնիքն հռոմայեցի էին. դարերով ի Կապադովկիա բնակելով՝ Հայոց հետ խնամեցած ըլլան»:

Հ. Ալիշանի կարծիքը շատ հաւանական է. կը թուի թէ հօր կողմանէ Մորիկ հայ էր, բայց նա աւելի կ'ընտրէր հռոմայեցի կոչուիլ (այս դիտմամբ էր որ կ'ածիլէր մօրուքը) վասնզի

1. Հռոմէական փառքը և Հայաստանի թշուառութիւնք այդ զգացումը պիտի շընչէին իրեն:

2. Իբրև քաղկեդոնական, կրօնական հակակրութիւններ ունէր Հայոց դէմ, և փոխադարձաբար, ինչպէս պատմիչներէն կը տեսնենք։

Եւագրիոս, պաշտօնական պատմիչ, բնականապէս կայսեր զգացումները պիտի փայփայէր, դիտմամբ շեշտելով իր հռոմայեցի ըլլալը, և կրնար ճշմարտութեան մէջ թերի գտնուիլ՝ նոյն իսկ ժամանակակից ըլլալուն պատճառաւ։

Գժբախտաբար ոչ Թէոփիլակտոս Սիմոկատա, ո՛չ Թէոփանէս Բուզանդացի՝ Մօրիկի ազգութեան վրայ չեն խօսած։

Այսպէս ուրեմն կարելի է օտար պատմըչաց և հայ գիտնականաց երկու կուսակցութիւնքը հաշտեցնել՝ զՄօրիկ հօր կողմէն հայ դնելով և մօր կողմէն հռովմայեցի։

*

Գ. — Սմբատ Բագրատունիի ընծայուած քաջութիւնները առասպե՞լ են թէ իրականութիւն. Թէոփիլակտոս Սիմոկատայի վկայութիւնը. — Տեսանք Մօրիկի կենսագրութեան մէջ՝ Սեբէոսի նկարագրած Սմբատը, որուն ձեռքին մէջ գազանները իրենց ագին, կճղակը, կամ կեանքը կը թողուն։

Առասպե՞լ թէ իրականութիւն։

Թէոփիլակտոս Սիմոկատա այսպէս կը խօսի՝ Սմբատ Բազմայաղթի հանած ապըստամբութեան վրայ. էջ 129–130[1]։

«Զասոնք ճանչնալով Որմիզդ և չկարենալով զսպել աղետից շատախօսութիւնը (= չկարենալով զսպել այն խօսքերը՝ զոր թշուառութիւնը կը ներշնչէ), այպանեց զՎահրամ ամենամօթալից նախատանօք, կանացի զգեստներ ղրկելով իրեն՝ իբր վարձ իւր անփառունակ պատերազմին. հանեց զինքը զօրավարութենէ, վճռելով այս բանս՝ արքունի նամակներով. ասկից՝ պատերազմը Մարաց մէջ սկսաւ։ Բայց Որմիզդ, զոր պարագաները թագաւոր ըրած էին, արհամարհուեցաւ իւր զօրավարէն. նախատինքներ գրուեցան նամակներով՝ որոնց վերնագրին մէջ այս Որմիզդը փոխանակ որդի՝ դուստր Խոսրովու կը կոչուէր։

Բայց այս բաներէս քիչ մը ժամանակ

1. Սմբատայ վրայ Յովհաննէս Կաթողիկոս ալ կը խօսի (Գլ. ԺԲ. յէջ 90) Սեբէոսի պատմած քաջութիւնքը զանց ընելով՝ բայց համաձայնելով անոր՝ Վըրկանայ մէջ գործածներուն մասին, այն տեղի հայ գաղութն ալ յիշելով, որ հայերէն լեզուն մոռցած էր։

Ստեփաննոս Ասողիկ համաձայն կ'ընթանայ երկուքին (Գիրք Բ, Գլուխ Բ, էջ 86)։

Տե՛ս այս մասին նաև Կիրակոս (յէջ 29)։

յառաջ՝ Պարսկաստանի դրացի Հայերը քանի մը Հռոմայեցիներէ գրգռուած՝ միաբանեցան ապստամբելու և Մարաց կողմն անցնիլ ձեռնարկեցին, խարդախութեամբ սպաննելով կայսերմէն՝ Հայաստանի վրայ դրուած իշխանը Յովհաննէս անունով. մինչդեռ Հայաստանի գործերը ալեկոծուելու մօտ էին, Մօրիկ ինքնակալը Հայաստան ղրկեց զԴոմենզիոլոս, նշանաւոր մարդ, կարի յոյժ սիրուած, որ սինկղիտոսի ժողովին մէջ կը փայլէր առաջին խորհրդականներուն մէջ. սա արգելք դրաւ ապստամբութեան ժայթքումին և խռովութեան հայրը՝ Սմբատ անունով՝ շղթայակապ Թագաւորին ներկայացուց:

Թագաւորը երկիւղածութեամբ դատաւորաց ատենին յանձնեց ամբաստանութեան քննութիւնը, որպէս զի չըլլայ թէ առանց յանցանքները քննելու՝ անիրաւ վճռով պատիժներ որոշէ:

Յանցաւորը խոստովանեցաւ իր գործածները: Դատաւորները վճիռ տուին որ այդպիսի բաներ գործողը՝ պէտք է գազաններէ պատառուելով՝ անհետ ըլլայ մարդկային կեանքէ: Թատրոնը լեցուեցաւ, և երբ յանցաւորները գազանաց կերակուր պիտի ըլլային, թագաւորին մարդասիրութիւնը կանխեց քան ժողովրդեան նպաստաւոր աղաղակները:

թէ՛ անիկա որ գազաններէն ազատեցաւ, և անկարծելի փրկութեան հասաւ, թէ՛ հանդիսատեսները մեծապէս գովեցին՝ Թագաւորին յանկարծական գթութիւնն և մարդասիրութիւնը»:

*

Դ. – Համեմատութիւն Սեբէոսի և Թէոփիլակտոսի. — Այս երկուքը իրարու կը համաձայնին, Մօրիկի ժամանակ դնելով հայկական մեծ շարժում մը:

Այս նշանաւոր դէպքը պէտք է դնենք մօտաւորապէս 590ին:

Որովհետեւ Սիմոկատա յետ յիշելու Վահրամի ապստամբութիւնը, որ պատահեցաւ 591ին, կ'աւելցնէ. «Բայց այս ժամանակէս քիչ մը յառաջ»

«Πρὸ τινος δὲ νούτων βραχέος καιροῦ οἱ γειτνιῶντες πρός τῇ Περνδι Αρμένιοι, ὑποπεἰσθεντες ὑπὸ τινῶδ ῾Ρομαίων ἀνδρων» ևն:

Ապստամբութեան նպատակը՝ ըստ Սիմոկատայի՝ է Պարսից կողմը անցնիլ, ըստ Սեբէոսի՝ ազգային անկախութիւն հիմնել:

Ապստամբութեան առաջին շարժումը տուողները Հռովմայեցիներ եղած՝ ըստ Սիմոկատայի, Հայեր ինքնին՝ ըստ Սեբէոսի:

Բայց պէտք է դիտել՝ թէ ինչ շահ ու-

նէին Հռովմայեցիք Հայերը գրգռելու մէջ. ըստ իս այս բառը հոս «Յունահայ» հասկնալու է, դիտելով մանաւանդ որ կը յաջորդէ անոր, իբր համապատասխանող հակադրութիւն մը, «Պարսկաստանի գրաւի Հայեր» բացատրութիւնը։ Եւ յիրաւի Սեբէոսի մէջ ալ կը տեսնենք թէ «Խռովութեան հայրը» Սմբատ Բագրատունի՝ յունահայ մ'է[1]։

Դումենգիոլի յանուանէ յիշատակութիւնը հետաքրքրական կէտ մ'է և կը յիշեցնէ Սեբէոսի մի դատապարտելի պակասը։

Գալով Սմբատի քաջագործութեանց, պէտք է ըսել՝ թէ Սիմոկատայի մէջ ձեռագրական պակաս մը հաւանական է։ Այսպէս թէ ոչ՝ աւելի անտեղի տեսարան չի կրնար ըլլալ քան ամբողջ Բիւզանդիոնի համախմբումը թատրոնին մէջ, կայսերական ընտանեաց ներկայութիւնը հոն, ըսպասելով դիւցազնական դէպքի մը, և այս

1. Սեբէոս Գ. Դպր. Գլ. Ի. էջ 83 յանուանէ կը թուարկէ Թէոփիլակտոսի յիշած Հռովմայեցի գրգռողները. «Ապստամբէին զարձեալ ի կողմանց Յունաց Սեպուհքն Վահեւունիք, Սամուէլ՝ զոր ասացի, և Սարգիս և Վարազներսեհ, և Ներսէս, և Վստամ և Թէոդորոս Տրպատունի։ Եւ խորհէին սպանանել զԿուրապաղատն՝ մինչդեռ նա նստէր ի ջերմի բժշկել ի հիւանդութենէ մերձ ի քաղաքն Կարնոյ»։

ամէն պատրաստութիւնք յանկարծ ծիծաղելի փոխուած՝ կայսեր մէկ փրկարար հրամանով որ ցուրտ տպաւորութիւն մը թողլով՝ ամբողջ բազմութիւնը յուսախաբ տուներնին կը ղրկէր։

Մեզ կը թուի թէ Սմբատ Բագրատունի քանի մը կռիւ յաջողութեամբ մղած է գազանաց դէմ, — Հռովմայեցւոց համար սովորական տեսարան, և քիչ արժանի հռովմէական պատմչի մը խանդավառ նկարագրութեան, — բայց ժողովրդեան աղաղակներէն առաջ (կրկէսին մէջ յաղթողը՝ կը տեսնէր ամբողջ ժողովուրդը կայսեր դարձած՝ իրեն կեանք խնդրելու համար), կանխած էր Մօրիկ՝ ազատարար հրամանը տալու, ցոյց իրեն մարդասիրութեան, ու թերեւս, քիչ մը, հայասիրութեան։

Յամենայն դէպս, քիչ զրոյց կայ, որ Սմբատինին չափ օտարներէն՝ իր վաւերացումը գտնէ։

*

5. — Յովհաննէս Միսքարքիոնը և Չամչեանի Մուշեղ Տարօնեցին. — Մեծահռչակ Չամչեան իր Պատմութեան Բ. հատ., ԽՁ գլխուն 295 էջին մէջ՝ Միսքարքիոնի վրայ այսպէս կը խօսի.

«Էր յայն աւուրս իշխան Տարօնոյ Մուշեղ Մամիկոնեան՝ այր հզօր և երևելի, որոյ բազում քաջութիւնս ցուցեալ էր ի դրան կայսեր և յաշխարհին Հայոց, զոր և յոյն պատմիչք յիշատակեն, այլ չկարելով ուղիղ արտասանել՝ Մուշլակ կամ Մուստակ կոչեն։

Սա առեալ էր զդուստր իւր զՄարիամ ի կնութիւն Վարդայ Արծրունւոյ, յորմէ ծնաւ Ստեփաննոս, որ յետոյ եղև առաջնորդ Խննակնեան վանացն Գլակայ։

Զայս Մուշեղ կարգեաց Մօրիկ կայսր՝ դուքս Հայոց եղելոց ի բաժնին Յունաց, զի մեռեալ էր Յովհան Նախարար՝ իշխան այնր կողման, և գուցէ յայս սակս պատմագիրք Յունաց՝ Յովհաննէս եւս կոչեն զՄուշեղ և կամ թերևս վասն լինելոյ նորա իշխան երկրին Յովհաննու Կարապետի՝ որ ի Մուշ Տարօնոյ»։

Անոնք որ հսկայ ամբողջութիւն մը յօրինելու դիտումն ունին, ինչպէս Զամչեան, այսպիսի մանրամասնութեանց մէջ կրնան երբեմն վրիպիլ։

Միյսթաքինը՝ Մուշեղի սխալագրութիւնը չէ, քանի որ յոյն պատմիչք՝ միշտ Մուշեղը «Մոզէլէս» կը գրեն. հմմտ. այս կէտիս նկատմամբ՝ Կեդրենոսի Բ. հտ. էջ 25, ուր կը խօսի Իրենէի ժամանակակից Ալեքս Մուշեղի մը վրայ, դարձեալ Կեդրենոս Բ. հտ. էջ 118–119 ուրիշ Ալեքս Մուշեղի մը վրայ «Բրիեննեանց տոհմէն[1](!) Հայոց աշխարհէն, Ալեքս անունով, որու մականունն էր Մուշեղ, տեսքով գեղեցիկ, հասակով ծաղկեալ» և այլն, և այլն։

Թէոփիլակտոս մեզի որոշակի կ'իմացընէ թէ Յովհաննէսը՝ Միյսթաքին կոչուած էր մեծ ընչացքներ ունենալուն համար.

«καὶ Βασιλεὺς τὸν Ιωάνοην, ᾧπερ ἐπώνυμον τὸ τῆς ὑπερῴας χελύνης καθάκομον, ὃν δὴ καὶ Μυστάκωνα προσιγόρευον Ῥομρῖοι» (էջ 49)։ (Սէն-Մարթէն ալ անդրադարձած է Զամչեանի սոյն վրիպակը)։

Բաց ի ասկից Յովհաննէս Միյսթաքոն Հայ ալ չէր, «ԶՅովհաննէս ազգաւ Թրակացի» Եւագրիոս, Ա. 6. «Ἰωάννην Θρᾷκα λένος»։

Վերջապէս երրորդ փաստ մ'ալ կրնանք բերել այս բանիս այն՝ որ Սեբէոս կը ճանչնայ Մուշեղ անուամբ զօրավար՝ բայց ենթարկեալ ուրիշ Յոհան անուամբ զօրավարի մը (տե՛ս էջ 71)։

«Էր գրեալ վասն նորա (= Վասն Մուշեղայ) և առ պատրիկն Յոհան՝ զի

1. Գնդունի՞, Բագրատունի՞, թէպէտ Մուշեղայ քով միշտ Մամիկոնեան վարժած ենք լսել։

արձակեսցէ զնա, և նորա դարձեալ հրաման տուեալ նմա, երթալ այնպէս պատրաստութեամբ և հրամայեաց ամենեցուն նոցա՝ արկանել զանձամբ իւրաքանչիւր սպառազինութիւն. արկաւ և ինքն զանձամբ զսպառազինութիւն իւր, վառեցան և գնացին »:

Ի հարկէ Յովհաննէս Միյսթաքինը պէտք չէ շփոթել այն Յովհաննին հետ՝ որ Հայաստանի կուսակալ էր, և որուն սպանումը յիշելէն յետոյ ալ Թէոփիլակտոս կը շարունակէ պատմել գործերը՝ Յովհաննէս Միյսթաքինի[1]:

1. Սոյն Մուշեղ Մամիկոնեանը՝ Յովհան Մամիկոնեանի գլուխազն եղած է. իր գոյութիւնն անտարակուսելի է, ոչ միայն անոր համար որ Սեբէոս ալ զինք մասնակից դրած է Վահրամական պատերազմին, այլ նաև վասնզի Մոձմէլ–Ալթէվարիխ պարսկական ձեռագիրը և ուրիշ պատմութիւններ զայն կը յիշեն իբրև Խոսրովու ժամանակակից, և զայն՝ իր փախուստին ժամանակ հիւրասիրող (ինչպէս կը յիշէ St. Martin տե՛ս Լըպօ, Ժ, էջ 310):

Յովհ. Մամիկոնեան Խոսրովը գահ բարձրացնելու համար (էջ 14) անոր կռուիլ կու տայ ընդդէմ Նիխորձէսի, որուն գլուխը կը կտրէ և մախաղին մէջ կը նետէ:

Չամչեան (Բ. հտ. Գլ. ԽԶ, էջ 298) այդ պատմութիւնը Յունաց համաձայնեցնելու համար կ'ենթադրէ թէ Վահրամ՝ Նիխորձէս մականունն ալ ունէր: Մուշեղ անոր ըղեղը ցնդեցուց մուրճի հարուածով մը, և զայն

*

6. Ո՞ւր ծնած է Մօրիկ. — Մօրիկի ծննդավայրի մասին Կիրակոս կրկին հայ ժողովրդական աւանդութիւն կը յիշատակէ. մին կ'ըսէ՝ թէ նա Օշականի մէջ ծնած է, միւսը՝ թէ Տարօնի մէջ:

Այս երկուքն ալ անտարակուսելի կերպով սխալ են:

Բոլոր յոյն պատմիչներ և մեր բազմահմուտ Կիրակոսն ալ՝ Կապադովկիոյ Արաբիսոս քաղաքէն ծնած կը դնեն զինքը. (տե՛ս Եւագր Ե, Ագաթիաս Ա, 5, Մենանդր, Եւստաթիոս):

Ո՞ւր կը գտնուէր Արաբիսոս: Մօրիկի հայրենիքը նոյն չէ՞ այն Արաբիսոնի հետ որ Պարսկաստանի և Հռոմէական տէրութեան սահմանագլուխ կը համարուէր, և

պիտի սպաննէր երբ չպաշարուէր թշնամիներէն, որոնցմէ զինքն ազատեց Սմբատ Բագրատունի: Վերջին ընդգծեալ տողերու աղբիւրը չենք գիտեր:

Վահրամ չսպաննուեցաւ պատերազմի ժամանակ. այլ փախաւ Պարսկաստանի խորերը, ինչպէս կ'ըսէ Թէոփանէս, էջ 225. և Բահլ Շահաստան՝ ինչպէս կ'ըսէ արժանահաւատն Սեբէոս (Գ. տպ. Պգ. Գ. էջ 68):

Միայն Յովհ. Կաթ. կ'ըսէ (էջ 87). «Բազում զօրու հանդերձ սպանանի Վահրամն յԻւսայ»: Ո՞ւր է այս Իւսա: Ըստ յոյն պատմչաց՝ Վահրամ, Գանձակի (= Գավրէժի) Պալարաթ գետին քով յաղթուեցաւ:

ուր մտաւ Խոսրով Յուստինոս Բ. ի ժամանակ, 576ին։

Դիտենք ուրեմն թէ այս դէպքը պատմած ժամանակ Արաբիսոնը ո՛ւր կը զետեղեն Հռովմայեցի պատմիչք։

Մենանդր կը յիշատակէ թէ Խոսրով յետ Հայաստան արշաւելու և նուաճելու՝ դէպ ի Թէոդոսուպոլիս դիմեց, անցնելով նախ Պատնան երկրէն։

Saint-Martin, Լըպօ ծանօթարանած ժամանակ (ԺԱ, էջ 1354, ծանօթ. 2) այսպէս կ'ըսէ. « Ce pays est peut-être le canton que les Arméniens appellent *Vanand*, et qui était situé en effet sur les frontières de l'Arménie romaine ».

Պատնան (Βαδιανῆς) Վանանդէն բաւական տարաձայն է. — ըստ մեզ՝ Բասեանի սխալագրութիւնն է [1]։

Եւ յիրաւի Բասեանը Թէոդուպոլսի ճամբուն վրայ է ուղեորին համար՝ որ Հայաստանէն կու գայ՝ ինչպէս կ'ընէր Խոսրով։

Շահնշահը երբ Թէոդոսուպոլիս կը հասնի, Հռովմէական Հայաստանի մէջ մտնելով, նա կանգ կ'առնու Արաբիսոն կոչուած տեղը, որ Թէոդուպոլիս քաղաքին՝ հարաւային կողմը կը գտնուէր.

1. Յովհ. Մամիկոնեան՝ գէշ պատմագիր, բայց քաջ աշխարհագէտ, Խոսրովայ համար այսպէս կը գրէ. «Անցեալ գնաց ի կողմանս Բասենոյ, ի Դուին, ի Հեր և ի Բահլ, բայց յորժամ եկին. ի Կարին». Հայաստան արշաւողներու ուղեգիծն այդ էր։

« Ἐς τὸ Ἀραβησσῶν ἐπικεκλημένον χωρίον, ἀμφὶ μεσημβρινὸν κλίμα νοῦ ἄσθεος »։

Դիտելու է որ Մորիկ, իբրև զօրավար, երկայն ժամանակ Արծնի մէջ կը գործէ և թերևս իր հոն զրկուելուն գլխաւոր շարժառիթն ալ այն էր՝ որ բնիկ ըլլալով, լաւ տեղեակ էր երկրին հանգամանաց։

Զարմանալի չէ որ Կապպադովկիա անուան տակ նշանակուած ըլլան Արծն, Կարին գաւառները՝ որոց մէջ կը գտնուէր Արաբիսոն։ Հռովմէական Հայաստան անունը որ Սեբաստիոյ, Մելիտինէի ալ կը տրուէր՝ յաճախ Կապպադովկիա կոչուած են։

Եւագրիոսի լատին տպագրիչը կը յիշեցնէ, թէ Հերակլէս Արևելեան կայսրութեան վրայ գրած ժամանակ Արաբիսոն անուամբ գիւղ մը կը դնէ Երկրորդ Հայոց մէջ. դարձեալ Կոստանդնուպոլսոյ Ա. ժողովքին արձանագրութեանց մէջ՝ Փոքր Հայաստանի բաժնին մէջ կը նշանակուի Արաբիսոնի եպիսկոպոսը։ Փիլոստորգիոս ալ Փոքր Հայաստանի մէջ դրած է զայն։

Ըստ այսմ՝ Մօրիկ Կարնոյ մօտեր ծնած պիտի համարինք, աւելի ճիշտ՝ Արծնեցի։

Սակայն կայ նաեւ ուրիշ Արաբիսոն մը։

«Ասիկա Կոկիւսոնէն 40 մղոնի չափ դէպ Արեւելք՝ հիմակուան Եարփուզ քաղաքին մօտ, աւելի բերդաւան մ'էր» (Հ. Ղ. Ալիշան, Յուշիկք, Բ. էջ 67)։ Հոս էր որ աքսորուեցաւ Ս. Ոսկեբերան, Կոկիւսոնէն փոխադրուելով։

Սոյն հայրապետի ժամանակ՝ Արաբիսոնի եպիսկոպոսն էր Ոտրիոս. անունները ենթադրել կու տան՝ թէ սոյն գիւղս ամբողջապէս հռովմայեցի գաղթականութիւն մ'եղած ըլլայ։

Իսաւրացիք յաճախ յարձակում կ'ընէին Արաբիսոնի վրայ, և ինքնին Ս. Ոսկեբերան, որ մինչնաբերդին մէջ էր, օր մը յանկարծ պաշարուեցաւ 300 Իսաւրացիներէ։ Այսպէս Մօրիկի հայրենիքը կ'ըլլայ ցուրտ երկիր մը, — դիտելու է որ ինքն ալ ցուրտ էր բնաւորութեամբ, — որ աքսորավայր կը ծառայէր յանցաւորաց։

Եթէ Մենանդրի հարաւային կողմը բացատրութիւնը ընդարձակ իմաստով առնենք, թերեւս հաւանական ըլլայ երկու Արաբիսոնները նոյնացնել։ Այլապէս՝ Կոկիսոնի դրացին նախընտրելի է՝ իբր հայ-

րենիք Մօրկայ, որովհետեւ «Կապպադովկիոյ» մէջ կը գտնուի՝ բառին հարազատ նշանակութեամբը։

*

7. — 570ի հայկական ապստամբութիւնը։

— Վարդանայ ապստամբութիւնը այնքան մեծահռչակ եղաւ՝ որ զայն կը պատմեն ո՛չ միայն Հայք, այլ և Յոյնք և Լատինք։

Տեսնենք նախ թէ Սեբէոս ինչպէս կը ներկայացնէ։

«Եւ եղև ի ԽԱ ամի թագաւորութեան Խոսրովայ՝ որդւոյ Կաւատայ՝ ապստամբեաց Վարդան և ի բաց եկաց՝ ի ծա-

1. Ստեփանոս Ասողիկ, փոխանակ կրօնական պատճառի, հետեւեալ շարժառիթը կը դնէ ապստամբութեան. (Գիրք Բ. Գլ. Բ. էջ 85)։ «Եւ ապա Խոսրով արքայն Պարսից զՍուրէն ոմն ազգական իւր, որում անուն էր Ճիհովր Վշնասպ՝ հանէ ի սպարապետութիւն Հայոց։ Որ եկեալ կալաւ զերկիրս մեր յոյժ հարստահարելով զնախարարս Հայոց, զի շնայր ընդ կանայս ազատաց, ո՛չ ածնելով զայրն՝ տէր կնոջ իւրոյ։ Ընդ որ զայրացեալ Վարդանայ բդեշխի որդւոյ Վասակայ, որ էր յազգէն Մամիկոնէից, սպանեալ դիպող ժամանակի՝ սուսերահար առնէր զՍուրէն մարզպան... Եւ իշխանքն Հայոց համօրէն ապստամբել ի Պարսից՝ ձեռն ետուն ի Յունականն՝ նոքօք ընդդէմ կալով սաստիկ՝ մարտիւ։ Իսկ Վարդանայ առեալ զընտանիս իւր և զայլ պայազատսն՝ փախստեայ անկանի ի Թագաւորեալ քաղաքն Կոստանդնուպոլիս»։

ռայութենէ թագաւորութեանն Պարսից հանդերձ միաբանութեամբ ամենայն Հայաստանեօք։ Սպանեալ զՍուրէնն մարզպան յանկարծաւրէն ի Դուին քաղաքի, առին զաւար բազում և գնացին ի ծառայութիւն Յունաց։

Յայնժամ յառաջ քան զայս ապստամբեալ ի բաց եկաց ի Հայոց՝ անուանեալ Վահան իշխան աշխարհին Սիւնեաց ի Դըւնայ ի Փայտակարան քաղաք և կարգեսցէ զքաղաքն ի Շահրման Ատրպատականի. զի մի՛ ևս կոչեսցի անուն Հայոց ի վերայ նոցա։ Եւ կատարէր հրամանն։

Իսկ առ Հայոց երդնոյր թագաւորն Յունաց, և հաստատէր զնոյն ուխտ որ ի մէջ թագաւորացն էր երկոցունց՝ երանելւոյն Տրդատայ և Կոստանդիանոսի. և տայր նոցա զզաւրսն կայսերական յաւգնութիւն։ Եւ նոցա առեալ զզաւրն՝ դիմեցին ի վերայ քաղաքին Դըւնայ՝ և պաշարեալ կործանեցին ի վերուստ մինչև ի վայր. և հալածեցին զզաւրն Պարսից՝ որ ի նմա կային։

Բայց եհաս ի վերայ նոցա յանկարծաւրէն խռովութիւն մեծ, զի զեկեղեցի սրբոյն Գրիգորի, որ շինեալ էր մերձ ի քաղաքն, էին ապարեալ համբարանոցս Պարսիկքն, հարին հուր և այրեցին, վասն որոյ եղև նոցա խռովութիւն մեծ։

Գայ ապա ի վերայ նորա Միհրանն Միհրևանդակ հազարաւ զօրու և փղաւք բազմաւք։ Եւ եղև պատերազմ մեծ ի դաշտին Խաղամխեայ և հարեալ զզաւրն Պարսից անհնարին հարուածովք մաշէին ի սուր սուսերաց զփիղսն զամենայն թափէին։ Եւ Միհրանն սակաւուք պրծեալ գնացին յերկիրն իւրեանց։

Այս այն Վարդան է՝ յորոյ վերայ եկն ինքն արքայն Պարսից՝ կոչեցեալ Անուշ Ռուան Խոսրով, հանդերձ բազմութեամբ սպառազէն զաւրացն՝ և փղաւք բազմաւք, և ճանապարհ կալեալ ընդ գաւառն Արտազու՝ գնաց ընդ Բագրևանդ զանց արարեալ զԿարնոյ քաղաքաւ։ Եւ կալեալ ճանապարհ՝ գնաց ի տեղի մի, և բնակեցաւ դէմ յանդիման նորա։

Եւ ի վաղուեան առաւօտուն հապճեպ ստիպով կարգեն գունդ առ գունդ, և ճակատ առ ճակատ, և բաղխէին զմիմեանս պատերազմաւ։

Եւ սաստկացաւ պատերազմն ի վերայ երեսաց երկրի, և խմբեցաւ պատերազմն յոյժ. և մատնեաց Տէր ի պարտութիւն զթագաւորն Պարսից՝ և զաւրս նորա զամենայն։ Եւ խորտակեցան առաջի թշնամեացն սրով սուսերի, և փախեան յերեսաց նորա սաստիկ տագնապաւ, ո՛չ գիտե-

լով զճանապարհս փախստեան իւրեանց՝ երթեալ ամրացան ի գետն մեծ՝ որ կոչի Եփրատէս։

Եւ ուռուցեալ ի վեր ջուրն՝ խաղացոյց զբազմութիւն փախստականացն իբրև ըզբազմութիւն մարախոյ, և ո՛չ կարացին յաւուր յայնմիկ ճողոպրել բազումք։ Բայց թագաւորն մազապուր պրծեալ սակաւուք՝ ի փիղս և ի ձին ապաստան եղեալ փախըստական ընդ Աղձնիսն անդրէն ի կայանս իւր երթայր։

Եւ նոքա առին զբանակն ամենայն հանդերձ արքունական գանձիւքն։ Եւ կալան զբամբիշն և զբանակն, և թափեցին զՄաշապերճանն ամենայն դեսպակն ոսկեղէն բազմաքանքար, որ էր ակամբք պատուականօք՝ և մարգարտաւ յօրինեալ, որ անուանեալ կոչէր ի նոցունց դեսպակ փառաց։

Առաւ և Հրատն՝ զոր ընդ ինքեան շըրջեցուցանէր թագաւորն հանապազորդ յաւգնականութիւն իւր՝ որ մեծագոյն համարեալ էր քան զամենայն կրակ, որ կոչէր ի նոցունց Ատաշ․ հեղձաւ ի գետն հանդերձ Մովպետան Մովպետաւ, և այլ բազմութիւն մեծամեծ աւագաց։ Յամենայն ժամ աւրհնեալ է Աստուած»։

Յովհան կաթողիկոս․ (էջ 83)․

«Ի ժամանակի աստ Խոսրով արքայ Պարսից զօր բազում գումարեալ՝ առաքէ հրոսակս Վարդանայ, և լինի պատերազմ սաստիկ ի դաշտին Խաղամախայ և ի մշտական աղօթից սրբոյն Ներսեսի, անհնարին հարուածովք մաշեն զօրքն Վարդանայ ըզՊարսիկսն»։

Եւագր Սքոլաստիկոս իւր Եւ. գրոց Ե. գլուխը ամբողջապէս հայկական ապստամբութեան կը նուիրէ, սոյն դէպքը մեր պատմութեան մեծագոյններէն ըլլալով, հետաքրքրական կը համարիմ՝ Եւագրի վկայութիւնը հոս թարգմանել։

«Ինչպէս Պարսիկ—Հայ կոչուածները[1] Քրիստոնեաներուն կողմն անցան, որուն պատճառաւ Պարսից դէմ պատերազմ ծագեցաւ։

Արդ ասոր (Գրիգորի եպիսկոպոսութեան առաջին տարւոյն մէջ), բնակիչները այն երկրին որ ի հնումն Մեծն Հայաստան, յետոյ Պարսկահայաստան կոչուեցաւ և որ ի հնումն Հռովմայեցւոց կը հնազանդէր, բայց Գորդիանոսէն վերջ (եկող) Փիլիպպոսէն՝ Շապհոյ մատնուեցաւ, — Փոքր Հայաստան կոչուածը Հռովմայեցւոց հպատակելով, միւս ամբողջ մնացածը Պար-

1. Ἀρμένιοι Πέρσαι.

սից, — որովհետև քրիստոնէական կրօնքը կը պաշտէին, կը չարչարուէին Պարսիկներէն, մանաւանդ այն բաներուն մէջ՝ որ իրենց ներքին օրինաց կը վերաբերէին. գաղտուկ պատգամաւոր ղրկեցին առ Յուստինոս, թախանձելով՝ զիրենք Հռովմայեցւոց հպատակ ընդունիլ, որպէս զի անվախ Աստուծոյ պաշտամունքները կատարեն, և ոչ ոք իրենց արգելք ըլլայ. երբ Յուստինոս ընդունեցաւ (պատուիրակութիւնը) և կայսեր կողմէն գրուած նամակներով դաշինքներ կնքուեցան, և աչաւոր երդումներով ապահովցան, Հայերը սպաննեցին իրենց վրայ իշխողները, և ամէնքը միասին՝ հռովմէական իշխանութեան կողմը անցան, թէ համազգի և թէ այլազգի դրացիներուն հետ՝ որ իրենց միացած էին. ամենէն մեծը իրենց մէջ թէ՛ ցեղով, թէ՛ պատուով և թէ՛ պատերազմական հմտութեամբ՝ էր Վարդան[1]։

Խօսրով այս բաներուս համար մեղադրեց (կայսրը). Յուստինոս ետ ղրկեց (իր պատուիրակները) ըսելով թէ խաղաղու-

1. Շատ հետաքրքրական է Մամիկոնեան տոհմի այդ գովեստը՝ օտարազգիէ մը գրուած. Հռովմայեցիք անգամ Հայոց ամենէն փայլուն ցեղը կը համարէին զայն. «Οὐαρδάνου προούωοντος παῤ ἀυτοῖς γένει τεχὺι ἀξξώσει, χαὶ τῇ περὶ τοὺς πολέμους ἐμπειρία»։

թեան ժամանակը լրացած է և թէ անվայել էր մերժել քրիստոնեաները՝ որ պատերազմի ժամանակ քրիստոնեաներու կ'ապաւինին. նա այսպէս պատասխանեց. «Բայց պատերազմի չէր պատրաստուեր. այլ անձնատուր եղաւ իր սովորական հաճոյքներուն, որովհետև ամէն բան երկրորդ կը համարէր նկատմամբ իր հաճոյից»։

Փոտի Մատենադարանին մէջ Photii Myriobiblon, sive bibliotheca, Rothomagi, MDCLIII) կը գտնենք կորուսեալ հեղինակ մը՝ Թէոփանէս Բիւզանդացի կոչուած, զոր պէտք չէ շփոթել Թէոփանէս խոստովանողի հետ, որուն պատմութիւնը հասած է մեզի։

Սոյն Թէոփանէս Բիւզանդացի, ինչպէս Փոտէն կը տեղեկանանք, իր պատմութեան ծրագիր ունեցեր է գրելէ ճիշտ այն՝ ինչ որ Թէոփիլակտոս Սիմոկատտա, այսինքն է Մօրիկի գործունէութիւնը՝ իբր զօրավար և իբր թագաւոր. նա կը սկսէր ճիշդ հայկական ապստամբութեամբ։

Կ'ուզենք հոս նաև սոյն Թէոփանէս Բիւզանդացւոյ վկայութիւնը ի մէջ բերել, տե՛ս Բիբլիոթեկա, 78 էջ, (համար LXIV)։ Հայք, Սուրէնէն տանջուած՝ գլխաւորապէս բարեպաշտութեան համար, միաբանելով՝

սպաննեցին զՍուրէն ձեռամբ Վարդանայ, որուն Մանուէլ եղբայրն սպաննած էր նա. և ձեռամբ այլոյ ուրումն[1] Վարդայ՝ Պարսիկներէն բաժնուելով, Հռովմայեցւոց կողմն անցան։ Թողլով Դուին[2] աւանը, ուր կը բնակէին, Հռովմայեցւոց երկիրը եկան գլխաւորապէս ասիկա եղաւ պատճառ Պարսից, Հռովմայեցւոց հետ դրած դաշանց աւրուելուն։ Քիչ վերջ ապստամբեցան նաև Վիրք և Հռովմայեցւոց կողմն անցան առաջնորդութեամբ Գուրգէնի[3], այս ժամանակ՝ Տփղիս (Τιφλὶς) էր Վրաց մայրաքաղաք։

Մարկիանոս Յուստինոս կայսեր հօրեղբօրորդին, արևելքի զօրավար անուանուելով, Խոսրովի դէմ պատերազմի ղրկուեցաւ Յուստինոսի թագաւորութեան ութերորդ տարին։

Յովհաննէս Հայաստանի զօրավար և Միհրանէս, որ և Վառամանէս Պարսից (զօրավար), զօրք կը ժողովէին. Հայոց զինակից էին Կողքիսեցիք, Աւխազք, և Սարոէս՝ Ալանաց թագաւորը. Միհրանայ

1. Վարդան, փոտի մէջ գրուած է, Ουαρδάνος և Վարդ Ουάρδος.

2. Τὸ Λοόβιος τὸ πόλισμα։

2. Սրբագրելի է անշուշտ՝ Գուրգէն, որ սովորական էր Վրաց՝ ինչպէս նաև Հայոց մէջ։

(նիզակակից էին), Սավիրք, Դագանք և Տալմայինեն ազգը[1]»։

Մենանդր ալ կը խօսի Հայաստան սոյն ապստամբութեան վրայ (էջ 313) սակայն զուրկ է Թէոփանէսի մանրամասնութիւններէն, իրմէ միայն կ'իմանանք՝ թէ Սուրէնի սպանմանէն վերջ անոր յաջորդեց Սեպուխտ, քրիստոնէասէր և խոհեմ, որուն հետ անմիտ խրոխտաբանութեամբք վարուեցաւ Յուստինոս։

Լատին պատմիչներէն՝ սոյն ապստամբութեան վրայ խօսած է գաղղիացի Գրիգոր մը, Թուր քաղաքէն որ կ'ըսէ թէ երբ Հայոց հայրապետը Պարսից դիմադրել կը յորդորէր, «Legati furore succensi, actum conviciis caedunt» (1, 4)։

Եւագր Սքոլաստիկոսի հրատարակիչն ի մէջ կը բերէ Յովհաննէս Բիկլարիացւոյ ժամանակագրութենէն հետագայ խօսքը՝ նոյն կէտի վրայ. «Armenorum et Iberorum gens qui a praedicatione Apostolorum Christi fidem susceperant, dum a Chosdroa Persarum Imperatore ad culturam Idolorum compellerentur, renuentes tam im-

1. «Ἀρμενίοις συνεμάχουν Κόλχοι, Αβάσγοι, και Σαρόης ὁ Αλανῶν Βασιλεὺς, τῷ δε μιράνῃ. Σάβιροι, καὶ Λαγάνες καῖ τὸ Δαλμαΐνον γένος».

piam jussionem Romanis se cum Provinciis suis tradiderunt. Quae res Romanos inter et Persas pacis fœdera rupit» գարձեալ «Anno quinto Justinus Imperator Armeniam et Iberiam, repulsis Persis, Romanas provincias facit».

Այսպէս Սեբէոսի խօսքերը մինչև «Եւ Միհրանն սակաւուք պրծեալ գնացին յերկիրն իւրեանց» իրենց հաւաստումը կը գտնեն օտարազգիներէն, և Թէոփանէս Բիւզանդացի մեզ իմացուց թէ Վահրամ Չուպինը, – ապագայ մեծահռչակ ապըստամբը, – նաև Միհրան անունը կը կրէր, զոր գործածած է Սեբէոս, Միհրևանդակ մականունով միասին, և յիրաւի ըստ օտարազգեաց ալ Միհրանեան ցեղէ էր Վահրամ։

Կը մնայ ստուգել՝ Խոսրովի անձամբ գալը Վարդանայ դէմ։

Մենանդր (էջ 395) կը յիշէ Խոսրովի սոյն արշաւանքն ի Հայաստան մինչև Թէոդոսուպոլիս, անցնելով Պատեան գաւառէն, զոր Բասեան մեկնեցինք։

Սեբէոս կ'ըսէ. «Գնաց ընդ Բագրևանդ զանց արարեալ զԿարնոյ քաղաքաւ»։

Ցիրաւի Մենանդր ալ կը յիշէ թէ Խոսրով մտաւ «ի գաւառն Մաքրավանդեանց

(= Բագրևանդ) և Տարանեանց (= Տարօնոյ), εν τῳ κλίματι Μακραβανδῶν καὶ Ταραννῶν» (սրբագրելի ըստ իս։ Ταραυνῶν)։

«Զանց արարեալ զԿարնոյ քաղաքաւ», յոյն պատմչաց մեկնութեամբ կը նշանակէ թէ Խոսրով չկրնալով առնուլ զԿարին, պաշարումը վերուց, Մելիտինէի վրայ երթալու համար։

Խոսրովի պարտութիւնն ալ ստոյգ է, գրեթէ Սեբէոսի յիշած բոլոր մանրամասնութիւններով. միայն ըստ Եւագրիոս Սքոլաստիկոսի.

1. Խոսրով Վարդանայ դէմ չգնաց, ինչպէս կ'ըսէ մեր Սեբէոսը, այլ Յուստինիանոսի, Յունաց մեծ սպարապետին դէմ՝ որ արևելեան քրիստոնէից բոլոր բանակներով – Վարդան ալ անշուշտ կ'ընկերէր անոր – Խոսրովի դէմ կու գար[1]։

2. Խոսրովի յաղթուիլը, և Սրբազան կրակին գերի բռնուիլը շատ գանձերու՝ հետ՝ Եւագրիոս ալ կը յիշատակէ[2] բայց, ըստ Եւագրիոսի, անոր տիրողը Վարդանը

1. Եւագրիոս, Գիրք Ե, գլուխ ԺԴ. «εἶδε τὸ Ῥωμαίων στράτευμα ὑπὸ Ἰουστινιανῷ ταττόμενον».

2. Քուրս Սկիւթացին «μεγάλων χρημάτων καὶ λαφύρων ἐγκρατὴς γενομενος, τά τε σκευλοφόρα των ζώων σὺν καὶ ἀυτοῖς φορτίοις φέρων, ἐν οἷς και τὸ Χοσρόου σεβαστὸν πῦρ» (էջ 400).

չէ, այլ Բուրս անուամբ Սկիւթացի մը (հաւկնալու է Գոթացի, կամ Հոն) որ յանկարծակի յարձակմամբ Պարսից բանակը շփոթցուց։

Վարդան Պոլսոյ մէջ անգործ չէ մնացած. իր մասին՝ հետեւեալը կը պատմէ Փոտ առ Զաքարիա գրած թղթի մը մէջ.

«Ի ԺԷ. ամի Յուստինիանոսի կայսեր, յորժամ զսուրբն Սոփի շինէր, ի տօնի սրբոյ խաչին՝ ի հաղորդութենէ ի բաց եկաց Վարդան՝ ասելով, թէ վարդապետք մեր ոչ հրամայեցին մեզ։ Յայնժամ, ասէ, հրամայեաց թագաւորն ժողով լինել, և գալ եպիսկոպոսաց բազմաց և վարդապետաց, և ժողովեցան ի Կոստանդնուպոլիս ՃԼ. հարք. որում հինգերորդ ժողովն կոչի, և Հայք ընդ նոսին. և ձեռագրով ընկալան՝ զժողովն Քաղկեդոնի»։

Ինչպէս Չամչեան դիտել տուած է արդէն (հատ. Բ, էջ 521) մեծն Յուստինիանոս, շինող Ս. Սոփիայի և գումարող հինգերորդ ժողովի, հոս շփոթուած է Յուստինոս Բ. ի հետ՝ որուն ժամանակ Վարդան Պոլիս եկաւ։

Ասողիկ կ՚ըսէ (տպ. Փարիզ, 1859, Բ գիրք էջ 84).

«Եւ երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին Յուստիանոսի, որ զսուրբն Սոփիա

շինեաց. և հաղորդի ընդ նմա օրինաց. և յիւր անունն անուանէ զաւագ դուռն Սուրբ Սոփիայ, որ մինչև ցայսօր կոչի դուռն Հայոց»։

Բարիզու ձեռագրատան մէջ կայ յունարէն Հայոց Պատմութիւն մը «Διήγησις ἀπὸ τοῦ ἁγίου Γριγορίου μέχρι τοῦ νυν» (այս գործս հրատարակած են Combéfis Auct. Bibl Patr. Բ. հտ. Migne, Pat. gr. t. 127, Լըքիէն Oriens christianus. Կալլանդի, Bibl. Pat. հտ. ԺԳ). սոյն գրութեան մէջ ալ, որ գրուած է 677–703 տարեթիւերուն մէջ կը գտնենք Ս. Սոփիայի դրան աւանդութիւնը.

«Եւ յետ բազում ժամանակաց Վարդան ոմն իշխան սպանեալ զՍուրէն բռնաւոր Պարսիկ, և ելեալ ի Հայոց՝ քաջ առնարար երթայր ի Կ. Պոլիս յամի քառասներորդի Խօսրովու և երեսներորդի Յուստինիանու, որ զսուրբն Սոփիա շինեաց, բայց հրաժարէր ի հաղորդութենէ նորին ինքն և ընկերք իւր. զի ոչ ունիմք, ասէր, հրաման յառաջնորդացն մերոց առնել ընդ ձեզ հաղորդութիւն։ Ապա հրաման ետ կայսրն Վարդանայ՝ ժողով առնել եպիսկոպոսաց և վարդապետաց Հայոց։ — Եւ եղև ժողովն մեծ ի Կ. Պոլիս ընդդէմ հերետիկոսաց ոմանց, որ և

Ե ժողովն կոչեցաւ, և ի հաւանել նոցա՝ զսուրբ դրունս Ս. Սոփիայ յանուն նոցա կոչեցին, և կոչին մինչև ցայսօր դուռն Հայոց »[1]:

Ս. Սոփիայի աւագ խորանին մօտ երեք դուռներ կային, Հայոց դուռը՝ Զամչեան ասոնցմէ մին եղած կ'ենթադրէ:

Վերոյիշեալ յունարէն պատմութիւնը կ'աւանդէ՝ թէ Մօրկայ ժամանակ Մուշեղ Մամիկոնեան իւր սպայներով հանդերձ Կ. Պոլիս հասած ըլլայ՝ խաչին օրը, և յանձն չառած՝ Յունաց հետ հաղորդութիւն ընել. երբ Վարդանայ դէպքը յիշեցուցին իրեն նա պատասխանեց թէ Վարդան զիջած էր հաղորդութիւն ընել՝ «Առ տգիտութեան կամ առ երկիւղի »:

Յետոյ հայ եպիսկոպոսները և Մովսէս կաթողիկոս՝ վիճի կանչուեցան Պոլիս. անոնք վախնալով հրաժարեցան. միայն Տարօնոյ և Յունաց բաժնի եպիսկոպոսունքը Պոլիս գացին, Յունաց հետ համաձայնեցան, բայց իրենց բերած վճիռները ընդունելի չեղան Մովսէս կաթողիկոսի և այլ եպիսկոպոսաց: (Այդ վարդապետներն էին, ըստ Կիրակոսի, էջ 28, Վրթանէս և Գրիգոր. Կիրակոս զՄօրիկ կարծէ Քաղկեդոնի ժողովին գումարողը):

1. Վարդան տարբեր աւանդութիւն մ'ունի.

«Իսկ սա (Մաւրիկ) եդ կաթողիկոս զՅովհաննէս ի Կոկոստայ (Կոգովտայ) յերկրէն Բագրատունեաց »:

Վարդան[1] այսպէս կը պատկերէ իբր ներկայացուցիչ և պաշտպան Հայոց՝ թէ՛ քաղաքական և թէ՛ եկեղեցական իրաւանց:

*

8. – **Մօրիկի հայրը բանջարանոցի մէջ.** — Հանրածանօթ է Կիրակոսի այն զրոյցը՝ ըստ որում թագաւորող Մօրիկի պատգամաւորները իր հայրը բանջարանոցի մէջ գտան (էջ 28), և իրմէն կառավարութեան խորհուրդ ուզեցին:

Ասիկա զուտ առասպել է:

Թէոփիլակտոս Սիմոկատա, Մօրիկի հայրը ներկայ կը դնէ՝ անոր հարսանեաց և գահակալութեան հանդէսին՝ ըսելով. ծնուելէն առաջ «ինքնակալն՝ իր Պաւղոս հայրը չքեղապէս և հանդիսով պալատ ընդու-

1. Ասողիկ ճիշդ նոյն բանը կը կրկնէ. Իսկ Յովհ. կաթ. (էջ 93).

«Յետ այսորիկ ըստ հրամանի կայսերն Մօրկայ զՅովհան ոմն ի գաւառէ Կոգայ ի Բագարան գեղջէ, կացուցանեն կաթողիկոս յունական կողման». Նոյնը Կիրակոս (էջ 29). Տես նաև Վարդան (էջ 60).

նեցաւ» (Թէոփիլակտոս, Պատ. Ա., էջ 51)։

*

9. — Կիրակոսի ուրիշ առասպելներ՝ գահակալութեան մասին. — Հոս ի մէջ կը բերենք Կիրակոսի մի ժողովրդական աւանդութիւնը, թէ և առասպել։

«Աղքատութեան աղագաւ երթեալ (Մօրիկ) ի Կոստանդնուպոլիս, և անդ ի դիպուածէ իմեքէ բարեբախտիկ եղեալ թագաւորեաց այսպիսի պատճառաւ։ Եւ եղև մեռանել Տիբերի կայսեր, և մեծամեծք ընդ միմեանս հակառակէաք ոչ հնազանդելով միմեանց, և էր մարտ անհնարին ի մէջ նոցա, որպէս թէ ո՞ յաղթիցէ և թագաւորեսցէ. և պատրիարգն ի մէջ անցեալ համոզեաց զնոսա արկանել վիճակս, և ում հասանիցէ՝ նմա ունել զթագաւորութիւնն, և այլոցն հնազանդել, և զայս երդմամբ ամենեցուն մուրհակաւ. և էր վիճակն այսպիսի.

Ընդ լուսանալն բանալ զաւագ դուռն քաղաքին, և զայր որ պատահեսցի անդ, թէպէտ և կարի յանարգացն իցէ, ածել ի պալատն արքունի, և իշխանացն նստել ի միասին, և յոյր ի գլուխն դնիցէ զթագն՝ նմա լինել թագաւոր. հաւանեցան ամենե-

քեան և դադարեցին ի խռովութենէ։ Եւ իբրև եհաս ժամն ժամադրեալ, բացեալ զքաղաքին դուռն, և տեսեալ զՄուրիկ առ դուրսն, ցողուն ինչ առ ի վաճառել՝ և լնուլ զպէտս իւր. և յափշտակեալ զնա զօրականաց տարան ի բաղանիս, և լուացեալ զնա զգեցուցին նմա հանդերձս ազնիւս, և տարան զնա յարքունիսն։

Եւ իբրև ասացին նմա վասն որոյ կոչեցաւ, և նա պահանջեաց ի նոցանէ գիրս և երդմունս, զի մի՛ սպանցեն զնա մնացեալքն ի թագէն, և երդուան նմա սաստիկ, զի անհոգ լիցի յայնմանէ. բազմեալ էին ամենեքեան նստի յուսով (!) և իւրաքանչիւր ոք անձին իւրում ասէր թէ լիցի. կայր աթոռն և թագ ի վերայ նորա, և կօշիկքն հուպ առ նմին։ Անց Մօրիկ ի մէջ և ա՛ռ զթագն ի ձեռն իւր, և սկսաւ շրջել ընդ բազմեալսն. իբրեւ եկն առաջինն՝ ուրախացաւ նա, բայց տրտմեցաւ երկրորդն. և իբրև եթող զնա՝ կալաւ տրտմութիւն զնա, և զընկերս նորա ուրախութիւն, և այսպէս ըստ կարգի երկիցս և երիցս շրջեցաւ նա, տրտմեցոյց զնոսա և ուրախացոյց։

Անց նստաւ նա ի վերայ աթոռոյն և եդ զթագն ի գլուխ իւր, և տեսեալ ամենեցուն սխրացան։

Բայց զի երդուեալ էին նմա թէ յոյր և զիցես գլուխն մեք հնազանդիմք նմա, թոյլ ետուն նմա։

Մատուցեալ պատրիարգն ագոյց զկօշիկս յոտս նորա և երկիր եպագ. նոյնպէս և ամենայն մեծամեծքն երկիր պագին նմա և ասեն. Կեցցէ՛ արքայ Մօրիկ»։

*

10. — **Մի քանի անճշտութիւններ Մօրիկի պատմութեան մէջ։** — *Անհաւատալի կը թուի Հայաստանի մէջ գետնադամբարաններու գոյութիւնը, զոր պատմեցինք Փիլիպպիկի պատերազմները նկարագրած ժամանակ, և Հայերու բղխիլը... գետնէն։ Այս դէպքը սակայն բացայայտ կերպով պատմուած կը գտնենք Թէոփիլակտոս Բ, գրոց մէջ, համար* 7, (*էջ* 79), *ըստ Նիպուհրի տպագրութեան։ Մի և նոյն գրոց մէջ կը պատմէ նա Փիլիպպիկի պատերազմէն առաջ գիշերային փախուստը, և պատերազմները։*

Իսկ դատապարտելոց փախուստը՝ Անյուշ բերդէն, — մի բանաստեղծական սքանչելի նիւթ, — պատմած է նոյն Թէոփիլակտոս Գ, գրոց 5 *համարին մէջ*, (*էջ* 140)։ *«Պարսկաստանի խորերը՝ կը գտնուէր դղեակ մը Գելիգերդոն անուամբ, Պիզաք կոչուած գաւառին մէջ, ոչ հեռի Պենդոսավիրոն քաղաքէն, աստ մօտ կայ բանտ մը՝ զոր Լերէ կ'անուանեն բարբարոսք»։*

(Φρνύριον, Γιγιγέρδον ὄνομα αὐτῷ, ἔνδοτέρω δέ τούτο τῆς Μηδικῆς ᾠκοδόμηται; ἐν χωρᾳ ἐπιλεγομένῃ Βιζακοῦ οὐ σόρρω Βενδοσβειρων τῆς πόλεως. ποόσεστι δὲ τ:υτῳ καὶ τις εἱρκτή. Λήθην δὲ ὀνομάζουσι ταύτην οἱ βάρβαροι):

*

11. — **Մօրիկի կենաց ժամանակագրութիւնը.** — *Այս մասին յանձնարարելով* E. de Muralt*ի* «Chronographie byzantine», (*էջ* 243–262), *հոս կը նշանակենք Մօրիկի կենաց գլխաւոր դէպքերը միայն՝ ըստ իրենց տարեթուին.*

Մօրիկի ծնունդը 539

Արևելք զրկուիլը 577

Մօրիկի դարձ ի Կ. Պ. 582

Մօրիկ կեսար՝ և կայսեր փեսայ ընտրուած 582 *օգ.* 5

Մօրիկի հարսանիք և գահակալութիւն 582 *օգ.* 13

Հրդեհ ի Պոլիս 583 *ապրիլ*

կախարդին սպանումը 583

Երկրաշարժ 583 մայիս 10

Միջնաթաքոն Պարսից դէմ կը կռուի 583

Արշաւանք Աւարաց 583, 584, 586, 589, 592, 599, 594–600

Պարսկական պատերազմ 584 (Փիլիպպիկ յԱրեւելս) 585, 586 (Սոլակոնի կռիւը) 587, ապր. 1 (Պրիսկոսի դէմ ապստ.) 586, 590 (Փիլիպպիկ Նփրկերտի քով) 591. (Դոմենզիոլ յԱրեւելս, Սմբատի ապստ.) վերջ պարսկական պատերազմին 592 (յորում գահ ելաւ Խոսրով, շնորհիւ Ներսէս Հայկազնի)։

Ծնունդ Թէոդոս Թագաժառանգի 585

Թէոդոս կեսար անուանուած 590, մարտ 26, կ՚ամուսնանայ նոյնը՝ Գերմանոսի դըստեր հետ 601 նոյեմբ.

Լոմպարտական պատերազմ 587

Ափրիկէի Մաւրիտանացւոց ապստամբելն և նուաճուիլը 588

Դաստապարտեալք Անյուշ բերդէն կ՚ազատին 588

Երկրաշարժ յԱնտիոք 589 հոկտ. 31

Վահրամի ապստ. 591

Մօրիկ կ՚ընդունի զԽոսրով 592 փետր. Ներսէս Խոսրովի հետ՝ Վահրամի դէմ կ՚երթայ 592

Մօրիկի հօր մահը 593

Մօրիկի Պետրոս եղբայրը զօրավար ընտրուած՝ Պրիսկոսի տեղ 594–600,602

Մօրիկի գերիներուն ջարդը 600 յուլիս

Ցուցմունք և տխուր գուշակութիւնք ի Պոլիս 600, 601, 602

Բանակի ապստամբութիւնը, Փոկաս կայսր հրատարակուած 602

Ապստամբութիւն ժողովրդեան 602, նոյեմբ. 22

Փախուստ Մօրիկի 602 նոյեմբ. 23

Փոկաս ի Պոլիս 602 նոյեմբ. 23

Մօրիկի գլխատումն 602 նոյեմբ. 27

*

12. – *Մօրիկի Դրամները*. — Մօրիկի բազմաթիւ դրամներ հասած են մեծ. ցուցակով, ընթերցմամբ և պատկերով հրատարակուած են Corpus historiae byzantinae ի վեննետկեան հրատարակութեան XXI հատորին 86–87 էջին մէջ. ընդհանրապէս նա հոն կը ներկայանայ անմօրուս, մանկական դէմքով մը, ձեռքին մէջ խաչապսակ գունտ մ՚ունենալով. վրան գրուած է. Dn Mavri tib pp aug. հակառակ կողմը կամ յաղթութիւնն է նկարուած (Victoria Avg. R.) կամ M (= Mauritius) գիրը՝ խաչապսակ. յա-

ճախ M գրի տեղ K (Καίσαρ) տառը կը գտնենք կամ I (Imperator) միշտ խաչով պսակուած։

*

13. – *Մօրիկի գերդաստանը.* — Մօրիկի հայրն էր Պաւղոս, մայրը՝ Յովհաննա, որուն Ատելփիոս եղբայրը՝ Արաբիսոսի եպիսկոպոս էր՝ իսկ քոյրը մարապետաց մեծաւորուհի։

Մօրիկ մէկ եղբայր ունեցաւ. Պետրոս, զօրավար ընդդէմ Աւարաց. սպանուեցաւ Փոկասէն։

Մօրիկի քոյրերն են.

1. Գորդիա, ամուսնացած Փիլիպպիկոսի հետ, Արեւելից զօրավար։

2. Թէոկտիստա, Գրիգոր անուամբ իշխանին հետ ամուսնացած։

3. Դամիանա, նախ ամուսնացած և Արեոնգենեսի մայր եղած, ապա Երուսաղէմայ վանքի մը մեծաւորուհին եղաւ։

Մօրիկի որդիքներն են.

1. Փլաւիոս Թէոդոս, ծնած 585ին, հինգ տարեկան՝ Թագաւոր պսակուած, 601ին ամուսնացած, 602ին գլխատուած։

2. Տիբեր որ Արեւմուտքի Թագաւոր պիտի ըլլար, ինչպէս Թէոդոս՝ Արեւելքի, հօր հետ գլխատուած։

3. Պետրոս

4. Պաւղոս

5. Յուստինոս

6. Յուստինիանոս (ասոնք իրենց հօր հետ գլխատուեցան)։

Մօրիկի դստերքն են..

1. Անաստասիա

2. Թէոկտիստէ

3. Կղէոպատրա

Իրենց Կոստանդինա մօր հետ վանքի մէջ բանտուեցան՝ Փոկասի հրամանաւ։

4. Սոպատրա

5. Մարիամ, զոր ըստ Արար և Պարսիկ հեղինակաց, կնութեան տուած էր Մօրիկ՝ Պարսից Խոսրով Թագաւորին։

*

14. – *Խոսրով քրիստոնեայ դարձա՞ւ։* — Թէ յոյն և թէ՛ հայ պատմիչներ (Յովհ. Կաթ։ Յովհ. Մամիկ. որ Քաղկեդոնական ալ կը դնէ զայն եայլն), զԽոսրով զահ բարձրանալէն յետոյ՝ քրիստոնէից բարեկամ և նոյն իսկ քրիստոնեայ դարձած կ'աւանդեն։ Եւագրիոս և Սիմոկատտա կը յիշեն թէ Սիրա անուամբ հռովմայեցի աղջիկ մ'ալ կնութեան տուին Խոսրովի։

Սոյն Թագուհին՝ կը ճանչնայ նաև Սեբէոս (Գլ. Ե էջ 78)։

«Իսկ տիկին Շիրինն յոյժ խռովեալ էր ի վերայ իրացն» եւայլն։

Շիրին, ըստ արեւելեան առասպելաց, կովկասուհի մ'է. այնքան փառաբանուեցաւ վէպերով, որ Շիրին սկսաւ իբրև բառ ալ գործածուիլ։

Այս կէտն անոր համար հետաքրքրական է՝ որ զԽոսրով քրիստոնեայ դարձնողն՝ է Դոմետիանոս եպիսկոպոսը, զոր Muralt կ'անուանէ «métropolitain de l'Arménie»։

Սոյն անձին վրայ մեծամեծ գովեստներ կու տայ Եւագր Սքոլաստիկոս, Գիրք Զ. գլուխ ԺԸ, անուանելով զայն «Δομετιανὸς Ἐπίσκοπος Μελιτινῆς αὐτοῦ συγγενὴ», ազգական Մօրիկի։

Գիտելու է որ սոյն եպիսկոպոսն ալ իբր անդամ Մօրիկի գերդաստանին, հռոմէական անուն կը կրէ։

Կը թուի թէ հռոմէական մեծ գաղթականութիւն մ'եղած է դէպ ի Փոքր Ասիոյ խորեր, կամ բնիկները չափազանց ենթարկուեցան հռոմէական սովորութեանց, այլապէս Մելիտինէ, յունական Հայաստանի մայրաքաղաքը, Դոմետիանոս անուամբ եպիսկոպոս մը պիտի չներկայացնէր մեզ։

*

15. — Հայաստանի աշխարհագրութիւնը՝ Մօրիկի ժամանակ. — Անկարելի է գծել քարտէս մը, ուր Հայաստանը ներկայացուած ըլլար այնպէս՝ ինչպէս էր Մօրիկի ժամանակ։ Խոսրովի պարտութենէն վերջ՝ ամբողջ Հայաստան և Միջագետք իրեն կը պատկանէին, բայց անկից յառաջ՝ սահմանները միշտ կ'եղծանէին՝ արշաւողներու քայլերէն։ Հռոմայեցիք արեւմուտքէն և հիւսիսի կողմէն միանգամայն կը յառաջէին. այսպէս Արծնի մէջ կռուած ժամանակ, Սիւնիքի մէջ (Սուանիա) ալ կռիւ կ'առաջարկէին Պարսից։ Այս գծին մէջտեղ Թէոդուպոլիսը յունական սահմանի ցայտուն կէտերէն մին կը ներկայանայ։

Յիշենք հոս հայկական – աշխարհագրական անունները, զորս կարելի է ուսումնասիրել Թէոփիլակտոս Սիմոկատայի մէջ, անոնք պատմական տեղը իմանալու համար։ (Թիւերը՝ ըստ Նիպուհրի տպագրութեան են).

Արաքս էջ (125, 128). Բարբարոսները, կ'ըսէ Սիմոկատա, Էրաս(խ) կ'անուանեն զայն։
Արզամոն գետ 65, 68
Արծն 61, 78, 133, 148, 153

Գաւճակ աւան 126, 223 (Վահրամ, Հռոմայեցիները իր ետևէն ձգելու համար այս աւանը քաշուեցաւ).
Իզալա լեռ 59, 67, 85
Մոնոկարտ (Մանազկերտ?) 62, 112
Սուանիա (Սիւնիք, բևեռագիր արձանագրութեանց մէջ ալ այս գաւառը Սուանիա կը կոչուի) 124, 154
Տիգրիս 49, 59, 150, 159, 215

Մասնաւորապէս Սիւնիք անունը յաճախ կը կրկնուի՝ (հոն մղուած պատերազմին մեծ նշանակութեանը համար՝) Մօրիկի ժամանակակից պատմչաց մէջ, — Սիմոկատայէն զատ՝ Մենանդր, Եւագր։

Սեբէոս կը յիշատակէ թէ Սիւնեաց իշխանը Պարսից կողմն անցած էր. այս պարագայն կը լռեն յոյն պատմիչք. բայց արդեօք չի՞ կրնար մեկնութիւնն ըլլալ այդ՝ Հռոմայեցւոց Սիւնեաց մէջ կեդրոնանալուն։

Յովհաննէս կաթողիկոս (Գլ. ԺԶ, էջ 88) կ'ըսէ.

«Ապա կայսերն Մօրկայ ձեռներիցութեամբ իմն փոփոխումն արարեալ անուանց աշխարհացն այնոցիկ, որ ի մերոյն Արամայ կարգաւ եղեալ էր։ Եւ նախ զԱրմենին զայն որ Առաջին Հայքն անուանիւր, երկրորդ Հայք զնա Մօրիկ կոչեաց, յորում մայրաքաղաք է Սեաստիա, իսկ ըզԿապադովկիա, յորում մայրաքաղաք Կեսարեա և երկրորդ Հայք նախ անուանեալ, կոչէ զնա երրորդ Հայք և առնէ զնա Եպարքի։ Իսկ զՄելիտինէ՝ որ ունի զհամանուն իւր գաւառս, է և երրորդ Հայք, կոչէ զնա առաջին Հայք. իսկ զՊոնտոս՝ յորում մայրաքաղաք է Տրապիզոն, կոչէ զնա մասն մեծ Հայոց։ Եւ զչորրորդն կոչեցեալ Հայք՝ յորում մայրաքաղաք մարտիրոսաց Պոլիս, այսինքն Նփրկերտ, Յուստինիանունիստ զնա գրէ ի դիւան արքունի։

Դարձեալ զաշխարհն Կարնոյ՝ յորում մայրաքաղաք է Թէոդուպոլիս, անուանէ զնա մեծ մասն մեծ Հայոց։ Եւ որ ի մեծ Հայոց մասն ինչ մնացեալ էր ի ձեռս Հոռոմոց՝ ի կողմանց անտի Բասենոյ մինչև ի սահմանս Ասորեստանի, մեծ Հայք զնա կոչէ։ Իսկ զկողմանս Տայոց սահմանօքն իւրովք հանդերձ՝ խորագոյն Հայք անուանէ, և զկողմն Դվին քաղաքի՝ ներքսագոյն Հայք։ Այսպէս ամենեցունց սոցա փոփոխումն արարեալ Մօրկայ՝ գրէ ի դիւանս արքունի։ Արդ այսոքիկ սակս այսորիկ առ յինէն քեզ երկրորդեալ գրեցաւ, զի մի՛ ագիտութիւն ինչ ինձ վարցես զայն, զոր յառաջագոյն առ յինէն քեզ պատմեալ եղեւ առաջինն և երկրորդն և երրորդն և

չորրորդ Հայք։ Զի այն առաջինն ի մերոյն յԱրամայ քաջէ անուանեալ եղեւ, իսկ այս երկրորդ՝ ի Մօրկայ կայսերէ Հոռոմոց»։

Վարդան պատմիչ (էջ 59) ընդօրինակած է սոյն ամբողջ հատուածը. «Որ (Մօրիկ) յանդգնեալ զեղեալ անուանսն յԱրամէն փոխէ. զԱրմենին կոչեցեալ ի Նըմանէ, որ է առաջին Հայք» ևայլն մինչև «գրէ ի դիւանս արքունի»։ Կապուտկիա գրուած է Վարդանայ քով՝ փոխանակ Կապադովկիոյ։

Զամչեան Բ հտ. Ծանօթ. էջ 522 դիտել կու տայ թէ, ոչ Եւագրիոս, ոչ Թէոփիլակտոս Սիմոկատտա այսպիսի բան մը չեն ընծայած Մօրկայ։ Սիմոկատտա միայն կը յիշէ (էջ 221տպ. Վենետկոյ կամ էջ 124տպ. Փարիզու, Ե գիրք, Գլուխ Գ) թէ Խոսրով՝ Դարա քաղաքը Մօրիկի ընծայեց, և բանալին ղրկեց անոր՝ Թամխոսրով նախարարին միջոցաւ։

Իսկ բաժանումն աշխարհացն Հայոց — կ՚աւելցընէ Զամչեան–զոր ի մէջ բերէ Յովհաննէս կաթողիկոս, հայելով ի պատմագրութիւնն Պրոկոպոսի, որ ի գիրս յաղագս շինութեանցն Յուստինիանայ, եւս և ի ԼԱ հրովարտակ նորին կայսեր, երեւի թէ՝ ի նմին իսկ ի Յուստինիանեայ եղեւ

յառաջ քան զՄօրիկ։ Բայց և այն՝ այլազգ քան զոր գրէ Յովհաննէս կաթողիկոս. այլ և Կոստանդին Պերփերուժէն այլ և այլ բանս գրէ սոսա (Գիրք. ա)։ Զայսցանէ գրէ և Միքայէլ Լեքէն յետին մատենագիր. (հատ. ա. 407, 419, բայց նորայն բանք առաւել եւս շփոթ են։ Ի բանս Խորենացւոյն հայելով՝ նոյնպէս և ի հին պատմութիւնս ինչ, երեւի թէ Յոյնք յառաջ քան զՄօրիկ և քան զՅուստինիանոս այլազգ կոչէին զանուանս աշխարհին փոքուն Հայոց՝ առաջին և երկրորդ Հայք։ ... Իսկ Մաղաս ասորի անտիոքացի (Գիրք ԺԲ.) զայլ իմն պատմէ և զբաժանումն աշխարհին Հայոց յառաջին և յերկրորդ՝ ձգէ ի ժամանակս Մաքսենտեայ Գաղերիոսի, որ սպանաւ ի մեծէն Կոստանդիանոսէ. յորժամ, ասէ, Հայք և Պարսիկք միաբանեալ յարձակեցան յիշխանութիւն Հոռոմայեցւոց, խաղաց Մաքսենտիոս ի վերայ նոցա և յաղթահարեաց զնոսա. և զգաւառս ի Պարսկահայոց յինքն գրաւեալ՝ ընդ Հոռոմայեցւոց էարկ տէրութեամբ. զորս յառաջին և յերկրորդ Հայս Հոռոմայեցւոց բաժանեաց»։

Խոսրովու և Վահրամի պատերազմը բնականաբար Հայաստանի ճակատագրին համար մեծ նշանակութիւն ունէր. այս

մասին Յովհան կաթողիկոս այսպէս կը խօսի.

« Խնդրէ Մօրիկ ի Խոսրովայ զՄիջագետս՝ Դարայիւ և Մծբնաւ հանդերձ, և ի Հայոց զայն աշխարհ՝ որ Տանուտիրական գունդն անուանէր, բաց յոստանէն ի Դվին քաղաքէ, և յերկուցն եւս գաւառաց՝ որ է Մասեաց ոտն և կողմն Արագածու:

Զայսոսիկ ի բաց զատուցեալ, զայլն ամենայն թողու Խոսրով ի Մօրիկ, ի լեռնէն որ կոչի Ընձաքիսար մինչեւ ցԱռեստն աւան և ցՀացիւն »:

Նոյնը բառացի Վարդան (էջ 59):

Սեբէոս (Գ., Դպր. Գլ. Գ. էջ 75), կ'ըսէ. « Յայնժամ Խոսրով ետ ամենեցուն ըստ իւրաքանչիւր չափուն՝ պարգեւս, և արձակեաց յիւրմէ... ետ նոցա զԱրուաստան զամենայն մինչեւ ցՄծբին, և զերկիրն Հայոց՝ որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էր: Զտուն տանուտէրական մինչեւ ցգետն Հրազդան. և զգաւառն Կոտէից մինչեւ ցաւանն Գառնի, և ցեզր ծովուն Բզնունեաց և ցԱռեստ աւան և ցկոգովիտ գաւառ մինչեւ ցՀացիւն և ցՄակու: Եւ կողմն Վասպուրական գնդին էր ի ծառայութիւն Պարսից արքային: Եւ ի նախարարացն բազումք ի Յունաց կողմանէ՝ և սակաւք ի Պարսից »:

Մօրիկի ժամանակից Հայաստանը՝ աւերակներու կոյտ մ'եղաւ երկար ժամանակ. թէ՛ Յոյնք, թէ՛ Պարսիկք զայն կ'աւերէին. ինչ որ մին մոռցած էր քակել, ճռաքաղն էր հակառակորդին:

Բնականաբար վաճառականութիւն և այլ ամէն արհեստներ ընկած էին ճանապարհորդութեանց վտանգներուն պատճառաւ, կամ միայն՝ գերիներու տուրեւառը ծաղկած վիճակի մէջ էր:

Զինուորական ոգին սակայն արթնցաւ հայ ազգին մէջ, որ երբ ինքնիրեն մինակ կը մնայ, երկպառակեալ է և անվստահ, բայց երբ նեցուկ մ'ունի, այնպիսի յատկութիւններ ցոյց կու տայ յաճախ՝ որմէ զուրկ է նոյն իսկ այն՝ որուն կ'ապաւինի: Ներսէս Հայկազնը՝ որ Պարսից թագաւորը կը ծաղրածէ իբրեւ անտեղեակ պատերազմական գործերու, աչքերը ուղղած դէպ ի Պարսկաստան՝ որուն տիրելը մի վայրկենի գործ կը թուի իրեն, արժանի է նկարի մը՝ ու իր դարու ոգին պիտի պատկերէր միանգամայն:

Մօրիկ Հայաստանի համար ամենամեծ բախտ մ'եղաւ, և ոչ ոք լաւագոյն կերպով իրագործեց ինչ որ դարերէ ի վեր հպարտ Հռոմը կ'երազէր և Հայաստանը կը տենչար. — միութիւնը՝ Արեւելքի քրիստոնեայ ազգերուն:

Բ.

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՎՐԱՅ

16. *Ո՞ր պատմիչներ խօսած են Վարդանայ վրայ. — Այն կայսեր կեանքը պատմողներէն ամենէն աւելի ժամանակաւ մերձաւորներն են.*

1. *Թէոփանէս վանահայր և խոստովանող ծնեալ յամին* 759, (*տե՛ս Ա. հատոր էջ* 569-578):

2. *Ս. Նիկեփոր հայրապետ Կոստանդնուպոլսոյ և խոստովանող, մեռած* 828*ին. Վարդանայ վրայ կը խօսի էջ* 50–55:

Յետագայ ժամանակագիրներէն ամէնքն ալ խօսած են սոյն կայսեր վրայ, յիշենք Կեդրենոս (*էջ* 690–707), *Գլիւկաս էջ* 507), *Զոնարաս, Եփրեմիոս, և այլք:*

Հայ պատմիչներէն զայն կը յիշատակեն.

Սամուէլ Անեցի (*էջ* 86). «*Կ. Պոլսի՝ Փիլիկոս Վարդան, ամս Գ*»:

Վարդան (էջ 84) «Փիլիպպոս Վարդան, ամս երկու»։

Տե՛ս Յայսմաւուրք, Հոռի Զ, ժամանակագրական ցանկերը և այլն։

*

17. *Հայազգի՞ էր Վարդան.* — Զամչեան՝ հայ չի ճանչնար այս կայսրը. Պատմութեան Բ հատորին մէջ (էջ 1013 և էջ 561) կ'ըսէ նա.

«Որպէս երեւի՝ որ հայ կոչեն զնա՝ շփոթեն զբառս պերգամենիոս, որ է պերգամոնացի, ընդ բառիս պերսարմենիոս»։

Զամչեանի սոյն կարծեաց հակառակ կ'ելնէ Ս. Նիկեփորի՝ Պոլսոյ պատրիարքին և պատմչին խօսքը՝ որ յայտնապէս կ'ըսէ. (էջ 50).

«Զվարդան ազգաւ հայ». καὶ Βάρδανην Αρμένιον.

Թէոփանէս խոստովանող դժբաղդաբար չէ խօսած Վարդանայ ազգութեան վրայ, զոր կ'անուանէ «որդի Նիկեփոր պատրիկի»։

Եթէ պերսարմենիոս ըլլար Վարդան՝ ինչպէս կրնար իր հայրը պատրիկ ըլլալ և յունական անուն մը կրող։

Այս վերջին կէտին գալով՝ յունական

Հայաստանի մէջ սովորական բան մ'էր թէ՛ հայ և թէ՛ յունական անուն միանգամայն գործածել (Վարդ-Փոկաս, Ալեքս-Մուշեղ, Թէոփիլակտոս-Վաշտակ, Սմբատ-Կոստանդին՝ որդի Լեւոն Հայկազնի) և անհաւանական չէ՝ որ պատրիկ ըլլալէն յետոյ՝ Վարդանի հայրը յունական անուն մ'առած ըլլայ։

*

18. *Հայոց հետ ի՞նչ աղերս ունեցած է Վարդան.* — Վարդանի ժամանակ Հայաստան արաբացի ոստիկաններէ կը կառավարուէր. 710–713ին՝ Հայաստանի գլխաւոր դէպքն եղաւ հայ կաթողիկոսին վէճը Աղուանից Մովսէս կաթողիկոսին հետ։ Քիչ վերջ էր (717ին) որ Վահան Գողթնացւոյ նահատակութիւնն հանդիպեցաւ։ (Տե՛ս Զամչեան, Բ, էջ 384)։

Մերազնեայ գրիչները կը նկատեն զՎարդան՝ իբր Հայատեաց։ Հ. Ալիշան կ'ըսէ (Յուշիկք).

«Նեղեց զՀայս՝ շատ գաղթական հանել տալով ի մեծ Հայոց՝ քշեց Գ և Դ Հայոց կողմերը, որ են Մալաթիա և Խարբերդ»։

Յետոյ նա կը յիշատակէ Յայսմաւուրքի, Հոռի Զ, յիշատակը.

«Հալածեաց զազգս Հայոց վասն ուղղափառ հաւատոյ յիշխանութենէ իւրմէ, և ուրախացեալ Տաճկացն, բնակեցուցին զնոսա ի Մելտենի, ի Միջագետս Ասորւոց»:

Յոյն պատմիչները՝ բոլորովին հակառակը կ՚ըսեն. ըստ Թէոփանէսի՝ Արաբացիք հալածեցին Հայերը, և Վարդան ընդունեցաւ զանոնք, «զՀայեր շահելու համար» կ՚աւելցնէ Գելցեր: «Յայսմ ամի (410) զՀայեր՝ որ հալածուած էին իրենց աշխարհէն, Փիլիպպիկոս ի Մելիտինէ և ի չորրորդ Հայս բնակել ստիպեց». (Թէոփանէս, էջ 585):

Պետք չէ այս դէպքը շփոթել՝ ու միացնել ուրիշ դէպքի մը հետ, ինչպէս ըրած է Չամչեան (Բ, էջ 583):

Թէոփանէս զայն ուրիշ տեղ պատմած է. տասը տարի առաջ տեղի ունեցած էր ան. Վահան, եօթնաղեւ կոչուած Հայը՝ զՉորրորդ Հայս Արաբացւոց կը յանձնէ: Ապսիմար (դեռ կայսր չէ Վարդան), այս խնդրոյն համար՝ Կեփալոնիա կը ղրկէ զՎարդան (Թէոփանէս, էջ 569):

*

19. Վարդան ինչպէս ձերբակալուեցաւ. — Վարդանի պալատէն տարուիլն և կուրանալը՝ հանդիպեցան պենտեկոստէէն օր մ՚առաջ:

Դաւակիցներն էին, ըստ Թէոփանէսի, Գէորգ Բուրաֆոս, Օփսիկիոն բանակաթեմի զօրավար և Թէոդոր Միյակիոս: ըստ Կեդրենոսի կար նաեւ դաւակցաց մէջ Ռուփոս, նոյնպէս Օփսիկիոնի բանակաթեմէն:

Կառարշաւը, Վարդանի շրջագայութիւնը Պոլսոյ փողոցներուն մէջ՝ և խնջոյքը տեղի ունեցած կը թուին առաւօտը. որովհետեւ, կայսրը կէսօր հանգչելու սովորութիւն ունէր:

Բնականաբար անտեղի է կարծել՝ թէ ցորեկուան լուսով կայսրը սաւաններու մէջ փաթթած՝ առած տարած ըլլան կըրկէսը. այնքան գինովցած էր Վարդան, որ կէսօր հանգչած ժամանակ՝ մինչեւ կէս գիշեր չարթնցաւ, և անշուշտ այդ մթութեան պահուն էր որ Ռուփոս և իր ընկերները՝ իրենց յանդուգն ծրագիրը գործադրեցին:

Կրկէս հասնելէն յետոյ՝ դաւակիցները կայսրը կանաչ կառավարներու հանդերձատունը տարին՝ և հոն զինք կուրցուցին:

Ճիշդ նոյն օր կանաչ կառավարներ յաղթական ելած էին. կը թուի թէ կա-

պոյտ կառավարներու կուսակցութիւնը, իր պարտութեանը վրայ դառնացած, վրէժխնդրութեան զգացումը յագեցնելու համար մասնակցած ըլլայ դաւակիցներուն:

*

20. Ժամանակագրութիւն Վարդանի կեանց. — Վարդանի ծննդեան տարեթիւն, ինչպէս պատանեկան կեանքի մանրամասնութիւնք՝ անյայտ են.

Գանակոծում ի Տիբերեայ և աքսոր 701

Կը ղրկուի Քերսոն 710.

Կայսր հռչակուիլը 711.

Ճամբայ կ'ելնէ Յուստինիանոսի դէմ կռուելու 711. հոկտ. 24.

Մահ Յուստինեայ և իր որդւոց 711.

Փիլիպպիկ գահ կ'ելնէ 711 նոյեմբ.

Գահընկէց կ'ընէ Կիւրոս պատրիարքը 712 յուն. 8.

Ժողովք, դատապարտութիւն Զ ժողովոյ, կոխ. Հռոմայ մէջ 712.

Փիլիպպիկ Հայերը Մելիտինէ կը փոխադրէ 712.

Արաբք կը տիրեն Ամասիոյ, Մալաթիոյ և Սպանիոյ 712.

Բուլղարք մինչեւ Ոսկեղէն դրան առջև կը հասնին 712.

Արաս Արաբը Անտիոքայ կը տիրէ 713.
Երկրաշարժ յԱսորիս 713 փետր. 28.
Փիլիպպիկի կուրանալը, Յունիս 3:

*

21. Վարդանի դրամները. — Վարդանի դրամը աշխարհիս մէջ միակ վաւերական նկարն է՝ որ Մամիկոնեանի մը դէմքը կը պատկերէ:

Մեր պատմիչները միայն Մամիկոնեանց հոգին պատկերացուցած են:

Վարդան, իր դրամին վրայ, զօրավարի մ'երիտասարդութիւնն է. մէկ ձեռքին մէջ՝ խաչապսակ երկրագունտ մ'ունի, միւսին մէջ գաւազան մը՝ որուն ծայրը արծիւ մը հանգչած է: Արձանագրութիւնն է. Dv Pilippicus multi an.

Դրամին միւս կողմը՝ մեծ խաչ մը կայ քառակուսի քարերու պատուանդանի մը վրայ, որուն շուրջը գրուած է լատիներէն. Victoria Augus. և տակը՝ Conob:

*

22. Վարդանի գերդաստանը. — Այս մասին կատարելապէս կ'անգիտանանք. ո՛չ եղբօր, ո՛չ որդւոյ յիշատակութիւն. կը թուի թէ ամուսնացած չէր: — Վերջացնենք Վարդանի կենդանագիրը ընելով՝

ըստ օտար պատմչի մը. «Խօսքով ճարտասան, հմուտ դպրութեանց մէջ, քաջ խորհուրդ տուող, դարձեալ բաւական ճարտար մի քանի դէպքերու մէջ. կառավարելու մէջ անյարմար, ընդունայն լեզուանիութեամբ զարդարուած, իսկ գործերով՝ բնաւ». (Եփրեմիոս, ոտանաւոր պատմութիւն, էջ 73, տող 1570):

Գ.

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ
ԼԵՒՈՆ ՀԱՅԿԱԶՆԻ ՎՐԱՅ

23. *Ո՞ր պատմիչներ խօսած են Լեւոնի վրայ.* — Թէոփանէս վանահայր, որ նոյն իսկ Լեւոն Հայկազնէն չարչարուելով իբրեւ պատկերապաշտ՝ Խոստովանող կոչուեցաւ, սոյն կայսեր վրայ կը խօսի իր Պատմութեան Ա. հտ. էջ 774–785, Կեդրենոս Բ. հտ. 45–71, Գլիկաս 533, Սիմէոն Մագիստրոս կրօնաւոր, Լեւոնի դէմ հակակրութեամբ գրող էջ 603–620, Գէորգ կրօնաւոր էջ 763–792, Թէոփանէս Շարայարեալ (Theophanes Continuatus էջ 3–40), Գենեսիոս «Գիրք Թագաւորաց» Ա. էջ 3–50 «Յաղագս Լեւոնի Ամաղեկացւոյ» վերնագրին տակ:

Եփրեմիոս, իւր ոտանաւոր պատմու-

թեան մէջ տող 2074, 2153, 9980, 10009.

Հայ հեղինակներէն զԼեւոն կը ճանչնան՝ Սամուէլ Անեցի էջ 91. «Կ. Պոլսի՝ Լեւոն ամս Բ։ Եկն Թշնամին յոսկի դուռնն՝ և առան բազում քաղաքք, և գերեցաւ մայր քաղաքացն Մակեդոնացւոց Ադրիանուպոլիս՝ և զպատկերն՝ ընկէց Լեւոն։ Սա շինեաց զԲուզու և զԱրկադուպոլիս. սա զԿամախ էառ»։

Վարդան էջ 77 Լեւոնի թատերական մահը կը պատմէ. իսկ յէջ 84 «Լեւոն Հայ՝ ամս տասն»։

Կիրակոս (յէջ 43) զԼեւոն Բուզուի և Արկադուպոլսի շինող կը դնէ յիշելով զայն նաեւ յէջ 45։

Ստեփաննոս Ասողիկ (յէջ 131) կը խօսի Լեւոնի վրայ, բայց իր պատմածները 720 թուին տեղի ունեցած են, հետեւաբար Լեւոն Գ. ի կը պատկանին, ոչ Լեւոն Հայկազնի։

*

24. Լեւոն հա՞յ էր, Արծրունեա՞ց ցեղէն. — Օտարազգիներ զԼեւոն Հայ տիտղոսով կը ճանչնան միշտ (Léon l'Arménien), բայց մեր մէջ սովորութիւն է, Չամչեանէն ի վեր, զայն Արծրունի ալ կոչել։

Քննենք ուրեմն, Հայազգի՞ էր Լեւոն, և Արծրունեա՞ց ցեղէն։

Գենեսիոս կ'ըսէ. «Այն ժամանակ թագաւորողն էր Լեւոն, որդի Վարդ պատրիկի որ ազգաւ հայ էր»։ Λέον δὲ τότε καιρου τούτων ἦν Βασιλεὺς, ὁ Βάρδα μὲν του πατρικίου ὕος, ἐξ 'Αρμενίων δὲ καθάγων τὸ γένος.

Կեդրենոս «Լեւոն պատրիկին որ ի Հայոց»։ «τῷ πατρικίῳ Λέοντι τῳ ἐξ 'Αρμενίων» Կեդրենոս էջ 43։

Միքայէլ Գլիկաս, ոչ միայն զԼեւոն միշտ Հայ կ'անուանէ, այլ տեղ մը՝ պարզապէս Հայ, առանց անուան յիշատակութիւնը հարկ համարելու. «Յետ Ռանգաբէի թագաւորեց Հայն»։ «Κρατει οὖν μετὰ τον Ρανγαβέ ὁ Αρμένιος»։

Եփրեմիոս Լեւոնի համար կ'ըսէ. «Նոր գազան ի Հայաստանէ» (Տող 2074)։

Լեւոնի Արծրունեաց ցեղէն ըլլալը՝ շատ հետաքրքրական կերպով կ'աւանդուի։

Գէորգ կրօնաւորը, չարամիտ ու մոլեռանդ աբեղայ, «Թագաւորութիւն Լեւոն Հայկազնի» վերնագրով՝ այսպէս կը խօսի.

« Հայոց երկրէն եկած էր. անոր համար չար էր ու դժպհի։

Հեռաւոր և հին աւանդութիւնը, — ինչպէս կը պատմեն ծերերէն ոմանք՝ որ ա-

սոր և իւր հայրերուն վրայ ի վաղուց աւանդուածները գիտէն, – կ'ըսէ թէ զուտ կերպով յառաջ եկած չէր անկից (=զուտ հայ չէր), ըստ որում ծնած էր Ասորեստանեայց (τῶν 'Ασσυρίων) ամենաչար շառաւիղէն, որոնցմէ առած էր իւր հայկական արիւնը, ինչպէս կը համբաւուի. վասնզի սերած էր յորդւոցն Սենեքերիմայ, որ Ասորւոց իշխեց երբեմն և մահացու վէրք ստացաւ անոնցմէ՝ զորս ինք ծնած էր. անոնք որ մարդասպան աջերնին դէպի հայրերնին ուղղեցին, և արատաւորուեցան արիւնհեղութեամբ, և նոյն իսկ իրենց ձեռքով հայրերնին սպաննեցին, իսկոյն դէպ ի Հայոց գաւառները փախչելով՝ ազատեցան. մինչեւ մեր օրեր՝ պահուեցաւ այդ հայրասպան սերմը, և բուսաւ անկից մարդասպան պտուղ մը». (Գէորգ կրօնաւոր էջ 769, տպուած՝ Թէոփանէս Շարայարողի և Սիմէոն Մագիստրոսի հետ):

Թէոփանէս Շարայարողը այսպէս կը խօսի, յէջ 6.

«Վերոյիշեալ Լեւոնի հայրենիքը՝ Հայաստանն եղաւ, տոհմն ալ մասամբ Ասորեստանցիներէն ('Αρσυρύος), մասամբ ալ բնիկ Հայերէն յառաջ եկած էր, որոնք եղեռնաւոր մտածութեամբ՝ արիւնահեղ մահուան մատնելով իրենց յատուկ ծնողները՝ դատապարտուեցան աքսորի»:

Սիմէոն Մագիստրոս կ'ըսէ. «Կայսրն Հռովմայեցւոց՝ Լեւոն Հայկազն... երկածին էր, յԱսորեստանեայց և ի Հայոց»:

Այս ամէն խօսքերը կը ցուցնեն թէ Լեւոն Արծրունի էր. Սենեքերիմայ զրոյցը առիթ տուած է աւազակաց որդի կարծելու զինք, մինչդեռ գիտենք թէ նա Վարդ պատրիկի որդին էր:

Արդէն եթէ Յոյներ Արծրունի բառը գրել ուզէին, 'Αρσυροῦνι պիտի գրէին, որ կը յիշեցնէ ճիշդ բիւզանդացի հեղինակաց գործածած «ἐξ Ασσυρίων» բառը:

Ուրեմն լիուլի իրաւունք ունինք զԼեւոն Հայկազն և Արծրունեաց ցեղէն ճանչնալու:

Լեւոնի հայկական ծագման վրայ՝ արդի գիտնականներէն ոչ ոք է տարակուսած:

*

25. — **Լեւոնի հայրը.** Լեւոնի հայրը՝ Վարդ պատրիկ, նոյն է անշուշտ անոր հետ՝ զոր կը յիշէ Թէոփանէս իւր ժամանակագրութեան մէջ յէջ 703. (Βάρδας ὁ πότε στρατηγὸς τῶν Αρμενιακῶν), զօրավար հայկական գունդերու:

Սա ուրիշ դաւակիցներու հետ՝ Նիկեփորը՝ կայսր հռչակեց, բռնուեցաւ, և յետ գանակոծուելու՝ աքսորուեցաւ: (Թէոփանէս, յէջ 703, Կեդրենոս, Լեւոն, և այլք):

Սոյն Վարդը՝ 791ի ապրիլին մէջ՝ Բուլղարաց դէմ պատերազմելով մեռաւ, Բագարատ հայազգի աստղագուշակին հետ՝ որ կայսեր յաղթութիւն մարգարէացեր էր։

*

26. Լեւոն աքսորուեցաւ 808ին։ — Զամչեան (պատմ. Բ, 431) կ'ըսէ.

«Յետ ամաց ինչ միւսանգամ միաբանեցան բազումք ի մեծամեծաց, ընտրեցին կայսր զԱրշաւիր գանձապետ զհայ պատրիկ՝ զայր բարեկրօն և իմաստուն։

Այլ Նիկեփորոս փութով տեղեկացեալ այսմ, նախ քան զդաւել նոցա զինքն՝ ձերբակալ արար զԱրշաւիր, և ետ չարաչար գան հարկանել զնա. և կտրեալ ըզհերս նորա՝ տարագրեաց ի Բիւթանիա՝ կալ ի վանս կրօնաւորութեամբ. և զամենայն համախոհս նորա պատուհասեաց։

Յորոց մի էր և փեսայն Արշաւրայ Լեւոն որդի Վարդայ յաշխարհէ մեծին Հայոց յազգէ Արծրունեաց, այր աչալուրջ և հնարագէտ, և ի բազում արութեան ձեռաց և քաջութեան սրտի անհամեմատ. զսա եւս հնարիւք դաւաճանութեան կալեալ՝ գան եհար, և խուզեալ զհերսն՝ աքսորեաց ի մենաստան մի։

Յետ Նիկեփորայ կայսեր նստաւ Միքայէլ Կիւրապաղատ՝ Ռանգապ ասացեալ, այր պարզամիտ և երկչոտ. և Պրոկոպիա թագուհին ունէր զհոգ կառավարութեան։ Սոքա երկոքին անդրէն հաստատեցին զիշխանութիւն իւրեանց, զորս ընկեցեալ էր Նեկեփորայ. ընդ որս դարձուցեալ և զԼեւոն պատրիկ արծրունի՝ կացուցին զօրավար արեւելեան գնդին»։

Յոյն պատմիչներու մէջ ըսուած չենք գտներ՝ թէ Արշաւրայ դաւադրութեան ժամանակ (808ին) աքսորուած ըլլայ Լեւոն։

Թէոփանէս Խոստովանող (էջ 750) կը պատմէ թէ փետրուար ամսեան մէջ շատեր «զԱրշաւիր գանձապետ և պատրիկ, զայր բարեպաշտ և ամենահմուտ, կայսր անուանեցին». (Ἀρσαβὴρ τὸν κοιαίστωρα καὶ πατρίκιον ἄνδρα εὐσεβῆ καὶ λογιώτατον ἐψηφίζοντο), անոր հետ պատժուեցան ոչ միայն աշխարհականներ, այլ և եպիսկոպոսներ և քահանայներ։

Լեւոնի անուան յիշատակութիւն չենք գտներ։ Ինչո՞ւ ուրեմն զայն աքսորուած դնել այդ դաւին առթիւ։

Եթէ 808ին Լեւոն աքսորուեցաւ, ինչպէս կրնար 811ի փետրուար 22ին Արաբացւոց դէմ կռուիլ Եւքայիտայի մէջ, որովհետեւ միւս կողմէն գիտենք՝ թէ Լեւոն յաքսոր մնաց՝ մինչեւ Ռանգաբէի գահ ել-

նալը, որ հանդիպեցաւ 811ի յուլիսի 2ին։

Ուրեմն հաստատապէս կարող ենք հետեւցնել՝ թէ Լեւոն Արշաւրի դաւին մասնակից չէր, Նիքայիտայի պարտութեանը առթիւ աքսորուեցաւ 811ի փետրուարին, նոյն տարւոյ յուլ. — յետ ինն ամսեայ աքսորի — վերադարձաւ, Միքայէլ Կիւրապաղատի գահակալութեան առթիւ (811 հոկտ. 9)։

*

27. Լեւոն նենգութեամբ գահ ելաւ։ — Գէորգ կրօնաւոր, Սիմէոն Մագիստրոս, Թէոփանէս Շարայարող և այլ բիւզանդացի պատմիչք կ'ըսեն թէ Լեւոն կամաւ թողուց որ Միքայէլ Ռանգաբէ պատերազմի մէջ յաղթուի, որպէս զի ինքը գահ ելնէ։

Արդի պատմաբաններէն ոմանք զԼեւոն աւելի անմեղ կ'երեւակայեն, և ըստ Գելցերի, պարզ պարտուց զգացմամբ թագաւորել յանձն առաւ։

Այս կարծիքը կը հաստատէ կերպով մը՝ ժամանակակիցն Թէոփանէս՝ որ Լեւոնի նենգաւոր դիտման վրայ չէ խօսած։

Ըստ մեզ՝ Լեւոնի այս սրբացումը՝ բաւական անտեղի է։ Ժամանակակից վկայութիւն մը՝ այստեղ արժէք չունի, որովհետեւ շատ դիւրին չէր՝ Լեւոնի պէս բռնաւորի մը արարքը պարսաւելով պատմել։ Եւ գրեթէ Բիւզանդիոյ բոլոր թագապահանջներուն համար կարելի է ըսել՝ թէ հրաժարականը տուած պահուն՝ ուրիշ դիտում չունէին, բայց եթէ իրենց ապագայ պատիժը մեղմացնել, եթէ բաղդը զիրենք մատնէր։

Լեւոն Հայոց հետ պատմական յարնչութիւններ չէ ունեցած։

Հայք, իր ժամանակ Արաբացւոց ձեռքին տակ էին, կառավարուելով Խուզիմա (898–817) Հօլ (818–834) ոստիկաններէն, և Դաւիթ Բ. (806–832) կաթողիկոսէն։

Նշանաւոր դէպք մը տեղի չունեցաւ Հայաստանի մէջ. իր ժամանակ Սահակ և Յովսէփ նահատակուեցան ի Կարին։

*

28. – Ժամանակագրութիւն Լեւոնի կենաց. — Լեւոնի Ծննդեան և այլ պատանեկան կեանքին վերաբերեալ հանգամանքներն իրենց թուականներով անծանօթ են։

Վարդան Թուրք կայսր անուանուած 803 յուլիս 19.

Կ'առանձնանայ Փոռթի 803 սեպտ. 8.

Վարդան կուրացած 804.

Արշաւիր կայսր ըլլալու պատրաստուած 808.

Եւքայիտայի մէջ Լեւոն կը յաղթուի 811 փետր. 22.

Լեւոն աքսորէն ազատած 811 դեկտ.

Պաւղիկեանք և Աթինգան (ἀθιγάνοι Թէոփանէս յէջ 771) աղանդաւորք կը հալածուին Լեւոնէն 812.

Լեւոն Թէպէթի դէմ կը կռուի 812 օգոստոս.

Լեւոն իր գունդերով Պոլիս կու գայ՝ Բուլղարաց դէմ երթալու համար 813 մայիս 1.

Բուլղարական պատերազմ. Լեւոնի փախուստը. հասարակաց պարտութիւնը. Կրումնոսի յաղթանակը 813 յունիս 22.

Լեւոն Պոլսոյ քով 813 յունիս 24.

Լեւոն իբր կայսր կը մտնէ Ոսկեղէն դռնէն 813 յուլիս 10.

Լեւոն Ս. Սոփիայի մէջ կայսր կ'օծուի 813 յուլիս 11.

Կրումնոս Պոլսոյ դիմաց. իր վիրաւորուիլը 813 յուլիս 16.

Լեւոն իր Սմբատ որդին գահակից կ'ընէ 813 դեկտ. 25.

Կրումնոսի մահ 814 ապրիլ 13.

Շարաթ կրօնաւորի նենգը 814 (յուլիս).

Պատկերամարտութեան խնդիրներ 814 (մայիս)–815 ապրիլ 1.

Արաբաց կը յաղթէ 816.

Բուլղարաց կը յաղթէ 817 (յունուար).

Թէոփանէսի աքսոր 818.

Միքայէլ Թլուատ կասկածի ենթարկուած՝ Արեւելք կ'աքսորուի 820.

Լեւոնի սպանումն 820 դեկտ. 25.

Հմմտ. այս մասին Muraltի Chronographie).

*

29. — Լեւոնի ընտանիքը. — Լեւոնի հայրը կը կոչուէր Վարդ պատրիկ, իր կինն էր Թէոդոսիա դուստր Արշաւրի։ Լեւոնի որդիքն են։

1. Սմբատ կամ Կոստանդին.
2. Վասիլ (Եւստաթիոս, կրօնաւոր ըլլալէն յետոյ).
3. Գրիգոր
4. Թէոդոսիոս

Լեւոն մէկ աղջիկ ունեցաւ, որուն անունը չյիշուիր, և զոր Ռանգապէի կինը սպաննեց՝ կատաղութեանը ժամանակ (զայս յիշած է միայն Լեւոն Գ. քահանայապետ, իր նամակին մէջ։ — Կայսերաց դրամներու ցանկին մէջ Լեւոնինը չենք գտներ։

Դ.

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ ՎԱՍԼԻ ՎՐԱՅ

30. – *Ո՞ր հեղինակներ խօսած են Վասլի վրայ.* — *Մեծագոյն հեղինակութիւնը կը համարուի այս կէտին նկատմամբ՝* 1. *Կոստանդին Պորփիւրուժենի ընծայուած և Թէոփանէս Շարայարեալ կոչուած Վարք Վասլի* (*տե՛ս Նիպուհրի տպագրութիւնը* 211 *էջէն մինչև* 353)։

2. *Սիմէոն Մագիստրոս Լոգոթետ* (*տըպուած Թէոփանէս Շարայարեալի հատորին մէջ* (*էջ*, 686–700)։

3. *Գէորգ Կրօնաւոր* (*նոյն հատորի մէջ*, «Βασιλεία Βασιλείου Μακέδονος» *յէջս* 839–848)։

4. *Կեդրենոս* (*Բ. հատոր էջ* 180–373)։

5. *Գլիկաս պատմիչ* (*էջ* 545–553)։

Տե՛ս նաև Գենեսիոս, Եփրեմիոս և այլք։

Հարկ էր Վասլէն յետոյ ապրող բոլոր բիւզանդացի պատմիչներն յիշատակել՝ ե-

թէ ուզէինք Վասլի վրայ խօսող հեղինակաց ամբողջական ցուցակը կազմել։

Հայ պատմիչները՝ Վասլի վրայ համեմատաբար աւելի ճոխաբար խօսած են քան այլոց. սոյն կէտը տե՛ս 32 երրորդ ծանօթութեան մէջ։

*

31. — Հայազգի՞ էր Վասիլ. արշակունեա՞ց ցեղէն էր. — Վկայներուն հնագոյնը, (Կոստանդին Պերփիւռուժէն իր հաւուն վրայ խօսելով՝ կ'ըսէ.

«Ինքնակալն Վասիլ ծագած էր Մակեդոնացւոց երկրէն, իսկ ազգաւ՝ Հայոց Արշակունեաց ցեղէն». Αὐτοκράτωρ Βασίλειος ὡρμᾶτο μὲν ἐκ τῆς Μαλεδόνων γῆς, τὸ δὲ γένος εἶλκεν ἐξ 'Αρμενίων ἔθνους 'Αρσακίων:

(Տե՛ս Կոստանդին Պերփիւռուժէն, հրատարակեալ Նիպուհրի շարքին մէջ Theophanes continuatus վերնագրի տակ, յէջ 212).

Ապահովապէս, եթէ օտարազգի մ'ըլլար Վասիլ, ոչ ոք պիտի մտածէր յանկարծ հայ ընել զինք. բայց այնչափ ստոյգ էր իր ամենաաղքատ հայ մ'ըլլալը՝ որ կը փորձէին իր ծննդեան խեղճութիւնը ազնուականացնել՝ արշակունի հայ մ'անուա-

նելով զինք։ Ահա Պերփիւռուժէնի այդ մասին ներկայացուցած զրոյցը.

«Վասնզի յետ Արշակայ, որ Պարթեւաց իշխեց, մեծապէս յառաջ երթալով փառաց և զօրութեան մէջ, ազգայիններուն օրէնք դրած՝ որ թէ՛ Պարթեւաց, թէ՛ Հայոց և թէ՛ նոյն իսկ Մարաց վրայ ոչ ոք պիտի թագաւորէ, բայց եթէ Արշակայ տոհմէն և յաջորդներէն եղող մէկը. այսպէս երբ վերոյիշեալ ազգերը կը կառավարուէին իր սերունդին պատկանող թագաւորներէ, այդ ժամանակները՝ այն որ Հայոց կ'իշխէր, մեռնելով՝ երկպառակութիւն ծագեցաւ թագաւորութեան և նոյն իշխանութեան յաջորդութեան նկատմամբ։ Արդ Արտաւան և Կղիենէս, ոչ միայն հայրենի իշխանութենէ զրկուած, այլ նաեւ կեանքը կորսնցնելու վտանգի մէջ ըլլալով, այս թագաւորական քաղաքը՝ Կոստանդնուպոլիս եկան»։

Սոյն առասպելը՝ կը յիշեցնէ ճիշդ Բըդդոխ և Մամգունի փախուստն ի Ճենաստանէ։ Լեւոն Մեծն, որ ժամանակակից էր Արտաւանի և Կղիենէսի, սիրով կ'ընդունի զիրենք և բնակութիւն կու տայ. Արշակունի տոհմը վերջ ի վերջոյ Ադրիանուպոլիս կը հաստատուի, հոն միշտ անարատ պահել ջանալով իր ցեղին ազնուականութիւնը. «τὴν πάτριον εὐγένειαν

διασώζοντες καὶ ασόγχυτον τὸ γένος διαφυλάττοντες».

Լեւոն Ա. թագաւորեց 457–474: Ուրեմն, ըստ Գերփեռուժէնի ժամանակագրութեան, շուրջ 460ին Բիւզանդիոն եկած են Արտաւան և Կղիմենէս, երբ Հայաստան դեռ Վարդանանց պատերազմին յաջորդող խռովութեանց և աղետից մէջ էր: Արշակունեաց թագաւորական ցեղը դեռ չէր սպառած. Եղիշէ, օրինակ իմն, կ'ըսէ. (Եղիշէ, 1852, Վենետիկ, էջ 18).

«Գունդ կազմէր ի Հայոց մեծաց զազատ և զազատորդի, և յարքունի տանէ զստանիկ մարդիկ». դարձեալ. (էջ 160).

«Բազում և այլ ազատ մարդիկ, զոր ոստանիկսն անուանեն՝ յարքունի տանէ»:

Վարդանանց պատերազմէն վերջ ոչ միայն երկու, բազմաթիւ արշակունիներ կրնային Պոլիս եկած ըլլալ. Գերփեռուժէնի գրոյցէն եթէ զանուն խնդիրը զեղչուի, թէ գաղթականութիւնը, թէ ժամանակագրութիւնը ճշմարտանման երեւոյթ մը կը ստանան: Եղիշէի և Փարպեցւոյ մէջ յանուանէ յիշատակուած չենք գտներ Արտաւան և Կղիմենէս զոյգ արշակունիներ, մանրամասնութեանց ճշգրտումը սակայն կարեւորութիւն չունի Վասիլի հայկական խնդրոյն նկատմամբ: Գերփեռուժէն, խօս-

քը շարունակելով, մեզ կ'իմացնէ թէ գաղթող Արշակունեաց մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ Մայիքտիս:

Զամչեան սոյն անունը՝ Մեղտիս անուան հետ կը համեմատէ. Rambaud գաղղիացին՝ իր Constantin Porpyrogénète գործին մէջ, աւելի յաջող կերպով զայն կը նոյնացնէ հայկական Հմայեակ անուան հետ, թէպէտեւ սա Մամիկոնեանցմէ գործածուած է աւելի քան Արշակունիներէն: Saint Martin, Լըպոյի «Histoire du Bas Empire»ը ծանօթարանած ժամանակ՝ Մայիքտիսը նոյնպէս Հմայեակի հետ համեմատած է:

«Շատ ժամանակ վերջ, երբ Կոստանդին իր Իրենէ մօր հետ կը թագաւորէր, այն Մայիքտիսը, ինքն ալ Արշակայ արիւնէն ըլլալով, պատգամաւորութեան կամ ուրիշ հարկի մը համար հոս գալ դէպ այս նշանաւոր քաղաքը Կոստանդնուպոլիս, ուր կը հանդիպի դիպուածով՝ ճիշդ նոյն տոհմէն եղող մարդու մը, որ Լեւոն կը կոչուէր. և ճանչնալով արտաքին կերպարանքէն և զգեստին մաքրութենէն՝ թէ ռամիկ և ստորին մարդերէն չէ, այլ ազնուատոհմիկ է, և նշանաւոր մարդ, հետը խօսակցութեան սկսաւ. զինքը ասոր մէջ վարժ և ընտանի գտնելով՝ երբ ցեղն ալ իմացաւ, ուզեց միասին բնա-

կիլ, օտարին տունը իրենինէն զերազանցելով՝ մարդուն առաքինութեանը պատճառաւ, հետը սիրով կապուեցաւ. կնութեան առաւ իր աղջիկներէն մին՝ որմէ յառաջ եկաւ հայրը այն մարդուն՝ որուն պատմութիւնը կը գրենք: Որ (հայրը) շատ կրթուելով, զովելի վարքին և դաստիարակութեանը շնորհիւ՝ կատարեալ մարդկանց կարգը անցաւ. զերազանց էր ուժով և առողջութեամբ մարմնոյ. զարդարուած էր ամէն տեսակ առաքինութեամբք. շատերը փափագեցան ամուսնութեամբ իրեն հետ միանալու: Ադրիանուպոլսի մէջ՝ ազնուական և հարուստ կին մը կը բնակէր. իր ամուսինը մեռած ըլլալով, այրի մնացած՝ կ'ապրէր ողջախոհ կեանքով. և վասնզի մեծ համբաւ կ'ընթանար՝ թէ նա մեծն Կոստանդիանոսէն սերած է, նախամեծարելի երեւցաւ իրեն՝ քան զամէն անոնք՝ որոնց մօտ բնակած էր: Եւ ասոր համար կնութեան առաւ անոր աղջիկը՝ որ ազնուականութեան հետ ունէր մարմնոյ անզուգական գեղեցկութիւն մը, և զարդարուած էր պարկեշտութեամբ, որմէ ծաղկեցաւ այս արքունական արմատը Վասիլ. հօր կողմանէ յառաջ գալով Արշակայ արենակցութենէն, ինչպէս առաջ ըսուեցաւ, իսկ մայրը՝ մեծն Կոստանդիանոս ազգակցութեամբը կը պարծենար»:

Դարձեալ նոյն Կոստանդին Պերփիւռուժէն (Գիրք Ե. յէջ 230, համար 12) հետագայ նշանակալից բացատրութիւնը կ'ընէ.

«Կոստանդին պատրիկ, որ յոյժ բարեկամաբար կը վերաբերուէր դէպ ի Վասիլ, վասնզի ինքն ալ ազգաւ հայ էր». Κωνσταντῖ ος κατρίτιος, σφόδρα φιγίως πρὸς τὸν Βασιλεῖον διακειμένος ἅτε καὶ αὐτὸς ἐξ Ἀρμενίων ἕλκων τὸ γένος.

Կեդրենոս պատմիչ, Վասիլի ծագման վրայ՝ բառացի կերպով կը զուգընթանայ Պերփիւռուժէնի. (Տես Կեդրենոսի ժամանակագրութիւն, Բ հատոր, էջ 183).

«Ջինքը (զՎասիլ) Մակեդոնացւոց երկիրը ընծայեց, իսկ իր ազգութիւնը կ'առնուր ի Հայոց, սերելով ի պայծառափայլ տոհմէն Արշակունեաց, որոցմէ թագաւոր անելու օրէնք ունէին Պարթեւք, Մարք և Հայք, վասն փառաց առաջինն Արշակայ»:

Գլիկաս պատմիչ (էջ 560), որ մանրամասնօրէն կը յիշէ Հայաստանէն եկած հրէշ մը — սա երկու գլուխ ունէր, մէկ իրան, չորս ոտք — իր հրէշին հետ զբաղած՝ կը մոռնայ Վասիլի ազգութեան վրայ մանրամասն խօսիլ, և կ'անցնի «Βασίλειος ὁ μακέδων» կոչելով, ինչպէս կ'ընեն նաև ուրիշ յետնադարեան գրիչներ, տաղաչափ

Եփրեմիոսը, Գէորգ Ցրանց, (յէջ 109), Գէորգ Կրօնաւորը որ Միքայէլի և Թէոդորայի վրայ խօսած ժամանակ՝ (էջ 817) այսպէս կ'ըսէ. «Վասիլ ծնաւ ի Մակեդոնիա, Ադրիանուպոլսոյ գիւղի մը մէջ»: Նոյնպէս կը խօսի Սիմէոն Մագիստրոս (յէջ 655), որուն վկայութիւնը յետոյ պիտի տեսնենք:

1. Այս ամէն հեղինակները ուրիշ տեսակէտներով ալ խօսած են Վասլի վրայ (տե՛ս Նիպուհրի տպագր. Corpus historiae Byzantinae, Թէոփանէս Շարայարող էջ 211–353, Սիմէոն Մագիստրոս Լոգոթէթ, էջ 686–700, Գէորգ Կրօնաւոր, էջ 839–848, Կեդրենոս Բ. էջ 180–373, Գլիկաս էջ 543–555):

Այս տարեգրողները միայն անուղղակի կրնային Վասլով զբաղիլ, և յամենայն դէպս առանձին հեղինակութիւն մը պիտի չունենային: Եթէ անոնք նոր փաստ մը չեն տար մեզի, գոնէ երբէք չեն հակասեր Վասլի հայ ծագման, զոր այնքան բարձրաձայն կը հռչակեն Պորփիւռոժէն և Կեդրենոս: Սիմէոն Մագիստրոս միայն՝ (էջ 555) Վասլի Արշակունեաց ցեղէն ըլլալուն կը հակառակի, և կը պատմէ:

«Փոտ, յետ եկեղեցիէն հալածուելու, և Սկեպեաց վանքը աքսորուելու, այսպիսի

կեղծիք մը մտածեց. ցեղաբանելով զՎասիլ արքայն՝ իբրև սերեալ ի Տրդատայ, յիշխանէն Մեծին Հայաստանի, գիրքը արքայական գրատան մէջ զետեղեց ձեռամբ Սփենիդեմոն կոչուած Թէոփանէսի, որ նոյն ժամանակ արքունի կղերիկոս էր և Վասլի սիրելի՝ իր իմաստութեանը և հմտութեանը պատճառաւ»:

Միայն մէկ պատմիչ եղած է (Համզաս արաբացին) ամբողջ միջին դարու մէջ՝ որ սլաւական ծագում ընծայած է Վասիլ Ա.ի: (Համմտ. Rambaud, Constantin Porphyrogénète):

Իր խօսքը ի՞նչ արժէք ունի եւրոպացի գիտնականաց առջեւ.

Գելցեր կ'ըսէ իր Բիւզանդական պատմութեան ուրուագծին մէջ. (էջ 974).

«Թէ նոր հարստութիւնը (= Վասլէն յառաջ եկած) հայկական ծագում ունէր և ոչ իսկ տարակոյս կը վերցնէ». An der armenischen Herkunft der neuen Dynastie ist nicht zu zweifeln.

Rambaud կը ժխտի Համզասի վկայութեան վրայ և ինքզինքը կուսակից կը յայտարարէ Բիւզանդիոյ ժամանակակից պատմիչներուն:

Lebeau «Histoire du Bas-Empire»ի մէջ լռութեամբ կ'անցնի այս խնդրոյ

վրայէն, «մակեդոնացի» տիտղոսը գործածելով՝ զոր ծննդավայրին համար ըստացած է եւրոպացիներէն՝ Վասիլ։ Նա աւելի անփոյթ եղած է, քան անտեղեակ։

Saint-Martin նոյն գործը ծանօթաբանած ժամանակ՝ կը բողոքէ այդ լռութեան դէմ, ոչ միայն Վասլի հայութիւնը դաւանելով ջերմեռանդօրէն, այլ նաև դիտել տալով՝ որ Վասլի եղբայրը՝ Սմբատ հայկական անունը կը կրէր։

Գելցեր՝ Գագաթնակէտ հռոմէական զօրութեան՝ հայկական հարստութեան ներքեւ փառապանծ վերնագիրը դնելէ զատ, շատ անտեղի չգտներ որ նոյն իսկ արշակունի եղած ըլլայ Վասիլ, և կ'աւելցնէ. «Հայ ասպետներն և վարձկան զօրքերը, որ այս դարուն մէջ իրենց քաջութեամբը՝ հռովմէական կայսրութիւնը միացած կը պահէին, այնչափ իրաւունք ունէին պահլաւներէն և Արշակունիներէն սերելու, որչափ մեր վաղեմի ազնուականութեան բազմաթիւ ընտանիքները՝ խաչակիրներէն կամ միջին դարու ասպետներէն»։

Saint-Martin դիտել կու տայ որ բազմաթիւ արշակունիներ կային արքունեաց մէջ՝ Յուստինիանոսէն սկսեալ, թէ Պոլսոյ ամենէն բարձր ընտանիքները՝ հայ ազնուականներէն կը բաղկանային, և թէ

շատ հաւանականօրէն Վասիլ կը սերէր այն Արտաւանէն՝ որ նշանաւոր հանդիսացաւ Իտալիոյ և Ափրիկէի պատերազմներուն մէջ։

Այսպէս կը տեսնենք թէ Վասլի հայութեան վրայ տարակուսող ոչ ոք կայ ոչ բիւզանդացի և ոչ ալ եւրոպացի հեղինակաց մէջ, թէ և զայն Basile le Macédonien կ'անուանեն։

*

32. – Վասիլ Հայոց հետ ինչ վերաբերութիւններ ունեցած է. — Վասլի ժամանակ՝ Հայաստան իր ամենէն երջանիկ շրջաններէն միոյն մէջ կը գտնուէր։ Նոր դարագլուխ մը կը բացուէր։ Մեծն Աշոտ գահու վրայ կ'ելլէր, և հայկական թագաւորութիւնը կը կանգնէր. Հայը՝ որ օտարաց վրայ կ'իշխէր, ինքն իրեն վրայ ալ սկսաւ իշխել։

Վասիլ մեծ Հայասէր, հայ իշխաններուն միշտ սէր և պաշտպանութիւն շնորհեց, և բացի պալատական պաշտօններէ, որ յաճախ Հայոց ձեռքն անցած են ուրիշ ժամանակներ ալ, Ալեքսիս անուամբ Հայ մը (στρατηγὸν ᾿Αλέξιον το γένος ᾿Αρμένιον) Կիպրոսի փոխարքայ դրաւ. նա եօթն տարի

իշխեց այս կղզւոյն վրայ։ (Սոյն դէպքը մեզ կը պատմէ Կոստանդին Պերփերօղլու, Բանանկարներու գրքին մէջ Ա. Յաղագս Կիպրոսի)։

Յովհաննէս Կաթողիկոս (տպ. Երուսաղէմի 1867) կ'ըսէ մեծն Աշոտի վրայ խօսելով.

«Այլ և մեծ կայսրն Յունաց Բարսեղ ոչ փոքր ինչ պայման խաղաղութեան և հաճութեան և սիրոյ հաստատէր ընդ արքային մերոյ Աշոտոյ, որդի սիրելի զնա անուանելով, և հաղորդակից կացուցանելով յամենայն թագաւորութիւնս թագաւորութեան իւրոյ». (էջ 177)։

Սամուէլ Անեցի (Վաղարշապատ, 1893 յէջ 95).

«Զվասիլ ասեն ի Տարօնոյ, ի գեղջէ Թըլայ. սա շինեաց զսուրբ Զօրավարսն»։

Ստեփաննոս Ասողիկ (տպ. Փարիզ, 1859, էջ 144).

«Նորոգումն Հայոց թագաւորութեանս ի ձեռն Աշոտոյ Բագրատունւոյ, որ եղեւ յաւուրս Վասլի՝ Յունաց թագաւորին, և կամակցութեամբ նորին յ336 թուին Հայոց»։

Դարձեալ յէջ 146 ցոյց կու տայ Ասողիկ թէ գիտէ Վասլի հայկական ծագումը.

«Լևոն (իմաստասէր) որ թագաւորեաց

ամս 26. այր խաղաղարար և բարեխորհ ամենայն երկրի, առատաձեռն ի տուրս, և ի բաշխելն ոչ որպէս զՀոռոմ ռիշտ, զի չէ սովորութիւն Հոռոմոց առատ լինել. և ոչ յիւրեանց լեզուն ասի առատ. այլ նա որդի Հայու էր և աւելի քան զՀայ առատատուր»։

Կիրակոս Պատմիչ (Վենետիկ, 1865), յետ յիշելու թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի և Հռիփսիմեանց նշխարքները տարուեցան Կ. Պոլիս, կ'աւելցնէ.

«Յաւուրս Վասլի կայսեր և Աշոտոյ Բագրատունւոյ յայտնի եղեւ այսպէս։

Պատանի մի ըմբռնեալ յոգւոյ չարէ մինչդեռ յաղօթս էր ի նմին եկեղեցւոջ՝ ուր կային նշխարք սրբոց, վերացուցեալ դիւին զպատանին ընկէց ի վերայ սրբոցն, աղաղակէր և ասէր. Սուրբդ Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայոց՝ մի՛ տանջեր զիս, և դու տիկին Հռիփսիմէ եկիր տանջել զիս, և դու Գայիանէ տանջես զիս։ Եւ զայս աղաղակէր ի բազում ժամս. և լուեալ զայս բազմութեանն ազդեցին թագաւորին, և հրամայեաց բանալ զտապանն, և իբրեւ բացին, լոյս սաստիկ փայլատակեաց ի նշխարաց սրբոց։ Եւ հրամայեաց կայսրն զմարմարինեայ տապանն ոսկւով պատել և գրել զանուանս սրբոցն ի վերայ, զի

ամենայն որ գիտացէ թէ ո՛յր է տապանն։ Զայս ամենայն, եկեալ ներքինի մի պատմեաց թագաւորին Աշոտոյ. և նորա լուեալ՝ ետ փառս Աստուծոյ, և կարգեցին զօրն զայն տօն սրբոյն Գրիգորի, որ ի վեցերորդ շաբաթու աղուհացիցն, շաբաթ օրն կատարի, մինչև ցայսօր»։

Վարդան Պատմիչ (*Վենետիկ*, 1862 *յէջ* 85.

«Դարձեալ ի նոյն կայսերէ Վասլէ եկն ներքինի մի Նիկիտ կոչեցեալ յերեք հարիւր քսան և հինգ թուին, խնդրեալ ի յԱշոտոյ թագ՝ բերեալ շատ պարգևս. քանզի Վահան ոմն եպիսկոպոս Տարօնոյ ասէր նմա՝ թէ արշակունի իցէ. զի մայրն հայ էր, և կատարիլ թուէր տեսլեանն սրբոյն Սահակայ՝ նստիլ թագաւոր արշակունի. և կամէր պսակիլ ի Բագրատունւոյն։ Զոր կատարէ Աշոտ, ընդ նմին առաքէ և տասն հազար արծաթ՝ ընծայ նորաշէն եկեղեցւոյն, որպէս Մամիկոնեանքն հինգ գրիւ արծաթոյ ասեն գնել զգուսն արեւմտեան սրբոյն Սոփիայի ի Յուստինանոսէ, յիշատակ Հայոց։

Եւ պատմեաց Նիկիտն թէ գտաք նշխար սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ի յաղուհացսն ի հինգերորդ շաբաթուն շաբաթ օրն, զոր կարգեցին»։

Բուզանդացի պատմչաց քով չենք տեսներ զՀայեր՝ քաղաքական ո՛ և է մեծ յարնչութեան մէջ Վասլի հետ. կը յիշուի յիրաւի անոր երթալն ի Տիվրիկ. Ծառնուկ քաղաքի տիրելն, Բուրդիկ Հայազգոյն անձնատուր ըլլալն՝ Լոքանա բերդին մէջ (Ողակամ), Մելիտինէի քով ազատիլն՝ Ափատակտոս (Վաշտակ) հայ զինուորին քաջութեամբը ինչպէս նաև հայ և կապպադովկացի զինուորներով՝ Խրիսոխիրի յաղթելն։ Այն միջադէպը, — Կապպադովկացի և հայ զօրաց վէճը, — պատմած է մեզ Կոստանդին Պերփեռուժէն Գիրք Ե, 41, *էջ* 73. — *Բայց ասոնք դիւանագիտական դէպքեր չեն։*

Միւս կողմէն սակայն՝ անկարելի է որ Վասիլ հայ ազգին նպաստած չըլլայ, քանի որ ինքն այնքան հպարտ էր իր հայ ծագումով։ Եւ մենք իրաւունք կուտանք Ասողիկի սա գիտողութեանը՝ թէ Վասլի ազգեցութիւնն և կամքն եղաւ վերականգնիչ հայ թագաւորութեան։

Թէ Վասիլ Տարօնի Թիլ աւանին մէջ ծնած էր՝ առասպել մ'է։ Թիլ աւանը Եկեղեաց մէջ կը գտնուէր և արշակունեաց պաշտաման գլխաւոր տեղերէն մին էր։ Ուրեմն կրնանք ըսել թէ հայ աւանդութիւնը իր ընտանեաց նախնական բնա-

վայրն ալ կը յիշէր. և հաւանօրէն Վասլի գերդաստանը Տարօնէն գաղթած էր կամ յԵկեղեաց։ Զամչեան Վասլի հանդիպող Լեւոն իշխանը՝ «Տարօնեցի» կ'անուանէ, բայց ենթադրութիւն մ'է սա, յոյն պատմիչաց քով չենք գտներ։

*

33. – *Ժամանակագրութիւն Վասլի կենաց.* — Վասիլ ծնած էր 812ին։

Ադրիանուպոլսի գերիներուն հետ Բուլղարիա տարուեցաւ Կրումնոսէն 813ին (!)։

Պոլիս եկաւ 851ին։

Վասիլ Սմբատի հետ կը դաւակցի ընդդէմ Վարդ՝ հայ կեսարու 866 փետրուար։

Վարդի մահը 866 ապրիլ 21։

Վասիլ կայսերակից անուանուած 866 մայիս 26։

Վասիլիսկիանոս Թիավարը՝ կայսերակից 866։

Սմբատ կուրացած 866։

Վասիլ կայսր կը հռչակուի 867 սեպտ. 23։

Գահակալութեան հանդէս 867 սեպտ. 24։

Միքայէլի Թաղումը 867 սեպտ. 25։

Փոտ գահազուրկ 867 սեպտ. 26։

Պատերազմ սարակինոսաց յիտալիա 867, 868, 875, 876, 881, 886։

Իգնատիոս հայրապետական գահուն վերայ կը բարձրանայ 867 նոյեմբ. 23։

Դանիէլ այրին Պեղոպոնեսէն կը կանչուի վարձատրուելու՝ կայսերութիւն մարգարէացած ըլլալուն համար 868։

Կոստանդին գահակից կ'անուանուի 869

Սիգմայի Ս. Աստուածածնայ փլչիլն և Լեւոնի ազատիլը մահուանէ 869 յուն. 9։ 30 եպիսկոպոսներէ բաղկացեալ ժողով մը՝ Փոտայ ժողովքը կը դատապարտէ 869 յունիս 10։

Ութիշ ժողովք Փոտայ դէմ 869 հոկտեմբ. 5։

Սկլաւոնք կը մկրտուին 870 փետրուար։

Վասիլ Աղեքսանդր անուամբ որդի մը կ'ունենայ 871 նոյեմբ. 23։

Տիվրիկի պատերազմը 872, 873։

Ծնունդ Ստեփան կայսերորդւոյն 872 դեկտեմ։

Իր Թեկլա քոյրը զանակոծել կու տայ 873 յունուար։

Հրեաները մկրտել կու տայ. 874։

Ս. Դիոմեդեայ վանահայրն և իր եղբայրները կը վարձատրէ. 874։

Զինադուլ կ'ընէ Ռուսաց հետ 875ին։

Ռուսաց դարձը 875։

կալլիպոլիս քաղաքը և Ս. Միքայէլ եկեղեցին կը շինէ 876։

Ս. Իգնատիոսի մահն 878 հոկտ. 23։

Վասիլ և Կոստանդին կ'արշաւեն Կապադովկիա, և մի քանի քաղաքներ կ'առնուն (880)։

Կը տիրեն մինչև Մարաշ, Ատանա չեն կրնար առնուլ (880)։

Գերի բռնուած Թուրքերը՝ Կեսարիոյ մէջ կը սպաննուին (880 օգ.)։ Մահ Կոստանդնի, որդւոյ Վասլի 880։

Մուշեղիկ ռմն զօրավար՝ Կեփալոնիա կը ղրկուի 881ին։

Ծանթաբարէն Վասլի իր Կոստանդին որդին կը ցուցնէ (882)։

Լեւոնի գրպարտիլն (885 ապրիլ) ազատիլն (յուլիս 19)։

Գուրգէնի դաւն և աքսոր (886 մարտ 25)։

Վասիլ եղջերուէ մը կը վիրաւորուի 886։

Վասիլ կը հիւանդանայ և կը մեռնի 886 օգ. 29։

*

34. – Վասլի ընտանիքը. — Վասլի հայրն էր Կոստանդին, ըստ Չամչեանի։ Սակայն Կոստանդին Պորփիւռոժէն՝ որ Վասլի վարքը գրած է՝ այսպիսի անուն

չի ճանչնար, այլ կ'անցնի ըսելով՝ «հայրը այն մարդուն՝ որուն պատմութիւնը կը գրենք» (տես քիչ մը վերը)։

Տիւքանժ վկայաւ կ'անուանէ Վասլի հայրը, սակայն այս անունը կասկածելի է՝ և փոտէն հնարուած։

Վասլի եղբայրն էր

1. Մարիանոս, կաղ, (ձիէն ընկած ըլլալուն պատճառաւ) որ եղբօր կայսերութեան ժամանակ՝ մեծամեծ պաշտօններու հասաւ։

Վասլի որդիքն

1. Լեւոն իմաստասէր
2. Աղեքսանդր Արշակունի
3. Ստեփանոս

Վասլի անդրանիկ և վաղամեռիկ որդին էր Կոստանդին, զոր ոմանք Միքայէլի որդի կը համարին, սոյն կայսրը՝ Վասլի կնոջ հետ ապօրինաւոր յարաբերութիւններ ունեցած ըլլալուն համար։

*

35. – Վասլի դրամները. — Վասլէն մեզի հասած դրամները կը ներկայացնեն մեզ վսեմ կերպարանքով, առատ մօրուօք թիկնաւէտ անձ մը, որ մէկ ձեռքով խաչապսակ երկրագունտ մը վեր կը բար-

ծրացնէ։ Ուրիշ դրամներու մէջ իր քով բազմած կ'երեւի նաեւ Կոստանդիինը. ուրիշ դրամի մը մէջ Վասիլ բազմած է երկու մանուկներու մէջտեղ. մին Կոստանդինն է, միւսը Լեւոն։

Ե.

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

ԼԵՒՈՆ Զ. ԻՄԱՍՏԱՍԷՐԻՆ ՎՐԱՅ

36. – Ո՞ր հեղինակներ խօսած են Լեւոն Իմաստասէրի վրայ. — Ժամանակակից կենսագիրն է Թէոփանէս Շարայարեալ կոչուած անանուն հեղինակը, որ թերեւս է ինքնին Պերփեռուժէն, որդի Լեւոն Իմաստասէրի, ինչպէս յաճախ յիշեցինք։

Նա կը խօսի Լեւոն Իմաստասէրի վրայ յէջս 353–377 ըստ Նիպ. տպ։

Կեդրենոս Բ, 237–270 էջերուն մէջ։

Գլիկաս էջ 553–556։

Լեւոն Սարկաւագ Զ էջ 122–484։

Սիմէոն Մագիստրոս էջ 700–715։

Գէորգ Կրօնաւոր էջ 848–871։

Գենեսիոս, Եւփրեմիոս, և այլն։

*

37. — Լեւոն ի՞նչ ողերս ունեցած է Հայոց հետ. ո՞ր հայ հեղինակներ կը յիշեն զայն. — Լեւոն Իմաստասէր (886–911) ժամանակակից եղաւ Մեծն Աշոտի (859–889) և Սմբատ Ա. Խոստովանողին (890–908), այսինքն այն ժամանակ՝ երբ Յուսուփ կ'աւերէր զՀայաստան։ Մեր պատմիչները բարեկամական յարնչութեան մէջ կը դնեն զԼեւոն Իմաստասէր և զՍմբատ Խոստովանող, բայց այդ բարեկամութիւնը կարեւոր արդիւնք մը չունեցաւ Հայոց համար։

1. Յովհաննէս Կաթողիկոս Գլ. Խ. էջ 251 կ'ըսէ. «Ի վերայ այսոցիկ բարեբաստութեանց՝ թագաւորն Հոռոմոց Լեւոն ոչինչ սակաւ նախախնամէր զարքայ Սմբատ իբրև զորդի սիրելի, անքակութեամբ ընդ նմա բերելով ուխտ միաբանական սիրոյ, և բազում ընծայս և պարգեւս և պատիւս ամ յամէ առաքէր։

Իսկ և Սմբատ ի շնորհակալութիւն բարերարութեան արքային Հոռոմոց, առատաձիր պարգեւօք հատուցանէր զվարձ փոխարինին տամնապատիկ յաւելուածով, իբրեւ վեհագունի քան զինքն՝ և հօր հայրագատի»։

Յէջ 202. «Առեալ (յԱրարաց) զանձս ոսկւոյ և արծաթոյ՝ առ կայսր Լեւոն երկաթի շղթայիւք զնոսա առաքէր»։

Իսկ յէջ 292.

«Բայց և արքայն Հոռոմոց Բարսեղ իբրեւ լուաւ զայս ոճիրս չարի զմեօք մածեալ, բազում զօրու յորդան տուեալ գալ յօգնականութիւն Սմբատայ. յանկարծակի ժամանեալ նմա ելք հասարակաց կենաց մարդկան, և վախճանեալ՝ թագաւորէ ընդ նորա եղբայր նորին Աղեքսանդր. և ապա շփոթ աղմկի զնովաւ շուրջ պատեալ յապստամբողաց արանց և նա եւս ոչ կարաց ժամանել յօգնականութիւն»։

Հոս սխալմամբ Բարսեղ դրած է Յովհ. Կաթողիկոս փոխանակ Լեւոնի, վասնզի Աղեքսանդր՝ վերջնոյս եղբայրն էր, իսկ Բարսեղի որդի։

2. Ստեփաննոս Ասողիկ, Բ, Գլ. Գ. էջ 146. «Լեւոն, որ թագաւորեաց ամս 26. այր խաղաղարար և բարեխորհ ամենայն երկրի, առատաձեռն ի տուրս, և ի բաշխելն ոչ որպէս զՀոռոմ ոիշտ, զի չէ սովորութիւն Հոռոմոց առատ լինել, և ոչ յիւրեանց լեզուն ասի առատ. այլ նա որդի Հայու էր, և առաւել քան զՀայ առատատուր»։

Ստեփանոս Ասողիկ, որ բաւական դի-

ւանագէտ պատմագիր է Սմբատ խոստովանողի թշուառութիւնը կ'ընծայէ՝ անոր՝ Յունաց հետ բարեկամանալուն, որ Արաբացիները բարկացուց. «Զչարեալ՝ ընդ բարեկամանալն Սմբատայ՝ Յունաց կայսերն»:

Յէջ 155 (Գլ. Զ)։

«Մնացեալ որդիքն Սմբատայ Աշոտ և Աբաս՝ Աշոտ փախստեայ երթայ ի Կոստանդնուպոլիս ի դուռն կայսեր Յունաց՝ Լեւոնի: Իսկ Աբաս գնայ յաշխարհն Վրաց. և փեսայացեալ նոցին դառնայ յաշխարհս մեր զկնի դառնալոյ եղբօր իւրոյ Աշոտոյ ի Կոստանդնուպոլսոյ:

Այս Աշոտ որ ըստ քաջապինդ արութեան իւրոյ Երկաթ անուանեցաւ, բազում գործս արութեան ցուցեալ ի Կոստանդնուպոլիս՝ և յաշխարհին Յունաց՝ հրամանաւ Լեւոնի դառնայ յաշխարհս մեր, և գտանէ զծառայս հօր իւրոյ թագաւորեալ. զինքն անուանեաց Շահանշահ, այսինքն թագաւորաց թագաւոր»:

3. Սամուէլ Անեցի Լեւոնի պարզ յիշատակութիւնը կ'ընէ յէջս 95, 99:

4. Կիրակոս Գանձակեցի պարզ յիշատակութիւն մը՝ յէջս 47, 48:

5. Վարդան էջ 86. «Առնու զթագն Սմբատ... կամակցութեամբ Լեւոնի, որդւոյ

Վասլի, որ թագաւորեաց յետ Հօր իւրոյ ամս քսան և վեց, այր առատ ի տուրս և ոչ նման Հառոմի (քանի մ'օրինակք կ'աւելցնեն. «որ ոչ կայ ի լեզու նոցա առատ, և չլինին ինքեանք, որպէս ասենն»), զի նա որդի Հայի էր, և յոյժ սիրէր ըզՀայս»:

Յէջ 87

«Իսկ Աշոտ, որ և Երկաթն կոչեցեալ վասն արիական քաջութեանն, անկանի առ Լեւոն կայսրն Յունաց կոչեցեալն Կոստանդին:... Իսկ Աշոտ պսակեալ ի Լեւոնէ դառնայ ի Հայս»: Տես և էջ 88:

*

38. — Լեւոն Հայոց հետ ի՞նչ աղերսներ ունեցած է, ըստ յոյն պատմչաց. — Տեսանք արդէն թէ երբ Բուլղարաց դէմ պատերազմ բացաւ Լեւոն, իր զօրաց կ'առաջնորդէին երկու Հայեր, Կուրտիկ և Պրոկոպիոս, որուն Քրինիտես մականունը (զոր Մուշեղ անուան քով կը գտնենք այնքան յաճախ) իր հայ ծագման՝ անհերքելի ապացոյցն է, մանաւանդ որ Քրինիտես (Կարնեցի ստուգաբանուած բանասիրէ մը) մականունը կրող Մուշեղները յայտնապէս Հայ կ'անուանուին Կեդրենոսէն:

Թուրդիկ և Պրոկոպիոս յաղթուեցան, սպանուեցան, իրենց դաշնակից Խազարները քիթերը կտրեցին Բուլղարք՝ և ղրկեցին զանոնք ի Պոլիս:

Կոստանդին Պերփեռուժէն՝ իր Բանակաթեմերու գրքին մէջ (Ա, 9) Միջագետքի վրայ խօսելով՝ կը յիշատակէ Բանգրատուկաս, Փուքրիկաս և Թաւրուկաս, (Դաւթիկ) երեք հայ եղբայրներ, Παγγρατούκας ἐκεινος ὁ 'Αρμένιος καὶ Πουκρίκας καὶ Ταυτούκας.

Այսոնք Միջագետքի մէջ այլ և այլ բերդերու տիրացած ըլլալով՝ զանոնք Լեւոն Իմաստասէրի յանձնեցին՝ և անկից մեծամեծ պարգեւներ ստացան:

Հայկական բանակաթեմի այլ և այլ փոփոխութիւններ ըրաւ (Պերփ. Ա.):

Յունական Հայաստանի՝ իր կողմանէ գաւառապետ դրուած էր Լալակոն (Մամիկո՞ն) անուամբ մին, որ կարնայ Թարաքայոն իշխանին հետ Արաբացւոց դէմ կռուեցաւ և Հայաստանը աւերեց 906ին (Սմբատ Խոստովանողի ժամանակ):

Ամենէն հետաքրքրականը սակայն՝ հայ իշխանաց մասին տրուած տեղեկութիւնքն են :

Կոստանդին Պերփեռուժէն իր՝ Տէրութիւնը ինչպէս պէտք է կառավարել գրքին

մէջ, որ աշխարհագրութիւն կրնայ կոչուիլ, ԽԴ. գլուխը Հայոց կը նուիրէ. վերնագիրն է.

«Ապախունեաց գաւառին, Մանզկերտ բերդաքաղաքին, Բերկրի, Խլաթ, Խալիաթ, Արճէշ, Թիվի, Խերդ և Սալամաս, և Ջերմաձու Τζερμαζου գաւառներուն վրայ»:

Թիվի Τιβῆ Դուին քաղաքն է անշուշտ, Խերդ Χερτ Հեր մանաւանդ որ անոր Սալամաս կը յաջորդէ:

«Պէտք է գիտնալ՝ որ նախ քան զԱշոտ իշխանաց իշխանը»:

(Պերփեռուժէն 'Ασοτίος կը գրէ և այստեղ կը հասկնայ զՄեծն Աշոտ. իսկ զԱշոտ Երկաթ՝ ընդհանրապէս Աշոտիկ կը կոչէ 'Ασωτικίος, առաջնոյն հետ չշփոթելու համար):

«Որ հայրն էր իշխանաց իշխան Սմբատին զոր գլխատեց Պարսկաստանի Ափուսարաս ամիրայն»:

(Պերփեռուժէն հոս կը տարբերի Յովհաննէս կաթողիկոսէն, և մեր միւս պատմիչներէն: Այս վերջիններու տուած տեղեկութեան համեմատ՝ Սմբատ Խոստովանող գլխատուեցաւ Յուսուփէն 914 թուականին. մինչդեռ Ապուսեր իշխած է Բուղայէն ալ առաջ 848–850: Պերփե-

ռուժէնի ըսածը, զոր քիչ յետոյ կը կրկնէ, յայտնապէս սխալ է, եթէ զԱպուսեր կըրկին ի Հայաստան եկած չդնենք)։

«Որ և երկու որդի ունեցաւ, մին Աշոտ, որ Իշխանաց իշխան եղաւ, միւսը՝ Ափասաք»։

(Գիտելի է որ Յունաց պատմիչներ՝ միշտ ակ, իկ, կամ ուկ զգուական մասնիկներով կը ներկայացնեն հայ անունները, ինչ որ ժամանակի սովորութիւնն եղած կը թուի։

Հոս Ափասաք ուրիշ բան չէ բայց եթէ Աբաս անուան նուազականը. ք ը արդէն սկսած էր Հայոց մէջ՝ փի համապատասխանող ըլլալ)։

«Որ այս դէպքերէն վերջ մագիստրոսութեան պատիւն ստացաւ, սոյն երեք քաղաքները, Բերկրի, Խալիաթ և Արճէշ, Պարսից իշխանութեան տակն էին։

Իշխանաց իշխանը՝ Մեծն Հայաստանի մէջ կը նստէր, Կարս բերդաքաղաքին մէջ, և ունէր երեք վերոյգրեալ քաղաքները, Բերկրի, Խալիաթ և Արճէշ, Թիվլի, Խերթ և Սալամաս»։

Ըստ նոյն Պերփեռուժէնի Աշոտ մեծն Ափեղքարդի տուած էր Բերկրի, Խլաթ, և Արճէշ, Աշոտ Բ. զանոնք Ափուսելվարին տուաւ. սա երկու եղբայր ունէր Ափուսլմէս Ջերմաձուեցի, և Ափոլսեփուէր, որ Այրարատի հինգերորդ իշխան անուանեցաւ։

Մեր պատմչաց մէջ կը հանդիպինք Ապլհերր, Ապլասատ արաբական անուններուն, բայց Պերփեռուժէնի յիշածները անծանօթ են մեր պատմչաց ընթերցողներուն։

Բագրատունեաց ճիւղ մը Տարօնոյ մէջ հաստատուած ըլլալով ինքնագլուխ հռչակեց ինքզինք, և թագաւորելու իրաւունք կարծեց ունենալ. Լեւոն Իմաստասէրի ժամանակ սոյն ճիւղին աւելի քաղաքական կարեւորութիւն կ՛ընծայէր Կ. Պոլսոյ արքունիքը, քան նոյն իսկ Այրարատեանին, յորում Աշոտ Երկաթ կը թագաւորէր։

Անոր համար Պերփեռուժէն՝ Հայաստանի վրայ խօսած ժամանակ՝ նախ Տարօնոյ վրայ կը խօսի, յետոյ Այրարատայ։

*

Գրիգորիկ, Վահան Բագրատունւոյ որդին Տարօնոյ իշխանը, կ՛ըսէ նա, արտաքուստ Հռովմայեցւոց բարեկամ, բայց ծածկապէս Արաբացւոց դաշնակից, կը ձերբակալէ յանկարծ Արքայիկ կոչուած (Αρκαϊκας) Գրիգոր պատրկի որդիները, ո-

րոցմէ մին է նաև Աշոտ, որ մեծ դիրք և վարկ ունէր նաև Պոլսոյ արքունեաց մէջ:

Արքայիկ կայսեր բողոքեց. Լեւոն Իմաստասէր միջամտեց՝ հայ իշխանները խաղաղցնելու համար. Սմբատ անուամբ հայ մը և Կոստանդին անուամբ յոյն մը՝ այս նպատակաւ Տարօն գացին, ուր յաջողեցան Գրիգորիկը իր ընդունայն խրոխտանքէն ետ կեցնել և զինքն իր Աշոտ որդւոյն հետ՝ Պոլիս ղրկել: Լեւոն Իմաստասէր՝ յանդուգն և ձեռնարկող իշխան մը Արաբացիներէն բաժնելու և սերտիւ իր հետ կապելու համար ոչ մէկ պատիւ չխնայեց. Գրիգորիկ մագիստրոս և Տարօնոյ զօրավար տիտղոսներն առաւ: Արքունիքը իրեն թօշակ կապեց. այս առանձնաշնորհութիւնը ժառանգական եղաւ: Ռոմանոսի ժամանակ՝ Գագիկ էր իշխան Վասպուրականի:

Պերփիւռուժէն կը գրէ ’Αρχων Βασπαρακακὰ, սրբագրելի Βασπουρακανὰ, հոս դիտելի կէտ մը կայ. Վասպուրականը՝ հայերէն սեռականով ի մէջ բերուած է (Վասպուրականայ). ուրիշ տեղ մը կ'ըսէ «μετὰ τῶν δύο ’Αδελφῶν αὐτοῦ τοῦ τε Κρικορίκη καὶ τοῦ Παζουνῆ» փոխանակ Κρικορίκου ըսելու՝ հայերէն սեռականով՝ Գրիգորիկի, Փազունի կը գործածէ: Կը թուի թէ Պերփիւռուժէն հայերէն գիտէր քանի որ կը

պարծէր իր հայ ծագումով՝ և Հայերէ շըրջապատեալ էր: Արդ սոյն Գագիկ իշխանը և Ատրնասեհ (Ատրներսեհ) կուրապաղատ Վրաց և Աշոտ Երկաթ, զոր Պերփիւռուժէն Աշոտիկ անուանած է իր գրոց մէջ՝ (’Αζοτικίος, իբր փոքրիկ Աշոտ, Մեծն Աշոտի հետ չշփոթուելու համար), կը հարցնեն. Տարօնոյ իշխանը ի՞նչ բանի մէջ աւելի օգտակար եղած է հռոմէական տէրութեան. ինչու իրենք բան մը պիտի չընդունին, իսկ նա կայսերական ծախքերով պիտի վայելէ: Ռոմանոս կայսր պատասխանը՝ հետեւեալն եղաւ. առանձնաշնորհութիւնք իր նախորդէն դրուած ըլլալով, անկարող էր ինքն այս մասին որոշողութիւն մ'ընելու: (Պերփ. էջ 186):

Կիրակոս պատմչի համեմատ՝ Աշոտ Երկաթ գացեր է առ կայսրն Լեւոն զոր Կոստանդին! ալ կոչուած կը համարի:

Լեւոն Իմաստասէր մեռաւ 912ին, իսկ Աշոտ Երկաթ՝ թագաւորեց 914ին, հետեւաբար կը սխալի Ասողիկ՝ զԼեւոն դնելով Աշոտ Երկաթի թագաւորելուն պատճառ: Սմբատ Խոստովանող 914ին նահատակուեցաւ:

Կիրակոս, չսխալելու համար, հանճարեղ մտածութիւնը կ'ունենայ՝ Լեւոն Իմաստասէրը՝ Կոստանդին Պերփիւռուժէնի հետ

նոյնացնելու։ Ուրեմն քննենք թէ Աշոտ Երկաթ, ըստ յոյն պատմչաց՝ ե՞րբ գնաց ի Պոլիս։

Ասոնք երկու Աշոտ կը ճանչնան, երկուքն ալ վիթխարի և ուժեղ։

Ասոնցմէ առաջինին վրայ կը խօսի Պերփեռուժէն՝ իր Բանակաթեմներու գրոց մէջ, (Գիրք, Ա. Լիւկանդոսի վրայ գրած ժամանակ, յէջ 32)։

«Այն մեծ և հսկայանման Հայը, Անկուրինէս Լեկատրեայ փեսայն, երկայնաձեռն և յերկոցունց ձեռաց աջողակ, զոր Հայոց լեզուով Աշոտ ᾿Αζῶτος կոչեցին, սա գալով առ մեծահռչակ թագաւորն Լեւոն, —իբրեւ փախստակա՞ն թէ իբրեւ բարեկամ՝ չեն գիտեր, —իրեն ծառայ ունեցաւ մեծահամբաւ Մելիասը, որ նոր և քիչ առաջ վախճանեցաւ»։ Այն Աշոտ—Անկուրինէսը մեռաւ Բուլղարական պատերազմին մէջ, Լեւոն իմաստասէրի ժամանակ։

Այն Մելիաս, ըստ Պերփեռուժէնի (էջ 33 Բանակաթեմ.) Հայաստան փախչելով Լիւկանդոս քաղաքը վերականգնեց, և Հայերով լեցուց, և նոյն իսկ Լիւկանդոս անունը, ըստ Պերփեռուժէնի Հայոց ազգէն և լեզուէն յառաջ կու գայ։ — Հայերէնի մէջ սակայն Լոգանք! բառէն մերձաւորագոյնը չկայ՝ Լիւկանդոսի (Լի անդո՞վք)։

Ցերուբիւնի մատակարարներու (կամ կառավարներու) մասին գրոց մէջ (յէջ 227) Պերփեռուժէն կը յիշէ Մելիասի հետ նաեւ Վասակ անուամբ հայ մը՝ Βαασάκιος որ երկու եղբայր ունէր Գրիգորիկ և Փազուն ուրիշ հայ մ'եւս Իսմայէլ անուամբ. (ὁ Ἰσμαήλ ὁ Ἀρμένιος)։

Վասակ, Գրիգորիկ և Փազուն (անշուշտ այս վերջինը նոյն է հայերէնի Բազունի անուան հետ զոր Կիլիկեան շրջանին մէջ ալ ի գոյութեան կը գտնենք, տես Զամչեան Գ. (18, 19), իշխեցին Լարիսայի վրայ, ուսկից յետոյ Վասակ աքսորուեցաւ իբրև մատնիչ։ Իսմայէլ Հայազգին Սիմփոզիոմի վրայ իշխեց, սակայն յետոյ Մելիտինեցիք զինք սպաննեցին։

Մելիաս ընդհանրապէս մինչեւ վերջ իր պաշտօնին մէջ մնաց, Լիւկանդոսը ծաղկեցուց, հայ գաղթականութիւնը սքանչելի կերպով կառավարեց, և մեծապէս գոհ ըրաւ հռովմէական տէրութիւնը։ Լիւկանդոս յառաջագոյն աննշան քաղաք մըն էր, ի պատիւ իրեն բիւզանդական բանակաթեմերուն կարգն անցաւ։

Թէոփանէս Շարայարեալ կը խօսի մեր Աշոտ Երկաթի Պոլիս գալուն վրայ, զոր սակայն Պերփեռուժէնի ժամանակ եղած կը դնէ, ոչ Լեւոն իմաստասէրին (Նոյեմբեր, 920)։

Ահա իր խօսքը. էջ 387 հմ. 8։

«Այս ժամանակ ի Պոլիս եկաւ նաեւ Աշոտ, մարդ մը՝ իր ոյժովը ամենանշանաւոր, որդի իշխանաց իշխանին. կ'ըսեն թէ երկու ձեռքով երկաթեայ գաւազանի ծայրերէն բռնելով, իր տարօրինակ ուժովը զանիկա կը ծռէր և շրջանակի ձեւ կուտար անոր, երկաթի պինդ բնութիւնը՝ տեղիք տալով անոր ձեռաց բռնութեանը. երբ ինքը եկաւ (Զոյէ) կայսրուհին զինքը շատ պատուով ընդունեցաւ, և դարձեալ իւր երկիրը ղրկեց»։

Կեդրենոս, Թոէփանէս Շարայարեալէն առնելով՝ գրեթէ բառ առ բառ, կը պատմէ Աշոտի գալն ի Կ. Պոլիս (յէջ 284)։

«Այս ժամանակ փախստեայ (Պոլիս) եկաւ Աշոտ, նշանաւոր մարդ, որ իշխանաց իշխանի որդին էր. կ'ըսուէր թէ սա երկու ձեռքով երկաթեայ գաւազանի ծայրերէն բռնելով, ձեռքերուն բռնութեամբ զայն կը ճկէր և կը ծռէր, երկաթի պինդ ոյժը տեղիք տալով ձեռքերու կորովին»։

Աշոտ Երկաթի երթն ի Կոստանդնուպոլիս կը պատմէ նաեւ Յովհ. Կաթողիկոս ԾԵ, ԾԶ գլուխներուն մէջ. Թէոդորոս Վասիլիկոս պալատականը՝ կայսերական հրաւիրագիրը կը բերէ Աշոտի՝ և Յովհան Կաթողիկոսի. սա կը հրաժարի, վախնալով

գայթակղութիւն տալ՝ քաղկեդոնականներու հետ հաղորդակցութեան մտնելով։ Աշոտ Երկաթ կ'երթայ, մեծ պատիւներ կ'ընդունի, յոյն զինուորներով կը դառնայ, կողբը կը նուաճէ և կը սկսի իրապէս թագաւորել։

Կրնանք ուրեմն եզրակացնել թէ մեր պատմիչները կը սխալին՝ Աշոտ Երկաթը Լեւոն Իմաստասէրի հետ՝ համաժամանակագրական յարնչութեան մը մէջ դնելով։

*

39. – Մեծն Աշոտ գացած է Կոստանդնուպոլիս. — Զամչեան Գիրք Գ. Գլ. Դ (Բ հտ.) էջ 706 կ'ըսէ՝ Կոստանդին Պերփեռուժէնը իրեն աղբիւր նշանակելով։

«Իսկ Աշոտ արքայ Հայոց յետ ուղղելոյ և կարգելոյ զամենայն աշխարհ տէրութեան իւրոյ՝ դիմեաց ի կողմանս փոքուն Հայոց ի գնիլն աշխարհաց, առեալ ընդ իւր և զՄեղրիկ կամ Մեղի իշխան զօրաւոր՝ հանդերձ գնդաւ միով. և եկեալ ի Սեբաստիա՝ գնաց անտի ի Կոստանդնուպոլիս՝ ի յարգութիւն Լեւոնի կայսեր իմաստասիրի, որդւոյ Վասիլի արշակունւոյ. (որպէս գրէ որդի նորա Պերփեռուժէն կայսր) և պատուեցաւ ի նմանէ, և պատուեաց զնա։

Եւ քանզի յայնմ ժամանակի պատերազմ ունէր Լեւոն ընդ Բուլղարաց, ի յորդորել Լեւոնի զԱշոտ լինել նիզակակից ինքեան՝ եթող առ նմա զՄեղրիկ հանդերձ զօրօք. և ինքն դարձ արար իւրով առանձին գնդաւ յաշխարհն իւր։

Իսկ Մեղրիկ հրամանաւ Լեւոնի գնացեալ ի պատերազմ հանդերձ զօրօք Յունաց ի վերայ Բուլղարաց՝ արար բազում քաջութիւնս. բայց յետոյ ի խորտակիլ յունական զօրուն՝ և նա ի փախուստ դարձաւ. և ապա գնացեալ ի Փոքր Հայս՝ ժողովեաց քանի մի արս և եկեալ ի Լիկանդիա գաւառ, ուր երբեմն էր նախարարութիւն Լիկանդեանց՝ յազգէ Հայոց, մերձ ի սահմանս Ջահանայ՝ յերկիր բերրի և արգաւանդահող, շինեաց անդ դղեակ յանուն Աշոտոյ. ուր եկեալ բազումք ի Հայոց բնակեցան անդ. և ի սակաւ ժամանակի լցաւ տեղին այն մարդկամբք. և զի այն երկիր էր ընդ իշխանութեամբ Յունաց, կայսրն Լեւոն կացոյց զՄեղրիկ իշխան գաւառին. և զսահմանս նորա որոշեալ կարգեաց ի գաւառապետութիւն։ Եւ յայնմհետէ Մեղրիկ իւրովք հայկական զօրօք նիզակակից էր կայսեր մինչեւ ցվախճան իւր. զոր և յիշէ Կեդրենոս իբրեւ զմի ի գլխաւոր զօրավարաց՝ յիշատակելով և զզօրս Հայոց՝ որք էին ընդ նմա յիմիք պատերազմի, որ եղեւ ընդ Բուլղարաց՝ յաւուրս Կոստանդեայ Պարփեռուժէնայ կայսեր որդւոյ Լեւոնի, որպէս է տեսանել յերես 613 կամ 480 եւս և յայլ մատենագիրս։

Այլ Աշոտ արքայ ի դարձին իւրում իբրեւ մերձ եղեւ ի Շիրակ գաւառ, ի տեղն որ քարապառ ապառաժն կոչիւր, հիւանդարաւ... աւանդեաց զհոգի իւր»։

Յովհ. կաթողիկոսի մէջ չենք գտներ ըսուած՝ թէ Մեծն Աշոտ Կոստանդնուպոլիս գնաց։ Նա կը յիշէ միայն թէ Քարապառի քով մեռաւ, ուրեմն երբ ճամբորդութեան մէջ էր։ Բայց արդէն Աշոտ Մեծն՝ բարեկարգելու համար՝ Հայաստանի ամէն կողմ կը պտտէր, և անկից կարելի չէ ուղղակի հետեւցնել՝ թէ Պոլիս գացած էր։

Ուրեմն Զամչեանի միակ աղբիւրն եղած է Պերփեռուժէն — որովհետեւ բիւզանդացի միւս պատմիչներ չեն խօսած վերոյիշեալ կէտին վրայ, և Զամչեան իսկ զայն իրեն աղբիւր նշանակած է։

Ուրեմն Պերփեռուժէնի մէջ գտնուած Աշոտ Անկուրինեսը՝ նա նոյնացուցած է Մեծն Աշոտի հետ, իսկ անոր Մելիաս

ծառային անունը՝ Մեղրիկ ձեւով հայացուցած է։

Այս նոյնացումը ճիշդ չերեւիր։

1. Նախ անհաւանական է որ Մեծն Աշոտ Անկուրինէս կոչուած ըլլայ և «Լեկատրեայ փեսայ» եղած։

2. Պերփեռուժէն յայտնապէս կը յիշէ՝ թէ այդ Աշոտը Բուլղարաց դէմ պատերազմի գնաց և սպանուեցաւ, իսկ իր Մելիաս ծառայն կրցաւ կեանքը ազատել և Հայաստան փախչիլ. «Երբ Հայն ընկաւ վերոյիշեալ պատերազմի մէջ (որովհետեւ, զօրավար էր եքսքուվիտ կոչուած կայսերական գնդին) որ մղուեցաւ ընդդէմ ամենամբարիշտ Սիմէոն Բուլղարին.. Մելիաս ազատելով այս պատերազմէն և Հայոց երկիրը դառնալով Լիկանդոսը վերականգնեց», և այլն։

3. Պերփեռուժէն Հայոց թագաւորները յիշած ժամանակ՝ կանոնաւորապէս իշխանաց իշխան տիտղոսը կը գործածէ (տե՛ս էջ 191 Մեծն Աշոտի համար զոր ծանուցանելու դիտմամբ «Սմբատի հայր» կ'անուանէ, յէջ 187, 193, Աշոտ Երկաթին համար). անկարելի էր որ առանց ո՛ և է տիտղոսի յիշատակէր նաեւ «Աշոտ» Անկուրինէսը, որուն այնքան աւելորդ գովեստներ տեղացեր էր, եթէ նա յիրաւի իշխանաց իշխան մ'էր։

4. Աշոտ Մեծն, ըստ Զամչեանի մեռաւ 889ին։ Իսկ Աշոտ Անկուրինէս, ըստ յոյն պատմչաց՝ մեռած է երեք տարի վերջ 892ի յունիսին. այս թուին եղաւ Բուլղարական մեծ պատերազմը։

Զամչեանը Աշոտ—Անկուրինէսի համար Մեծ հայր ըսուած տեսնելով և միանգամայն իր կարեւոր անձ մ'ըլլալը նկատելով (— «իբրեւ փախստակա՞ն եկաւ թէ իբրև բարեկամ, չեմ գիտեր» կ'ըսէ Պերփեռուժէն) հետեւցուցած է՝ թէ «Աշոտ Անկուրինէսը՝» Մեծն Աշոտն էր։

Այս կարծիքը տեղաւորելու համար, Աշոտը Հայաստան դարձուցած է ողջանդամ, և Մելիասը պատերազմի ղրկած, հակառակ Պերփեռուժէնի։

*

40. – Հա՞յ էր Լեւոն Իմաստասէր. — Լեւոն Իմաստասէր հայ պէտք է անուանուի եթէ իր հայրը Վասիլ է։

Սակայն այս կէտը տարակուսի ենթարկուած է։

Վասիլ ամուսնացած էր յառաջագոյն՝ Մարիամ անուամբ կնոջ մը հետ։ Միքայէլ Արբշիռ՝ «Եւդոկիա—Ինգերինա» անուամբ կին մ'ունէր պալատին մէջ, որ-

մէն ձանձրանալով՝ հրամայեց Վասիլի՝ իր Մարիամ կինը արձակել, Եւդոկիա Ինգերինայի հետ ամուսնանալ, իր Թեկղ քոյրը սակայն՝ իրեն կնութեան տալով։

Վասիլ հնազանդեցաւ. իր քոյրը Արբշիոին յանձնելով՝ ամուսնացաւ Ինգերինայի հետ՝ 865ի դեկտեմբերին վերջերը։ Ութ ամիս հազիւ անցած էր երբ որդի մ'ունեցաւ (866 սեպտ. 1), զոր Լեւոն անուանեցին։

Նա ոչինչ ունէր իր հօր վսեմաշուք կերպարանքէն։ Բիւզանդացիք հետեւցուցին՝ թէ Լեւոն (ապագայ Իմաստասէրը) Միքայէլ Արբշիոի որդին էր։

Արդի գիտնականներէն ոմանք ալ այս կարծիքէն են. «Léon, fils de Michel, et d'Eudocie Ingérine» (Muralt, էջ 443)։

Պատմիչներ կը յիշեն՝ թէ Վասիլ ամենէն աւելի իր Կոստանդին անդրանիկ որդին կը սիրէր (Մարիամէն ծնած), որովհետեւ իր որդւոց մէջ ամենէն աւելի իրեն նմանողն էր, և շատ սէր չունէր Լեւոնի, զոր հազիւ մահուանէ կրցան ազատել։

Զգացման տեսակէտով՝ «Լեւոն Իմաստասէր» հարազատ հայ մ'էր։

*

41. – Ժամանակագրութիւն Լեւոնի կենաց. — Իր ծնունդը, 866 սեպտ. 1.

Երկրաշարժէն հազիւ կ'ազատի 869, յունուար 9։

Կայսր կ'անուանուի 870, յունուար 6։

Լեւոն Եւդոկիա անուամբ աղջիկ մը կ'ունենայ 884։

Լեւոն կը բանտուի 885 Ապրիլ։

Լեւոն կ'ազատի 885 յուլիս 19։

Լեւոն Արբշիոի գերեզմանը Խրիստոպոլսէն կը փոխադրէ Առաքելոց եկեղեցին, որ կայսերաց պանթէոնն էր 886 սեպտեմբեր 1։

Փոտ գահընկէց և բանտեալ Հայոց Գորդոն վանքին մէջ 886. Ստեփան հայրապետ գահ կ'ելլէ նոյն տարին։

Հրդեհ ի Պոլիս, Ս. Թովմաս եկեղեցին այրուած 877։

Շանթարարէն կոյր և աքսորեալ 887

Պարտութիւն յիտալիա՝ ի Լոմպարտաց 887 սեպտ.

Արեգական խաւարում. եօթն հոգի՝ շուկային մէջ շանթահար 887 հոկտ. 20։

Յոյներ Արաբաց դէմ կը կռուին 888, 889։

Ստիլիանոս կայսերահայր կոչուած 889։

Ստեփան հայրապետի մահ. կը թաղուի Սիւքեան արուարձանի (Կալաթայի) վանքի մը մէջ 889 մայիս 17։

Բուլղարական պատերազմ 889, 892։

Նաւական պարտութիւն Յունաց՝ յԱրաբացւոց 889։

Բանգրատուկ, Փուքրիկ և Թաւթուկ Հայք՝ անձնատուր կ'ըլլան 890։

Բանակաթեմերու փոփոխութիւն 890։

Անկուրինէս Աշոտի մահը 892։

Զոյէի ազգականաց դաւն՝ ընդդէմ Լեւոնի 892 նոյեմբ. 1։

Սմբատ Խոստովանող սպաննուած 893 (ըստ Muraltի, 913, ըստ Չամչեանի)։

Թէոփանոյի մահը 894 դեկտ. 16։

Արաբացիք կը ջարդեն Դեմետրիաս քաղաքի Յոյները 896։

Զոյէ կայսրուհւոյն մահը 896 օգ։

Ստիլիանոսի մահը 896։

Վասիլ Էփեյիքտէսի դաւը՝ Շամունայի հետ 896։

Նիկեփոր Փոկասի յաղթանակներն՝ Արաբացւոց վրայ 896։

Լեւոն Եւդոկիայի հետ կ'ամուսնանայ 897։

Ս. Ղազար վանքի շինութիւնը 899։

Ափրիկեցիք Տաւրոմենիումի կը տիրեն 899։

Արաբացիք Փալերմոյ և Լեմնոս կ'առնեն 900։

Գրիգորիկ իշխան Տարօնոյ կու գայ ի Պոլիս 901։

Մելիաս Լիւկանդոսը կը կանգնէ 901։

Դաւ Լեւոնի դէմ՝ Թափօրի ժամանակ 902 ապրիլ։

Զոյէ առանց հարսանեաց՝ պալատ ընդունուած 903։

Թեսաղոնիկ յԱրաբացւոց առնուած 904։

Լեւոն Տրիպօլսեցի 22,000 հոգի գերի կը վարէ 904 օգ. 9։

Շամունա փախած ժամանակ կը ձերբակալուի (905 մայիս)։

Գիսաւորի երեւում 905 մայիս 16։

Ծնունդ Կոստանդին Պերփերուժէնի 905 սեպտ. 1։

Պերփերուժէնի մկրտ. 906 յունուար 6։

Լեւոն Զոյէի հետ կ'ամուսնանայ 906 յուն. 7։

Նիկողայոս պատրիարգին աքսորը 908 փետր. 1։

Եւթիմիոս պատրիարգ 908։

Հիմերիոս նաւական յաղթութիւն մը կը տանի Արաբաց դէմ 908 հոկտ. 6։

Կոստանդին գահակից 911 յունիս 9։

Շամունա կրօնաւոր եղած 911 յուլիս 14։

Նաւական պարտութիւն Յունաց՝ յԱրաբացւոց 911։

Լեւոն աղեաց հիւանդութիւն կ'ունենայ 912 փետր. 24։

Լեւոն կը մեռնի 912 մայիս 11։

*

42. – Լեւոնի իմաստասէրի ընտանիքը. — Լեւոն իմաստասէր, ինչպէս տեսանք, չորս անգամ ամուսնացաւ.

1. Թէոփանոյի հետ, որ Կոստանդին Մարգինակի դուստրն էր, տասներկու տարի ապրեցաւ Լեւոնի հետ, և ծնաւ աղջիկ մը որ քանի մ'օրէն մեռաւ։

2. Զոյէ դուստր Ստիլլիանոսի, մէկ տարի և ութ ամիս կայսրուհի եղաւ, և ծնաւ Աննա անուամբ աղջիկ մը՝ որ մօրը մահուանէն յետոյ՝ իբրեւ տեղակալ-կայսրուհի ճանչցուեցաւ։

3. Եւդոկիա, որուն հետ մեռաւ նաեւ իր տղայն՝ դեռ ի լոյս չընծայուած։

4. Զոյէ Կարբոնոփսինէ որ երկու որդի ունեցաւ.

Ա. Կոստանդին Պորփիրոժէնէ

Բ. Եւդոկիա անուամբ աղջիկ մը, որ պատմութեան մէջ դեր չունեցաւ։

*

43. – Լեւոնի դրամները. — Լեւոն կը ներկայացուի իր դրամներուն վրայ, խաչապսակ, մագաղաթ ի ձեռին. իր դրամներու մակագիրն է. Leon en teo Basilis Romeon.

Զ.

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ՎՐԱՅ

44. – *Ցուցակ ո՞ր հեղինակներ խօսած են Աղեքսանդ. վրայ.* — 1. *Թէոփանէս Շարայարեալ ժամանակակից էջ* 377–380. *Հոս կարելի է մի առ մի ստուգել Աղեքսանդրի բոլոր յիմարութիւնները, որոնցմէ մեզ համար հետաքրքրականն է խոզի խորան կանգնելը,* (*Թէոփանէս Շարայ. էջ* 379)։

2. *Սիմէոն Մագիստրոս Լոգոթէտ, յէջ* 715–718։

3. *Գէորգ Կրօնաւոր էջ* 871–874։

4. *Կեդրենոս Բ* 279–277, *և այլն*։

*

45. – *Աղեքսանդր՝ հայ հեղինակաց մէջ.* — *Տեսանք արդէն Յովհ. կաթողիկոսի*

վկայութիւնը սոյն կայսեր մասին. նա կ'ըսէ. «Վախճանեալ (Վասիլ!) թագաւորէ ընդ նորա՝ եղբայր նորին Աղեքսանդր. և ապա շփոթ աղմկի զնովաւ շուրջ պատեալ յապստամբողաց արանց և նա ևս ոչ կարաց ժամանել յօգնականութիւն», յէջ 292:

«Ստեփան Ասողիկ» Բ, Զ. էջ 156. «Այլ զկնի Լևոնի՝ թագաւորէ Յունաց Աղեքսանդր, եղբայր նորին, ամ մի»:

«Սամուէլ Անեցի սխալմամբ Ալեքս» կը կոչէ զայն՝ պարզ յիշատակութիւն մ'ըրած ժամանակ (յէջ 98):

«Կիրակոս» յէջ 91. «Վասիլ, և զկնի Լևոն, և ապա Ալեքս»:

Վարդան էջ 47. «Յետ Վասլի կայսեր՝ թագաւորեաց Լևոն, և ապա Ալեքսն»:

*

46. – Ժամանակագրութիւն Աղեքսանդրի կենաց. — Աղեքսանդրի ծնունդը 871, նոյեմբ. 23:

Լևոն իմաստասէր գահ ելած, Աղեքսանդր՝ իրեն գահակից 886:

Աղեքսանդր միայնակ կայսր 912:

Աղեքսանդր ծեծով կը մեռցնէ զԵւթիմիոս հայրապետ 912:

Միւս բոլոր դէպքերը՝ զոր պատմեցինք, պատահած են 913 տարւոյն մէջ, յորում և մեռաւ:

*

47. – Հայաստան Աղեքսանդրի ժամանակ. — Աղեքսանդրի պէս զուարճասէր թագաւոր մը՝ ամենէն նուազ փափագելի բանն էր՝ Հայաստանի համար: Հայոց իշխանները, Յունաց դաշնակցելով պատկառելի եղած էին Արաբացւոց: Յուսուփ՝ Աղեքսանդրի անփութութենէն օգուտ քաղելով՝ ուզեց արեամբ վրէժ խնդրել Հայոց Յունաց հետ ունեցած բարեկամութենէն: Սմբատ Խոստովանողի նահատակութիւնը Աղեքսանդրի ժամանակ հանդիպեցաւ (913ի վերջերը, 914ի սկիզբը):

Աղեքսանդր, որ իր հպատակները կարող չէր լաւ կառավարել, բնականաբար ո՛չ մէկ օգուտ պիտի չկարենար ընել օտարաց:

Յովհ. կաթողիկոս ներքին խռովութիւններով կ'ուզէ արդարացնել Աղեքսանդրի անտարբերութիւնը, բայց այդ «խռովութիւնները» պէտք է Աղեքսանդրի զուարճութիւններն հասկնալ, վասնզի յոյն պատմիչներ ոչ մէկ ապստամբութիւն չեն յի-

չեր՝ իր երկամեայ թագաւորութեան ժամանակ։

*

48. – Հա՞յ էր Աղեքսանդր. — Իբրև հարազատ որդի Վասլի, Աղեքսանդրի հայկական ծագումը տարակուսի չենթարկուիր։

Բուզանդական կայսերաց մէջ՝ միակն է, որ «Աղեքսանդր» անունը կը կրէ։ Եւրոպացի գիտնականք եւս ոչ մէկ տիտղոս չեն յատկացուցած իրեն։

Եթէ Մակեդոնացի անուանենք զինք՝ նա Մեծն Աղեքսանդրի հետ կարող է շփոթուիլ. այս տեսակէտիւ նախամեծարելի կը թուի մեզ՝ Արշակունի անուանել զինք։

Է.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

49. – Բանակաթեմերը. — Յաճախ սոյն պատմութեան մէջ առիթ ունեցանք բիւզանդացւոց Բանակաթեմերուն վրայ խօսելու։ Պատմութեան դէպքերը աւելի եւս լուսաբանելու համար, հարկ կը համարինք մի քանի տեղեկութիւններ տալ անոնց վրայ։ Նախնական աղբիւրը Կոստանդին Պերփեռուժէն է, որ թէ առանձին գրքով և թէ կայսերական պալատի Արարողութեանց վրայ գրած մատեաններուն մէջ՝ խօսած է անոնց վրայ։ Բանակաթեմերու մասին գրած է նաեւ արաբացի հեղինակ մը, Իբն Խորտատպէհ, որ հայկական բանակաթեմը «Էլ–Արշակ» կ՚անուանէ։

Գելցէր իւր «Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung» (Leipzig, 1899) գրքին մէջ, որ մասամբ հայերէն ալ թարգմանուեցաւ (Տե՛ս Հանդէս Ամսօրեայ, ԺԶ տարի 1902 էջ 24)

անվստահելի կը գտնէ զՊորփիւռոժէն՝ և նախամեծարելի զԻբն Խորտատապէհ:

Սակայն Գելցէր կ'անիրաւէ քննադատելով իրմէ նախորդ հեղինակները, որոց մէջ և զՌամզայ՝ իբր թէ Իբն Խորտատապէհի գրութիւնը ի նկատի առած չեն, մինչ Ռամզայ (էջ 182) անոր ցանկն ի մէջ կը բերէ: Տեսնենք թէ ուստի յառաջ կու գայ բանակաթեմ անունը, և ինչ դասակարգութիւն կար բանակաթեմերու մէջ:

*

50. — **Բանակաթեմ անունը.** — Θέμα կ'անուանէին Բիւզանդացիք հռոմէական տէրութեան գաւառները, և հոն բնակող բանակները: Ահա թէ Ռամզայ ինչպէս կը ստուգաբանէ զայն:

«Θέμα բառը, որ կու գայ յն. Θέσις բառէ, ինչպէս դիտել կու տայ Բանակաթեմերու հեղինակը, կը նշանակէ թէ՛ գաւառը և թէ՛ զայն պահպանելու պաշտօն ունեցող բանակը. ճիշդ ինչպէս հայերէնի մէջ՝ գունդ բառը, արաբերէնի մէջ ձունտ, գաղղիերէնի մէջ՝ division militaire, նա կը նշանակէ միանգամայն թէ՛ գունդեր, և թէ՛ զինուորական կառավարութիւն մը. ինչպէս գաղղիերէն միւս poste

բառը կը նշանակէ հաւասարապէս թէ՛ տեղը՝ զոր կ'ուզենք պահպանել, և թէ՛ զինուորները՝ որ զանոնք կը պահպանեն: Չի գիտցուիր թէ նախ որո՛ւն համար գործածուած է թեմա բառը, գաւառի՞ թէ զինուորական գունդի»:

Թէ և Ռամզայ կը սխալի, չափազանց ընդարձակ իմաստ մ'ընծայելով Գունդ բառի, բայց բանակաթեմերու տուած բացատրութիւնը՝ շատ որոշ է և ճիշդ:

*

51. — **Բանակաթեմերու դասակարգութիւնը.** — Իրենց կարևորութեան համեմատ, բանակաթեմերը այլ և այլ կարգի բաժնուած էին, և իրենց զօրավարները՝ մեծագոյն ռոճիկ կը ստանային:

Առաջին Բանակաթեմեր

Արևելեան կամ Անատոլեան
Հայկական կամ Արմէնիաքի
Թրակեսեանք

Բ կարգի

Օփսիկիոն
Բուկելլարեան

Գ կարգի

Կապադովկիա
Խորձեան
Պափլագոնիա
Թրակիա
Մակեդոնիա
Կոլոնիա
Խաղտիք

Դ կարգի

Սամոս
Ելլադայի այլ գաւառները

Ե կարգի

Սեբաստիա
Լիկանդոս
Սելեւկիոս
Լէութոկոմէս

Զ կարգի

Եւրոպայի գաւառներ
Միջագետք

*

52. — *Բանակաթեմներու բաժանման սկզբնաւորութիւնը.* — Բանակաթեմներու սկզբնաւորութիւնը եղաւ Հերակլի ժամանակ

(610–640)։ Եօթն բաժանում կը գտնենք արդէն իր օրով։

1. Ոպսիկիոն, բաղկացած Բիւթանացւոցմէ, Միւսիացիներէ, Տրովացիներէ. իր պաշտօնն էր կայսրը և մայրաքաղաքը պաշտպանել. այս գունդը կայսեր առջեւէն կ'ընթանար, այն պատճառաւ ալ Ոպսիկիոն կոչուեցաւ (ὀψ յն. կը նշանակէ դէմք, տեսիլ, երեւոյթ). Հրամանատարը կը կոչուէր Կոմս Ոպսիկիոնի։ Այս բանակաթեմը — իբր գաւառ նկատուած — իրեն մայրաքաղաք ունէր զՆիկիա։

2. Արեւելեան բանակաթեմ. Իր հրամանատարը՝ պատրիկ և զօրավար տիտղոսները կը կրէր։

3. Հայկական Բանակաթեմ։

4. Թրակեան բանակաթեմ։

5. Իտալիոյ և արեւմտեան բանակաթեմ։

6. Ափրիկէի բանակաթեմ։

7. Ծովային զօրքեր, որոնց հրամանատարը կը կոչուէր Դրունգարիոս (= Ծովակալ)։

(Տե՛ս այս մասին Գելցեր, Հանդէս Ամսօրեայ, 1902, էջ 26)։

*

53. — Արեւելեան բանակաթեմ. — Կոստանդին Պերփիւռուժէն՝ հետեւեալ տեղեկութիւնը կու տայ այս բանակաթեմի մասին, որ ամենէն մեծն էր, և որուն զօրավարութիւնը զինուորական մեծագոյն պատիւն էր։ (Տե՛ս Պերփ. բան. էջ 16)։

«Երբ Հռովմայեցւոց տէրութիւնը սկսաւ անօրէն Հագարացիներէն աւերիլ, կրճատուիլ, քիչ առ քիչ փոքրնալ, արեւելքի ազգերը՝ առանձին բանակաթեմերու բաժնուեցան, մինչդեռ առաջ, Յուստինիանոսի և Մօրիկի ժամանակ ամէնքը մէկ իշխանութեան տակ էին. և ասոր ապացոյց ինքնին Բեղիսարիոս, որ ամբողջ արեւելքի միակ զօրավարն եղաւ։ Բայց երբ Հագարացիք սկսան պատերազմ բանալ Հռովմայեցւոց դէմ և անոնց քաղաքներն ու գիւղերը աւերել, նոյն ժամանակի թագաւորները բռնադատուեցան միակ իշխանութիւնը այլ և այլ փոքրներու բաժնել. զայն յանձնեցին իշխանի մը, և նա Անադոլիքոն (արեւելեան) կոչուեցաւ, վասնզի, ինչպէս բսինք, մեզի՝ Բիւզանդիոնի մէջ կեցողներուս համար՝ արեւելեան կողմէ կ'ելնայ։

*

54. — Կոստանդին Պերփիւռուժէն՝ հայկական բանակաթեմի մասին. — Հետաքրքրական կը համարինք հայ ընթերցողաց՝ Պերփիւռուժէնի այն գլուխը՝ որ ամբողջապէս նուիրուած է Հայկական բանակաթեմին, և որ ամբողջական թարգմանութեամբ, կարծենք, դեռ ծանօթացած չէ։ (Տե՛ս Բանակաթեմներ, Գիրք Ա, էջ 17)։

«Երկրորդ բանակաթեմ, Արմէնիաքոն
կոչուած.

«Արմէնիաքոն կոչուած բանակաթեմը մասնաւոր անուն մը չունի. վասնզի այս յորջորջումը հին չէ, այլ սահմանակից և դրացի Հայերուն պատճառաւ՝ այդ անունն յառաջ եկած է. կարծեմ թէ Հերակլ կայսեր ժամանակ և կամ աւելի յետոյ այս անունով կոչուեցաւ. վասնզի ոչ Ստրաբոն աշխարհագիրը զայն յիշած է — ինքը՝ որ Կապադովկիացի էր ազգաւ, Ամասիա քաղաքէն. — ոչ ալ Մենիպպոս, որ բոլոր աշխարհս չափերով նկարագրած էր, ոչ ալ Սքիւլաքս Քարիյանդինոս, ոչ ալ Պաւսանիաս Դամասկացի, ոչ ալ ուրիշ պատմագիրներէն մէկը։

Կ'երեւի թէ շատ նոր է այս յորջորջու-

մը. վասնզի ոչ Պրոկոպիոս, ոչ Ագաթիաս, ոչ Մենանդր, և ոչ մեծահռչակն Խախխիոս այս անունը յիշեցին, իրենք՝ որ Յուստինիանոսի թագաւորութեան ժամանակագրութիւնը կը գրէին: Վասնզի հինները Կապադովկիան երեք մասի բաժնեցին, այսինքն Քաթաոնիա, որ կը սկսի Մելիտինէէն, Թաւրիք (այժմեան Տիվրիկ) Տաւրոսի անուամբ այսպէս կոչուած, և միջերկրեայ գաւառը՝ որուն մէջ կը գտնուի Կեսարիա քաղաքը, Կապադովկիոյ մայրաքաղաքը. հինները դարձեալ կ'անուանեն Մեծ և Փոքր Կապադովկիա. մեծը կը սկսի Կեսարիայէն և Տաւրոսէն՝ և կ'երթայ մինչև Պոնտական ծովը. իր սահմանն է՝ արեւմուտքէն՝ Ալիս գետը, արեւելքէն՝ Մելիտինէ: Մեծ Կապադովկիան աս է: Ասոր վկայ՝ Պոզիւրոս, Հռովմայեցւոց պատմութեան գրողը, որ Կապադովկիան կը դնէ Տաւրոսէն և Լիւկաոնիայէն մինչև Պոնտական ծովը. վասնզի Նէոկեսարիան ալ, Կոլոնիան ալ, Մելիտինէն ալ, ամէնքը միանգամայն Կապադովկիա կը կոչուին: Այս անունը պարսկական է: Վասնզի Պարսիկ մարդ մը[1] —

1. Պերփեռուժէնի գրութիւնը՝ սովորական խօսակցութեան բնականութիւնը՝ և յաճախ անկանոնութիւնը՝ կը պարունակէ:

Քսերքսեսի ժամանակն է, թէ ուրիշ մէկու մը՝ չեմ գիտեր, — առիւծ մը որսի ժամանակ ընդառաջ ելաւ և թագաւորին ձիուն վրայ յարձակեցաւ: Դիպուածով հոն Պարսիկ մը գտնուելով, գազանին դիմաց ելաւ, դաշոյնը քաշելով փրկեց թագաւորը՝ — որ քիչ մնացած էր՝ պիտի մեռնէր, — և առիւծը սպաննեց: Արդ այս Պարսիկը՝ ամենաբարձր լերան մը վրայ ելլելով և որչափ մարդուս աչքը կը կտրէ նայելով չորս դին՝ դէպ ի արեւելք, արեւմուտք, հարաւ, հիւսիս, բոլորը թագաւորէն ընդունեցաւ: Այս բանս կը պատմէ Պոզիւրիոս: (Կապադովկիոյ մէջ) կը բնակին, Կոլոնիայի կողմերը՝ Հայեր, իսկ մէջտեղը՝ ուր կայ Ամասիա և Դասիմոն կոչուած (քաղաքը), Ճերմակ–Ասորիք (Լեւքո–Սիւրի) կոչուածները. սակայն Հերոդոտոս՝ բոլոր Կապադովկիացիները և մինչև Պոնտական ծովը բնակողները՝ Ճերմակ–Ասորիք կ'անուանէ, զանազանելու համար Տաւրոսէն անդին և Կիլիկիոյ մէջ բնակող Ասորիներէն որ Սեւ–Ասորիք (Մելանոսիւրի) կը կոչուին:

Իսկ Փոքր Կապադովկիան, որ այժմ բանակաթեմ անուանուեցաւ, սահմանակից է Լիւկաոնիոյ և կը հասնի մինչև Կեսարիա, կը տարածուի Բուկելլարեան (բա-

նակաթեմի) սահմանները. արեւելքի կողմէն կը յանգի ի Ռոդէնթոն, Լուլոն դղեակը, փոռէնթոն: Անկից անդին՝ Կիլիկիոյ մասն է, որուն կ'իշխեն Տարսոս, Մոփսուեստիա եւ Ատանա: Ա՛ս է փոքր Կապադովկիան, որ դեռ նոր բանակաթեմի անուն ստացաւ: Բայց հին ժամանակները, կամ Յուստինիանոսի կամ ուրիշ կայսրներէն մէկուն ատենը՝ Կապադովկիա երեք մասի բաժնուած էր. Միջին մասը՝ Փարսիան (Խորձեան) կը կոչուէր, Փարսիոս իշխանի մ'անուամբ, որ նշանաւոր հանդիսացաւ Պարսից դէմ մղած պատերազմներով, անոր համար բանակաթեմի եւ կուսակալութեան կարգը անցաւ՝ մինչեւ հիմա: Սակայն ստորին մասը, ծովուն կողմ եղածը, Արմենիաքոն կը կոչուէր, վասնզի մօտ է Հայոց. իսկ վերին մասը, սահմանակից է Լիկայոնիոյ եւ Տաւրոսի: Փոքր Կապադովկիա, որ նոր՝ ինչպէս ըսինք, բանակաթեմերու կարգ անցաւ, իր առանձին թագաւորներն ունէր մինչեւ Օգոստոս կեսարու ժամանակ. վասնզի Պարսից իշխանութեան տակն էր, նախ քան Հռովմայեցւոց տէրութեան զօրանալը: Ինքնիշխան ալ եղաւ, երբ Արիարաթէս թագաւորը կ'իշխէր իր վրայ, որուն անուամբ այն լիճը որ աղ յառաջ կը բերէ,

եւ զոր աղաւաղելով Փարարիա կը կոչեն, Արիարարիա կոչուեցաւ: Արիարաթէսէն վերջ անոր վրայ թագաւորեց Արքեղայոս, Հերովդէսի՝ Հրէաստանի թագաւորին՝ խընամին, եւ երբ թագաւորութիւնը դադարեցաւ, Հռովմայեցիք (կառավարութեան) կերպը՝ եպարքոսութեան փոխեցին. փոխհիւպատոսը հարկերը կը ժողվէր եւ զայն կը կառավարէր: Առաջին եպարքոսութեան մէջ՝ նշանաւոր քաղաքները երեք են. Կեսարիա մայրաքաղաքն, որ այսպէս կոչուեցաւ մեծն Յուլիոս կեսարու անուամբ, իսկ առաջ Մազաքա (Մաժաք) կը կոչուէր՝ Կապադովկացւոց նախահօր՝ Մոսոխի անուամբ. երկրորդ քաղաքն է Նիւսա, երրորդը՝ Թերմա, չորրորդը՝ Ռեղեփոտամտոս. երկրորդ Կապադովկիոյ իշխանին տակ կը գտնուին ութ քաղաքներ.

Տիանա
Փաւստինոպոլիս
Փիյվիսթրա
Նազիանզ
Լրէյսիմա
Պառնասոս
Ռէղէգորա
Մոքիսոս

եւ Փորու կոչուած դղեակը. իսկ երրորդ

Կապադովկիոյ՝ որ հիմա Արմենիաքոն կը կոչուի, քաղաքներն են եօթն. –

Ամասիա
Իվորա
Զալիխոս
Անտրաքա
Ամինսոս
Նէոկեսարիա
Սինոպ

Կապադովկացւոց ազգին նենգութիւնը՝ արդէն ծանօթ է ամենուն. այնպէս որ՝ իրենց վրայ այս առածն ալ կայ. «Երեք Կ կայ ամենագէշ. Կապադովկիա, Կրետէ, և Կիլիկիա» և վերտառութեանց մէջ. –

Կապադովկացիք չար են միշտ. բայց
(երբ քսակի հանդիպին՝
Չարագոյն. երբ շահ փնտռեն՝ ամենաչար.
Իսկ եթէ երկու կամ երեք անգամ մեծ
(կառքի մը մէջ նստին,
Այն ժամանակ կը դառնան ամենաչարա-
(գունեղ:
ուրիշ կերպով.

«Ատենօք իժ մը սաստիկ կերպով՝ կապադովկացի մը խածաւ. իժն ալ միասին մեռաւ՝ թունաւոր արիւն ծծելով»։

Սակայն այս վատահամբաւ ազգէն բողբոջեցան, կամ թէ ըսենք, ծագեցան իբրեւ պայծառափայլ աստղեր, ականաւորքն իմաստութեամբ, ախոյեանք քրիստոնէական հաւատոյ, Գրիգոր Սքանչելագործ, եպիսկոպոս Նէոկեսարիոյ, և Փետիմոս Ամասիոյ, և ամենանշանաւոր արքայն՝ որ Լիկինիոսի ժամանակ մարտիրոսացաւ՝ քրիստոնէական հաւատոյ համար, և Բասիլիկոս արքեպիսկոպոս Կոմանացւոց, որ և մարտիրոսական մահ ընկալաւ, որուն հետ թաղուեցան՝ Ս. Յովհան Ոսկեբերանի նշխարները, և Բարսեղ Մեծն՝ Կեսարիոյ եպիսկոպոս, և աստուածաբանն Գրիգոր որ Նազիանզու եպիսկոպոս ընտրուեցաւ, և հիմա Առաքելոց տաճարին մէջ կը հանգչի սոյն քաղաքի պատրիարգներուն հետ. հոն զետեղեց զինք՝ բարեպաշտ և քրիստոսաէրն Կոստանդին. և եղբարք Մեծն Բարսղի, այսինքն Պետրոս, Գրիգոր, և Նեւկրատիոս և Կեսարիոս, եղբայր՝ Գրիգոր Աստուածաբանի։

«Կապադովկիոյ վրայ, համառօտիւ, այսչափ»։ (Պերփ. 22)։

ՑԱՆԿ ԳՐՈՑՍ

Էջ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ 5

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ. հայկական բիւզանդագիտութիւն կամ Յունական — հայաստանի պատմութիւն. գիտելիք. իր ծրագիրը. պատմական, աշխարհագրական, գեղեցկագիտական կարեւորութիւնը. — Իր յունական աղբիւրները. — Արդի գիտնականաց գործերը. — Թիւ եւ ժամանակ հայազգի կայսերաց . . 9

Դրամք հայազգի կայսերաց . . . 24

Ա. ՄՕՐԻԿ

Ա. — Կենդանագիր Մօրկայ. — Ծննդավայր . 27

Բ. — Պատերազմի շարժառիթը. . . . 30

Գ. — Պատերազմի բախտը փոխուած. — Հրդեհներ՝ լերան մը ծայրէն դիտուած . . 34

Դ. — Որմիզդի գահակալութիւնը. — Նոր պատերազմներ. — Ներսէս Հայկազն . . . 37

Ե. — Փառքի անակնկալներ. — Մօրիկ՝ կայսեր փեսայ. — Մօրիկ՝ կայսր 41

Զ. — Հարսանիք եւ գահակալութիւն. — Արեւելեան գրոյց մը 45

Է. — Մօրկայ նկարագիրը. — Մօրկայ քաղաքագիտութիւնը. — Ասոր թերի կողմերը . . 48

Ը. — Միջադէպեր՝ Մօրիկի կայսերութեան ժամանակ. — Հրդեհ ի Պոլիս, Ջրհեղեղ ի Հռոմ, երկրաշարժ յԱնտիոք. — Գիտնական մը կախաղան հանուած. — Եպիսկոպոս մը՝ որ յարութիւն կ'առնու. — Անյուշ բերդը. . 53

Էջ

Թ. — Պարսկական պատերազմը. — Միխթարքեան սպարապետ. — Ջահերու մատնութիւնը . 59
Ժ. — Լալկան սպարապետ մը. — Երկնքի ձայնը պատերազմի ժամանակ. — Գիշերային փախուստ 62
ԺԱ. — Գետնէն մարդիկ կը բսխին. — Ուղտերէ կազմուած բանակը. — Ընդհանուր սպարապետ մը՝ պատերազմէն առաջ փախած. 71
ԺԲ. — Գիւահար բանակ մը. — Զօրավար մը՝ ծեծով ընտրուած. — Փիլիպպիկի վերադարձն և կրկին պաշտօնանկութիւն . 80
ԺԳ. — Պատերազմ Սիւնեաց գաւառի մէջ. — Սըմբատ Բագմայագթ. Իր ձերբակալումն, իր քաջութիւնքը 85
ԺԴ. — Պարսկական յեղափոխութիւնը. — Դիւանագիտական նոր շրջան. — Արքայից արքայն Մօրիկին ոտքը. — Վերջ պարսկական պատերազմին 90
ԺԵ. — Արեւմուտքի վիճակը՝ Մօրիկի ժամանակ. — Լոմպարտացիք Իտալիա հաստատուած. — Գաղղիական արշաւանքներ . . 98
ԺԶ. — Աւարաց պատերազմը 103
ԺԷ. — Հանճարեղ նախատինք մը. — Սարսափեցընող գուշակութիւնք. — Ապստամբութիւն. — Տագնապալից գիշեր. — Մօրիկի մահը . 112

Բ. ՎԱՐԴԱՆ ՓԻԼԻԿ

Ա. — Իր նկարագիրը. — Հմայող երազ մը. — Աւեզարդ մարգարէն. — Յուսախաբութիւն. աքսոր 123
Բ. — Քերսոնի կոտորածը. — Նաւարեկ տորմիղը. — Վարդան կայսր հռչակուած. — Դէպ ի Պոլիս 128
Գ. — Վարդանի կայսրութիւնը. — Իր եկեղեցական գործունէութիւնը. — Բուլղարք ի Պոլիս. — Արաբք ի Պոնտոս. . . . 134
Դ. — Կայսր մը՝ անկողնով միասին գողցուած. — Վարդան՝ գահընկէց և կոյր . . . 140

Գ. ԼԵՒՈՆ Ե. ՀԱՅԿԱԶՆ

Էջ

Ա. — Լեւոնի տոհմը. — Իր դէմքը և հոգին. Հայ թագապահանջ մը Պոլսոյ առջեւ. — Լեւոն զօրավար արեւելից 145
Բ. — Լուսնոտի մը գուշակութիւնք. — Արուեստական հրաշք մը. — Լեւոնի նենգութիւնը. — Լեւոն կայսր հրատարակուած . . . 151
Գ. — Բուլղարական պատերազմը. — Պոլիս պաշարուած. — Կրումնոսի մահը . . . 160
Դ. — Կրկին յաղթանակներ Բուլղարաց վրայ. — Լեւոնի բլուրը 163
Ե. — Լեւոնի ներքին կառավարութիւնը. — Իր Սմբատ որդին՝ գահու վրայ. — Խաբեբայ կրօնաւորներ 167
Զ. — Պատկերներու հալածանքը. — Հանճարեղ նենգութիւն մը. — Ոտքեր և ականջներ՝ փողոցի վրայ կախուած. — Անգթութեանց ցուցահանդէսը 172
Է. — Միքայէլ Թլուատ՝ մահուանէ ազատած. — Անքնութեան գիշեր մը. Կայսրը ճրագով բանտը կ'այցելէ. — Դաւակիցներ՝ կրօնաւորի զգեստին տակ. — Լեւոն սպաննուած . 178

Դ. ՎԱՍԻԼ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻ

Ա. — Վասլի պատանեկութիւնը. — Փառքի գուշակութիւններ 183
Բ. — Վասիլ կը մեկնի դէպ ի Պոլիս . . 186
Գ. — Վասլի քաջութիւնքը 188
Դ. — Թիավար մը՝ կայսր ընտրուած. — Միքայէլի մահը. Վասիլ՝ կայսր 191
Ե. — Վասլի նկարագիրը 194
Զ. — Պատերազմ Եւրոպայի մէջ . . . 196
Է. — Արեւելեան պատերազմը . . . 198
Ը. — Արուեստական հրաշք. — Վասլի մահը . 201

Ե. ԼԵՒՈՆ Զ. ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ

Ա. — Լեւոնի նկարագիրը. — Թութակի մը հառաչները 205

Էջ

Բ. — Լեւոն գահու վրայ. — Դաւաճանութիւնք իրեն դէմ 209
Գ. — Լեւոն իմաստասէրի կռիւները չորրորդ ամուսնութեան առթիւ 213
Դ. — Պատերազմներ Լեւոնի ժամանակ. — Արաբք և Բուլղարք 217
Ե. — Լեւոնի գործերը. — Իր մահը . . . 223

Զ. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ

Ա. — Աղեքսանդրի գահակալութիւնը. . . 227
Բ. — Աղեքսանդրի կատակերգական գործունէութիւնը. — Իր մահը 230

ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ST. NERSES SHNORHALI LIBRARY

	ֆր.	ն.
— Մխիթարեան վեհը (կենսագր. Կիւրեղեան Աբբ.)	4	50
— Գրագետ հայեր (8 հատոր). . .	60	—
ԵՒՍԵԲԻՈՍ — Պատմութիւն Եկեղեցւոյ. .	15	—
ԶԱՐԲՀԱՆԱԼԵԱՆ (Հ. Գ.). — Պատմ. հայերէն հին դպրութեան (Դ–ԺԳ դար) (սպառած).		—
— Պատմ. հայ, նոր դպրութեան (ԺԳ – ԺԸ դար)	11	25
— Պատմ. հայկական տպարանաց և տպագրութեան	7	50
— Պատմ. մատենագրութեան միջին և նոր դարուց յԱրեւմուտս . . .	15	—
ԶՕՀՐԱՊԵԱՆ (Հ. Յ.). — Պատմ. Աստուածաշնչի	7	50
ԼՓՐԻԿԵԱՆ (Հ. Սուքիաս). — Վանկոյ կամա.	3	—
ԹԷՐՃԻՄԱՆԵԱՆ — Պատմութիւն հայոց .	3	75
ԹՈՒԿԻԴԻՏԷՍ. — Պատմ. Պեղոպոնեսական մարտին	18	75
ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ (Պրոֆ. Գրիգոր). — Մարաբա Մծուրնացի կամ կեղծ Ագաթանգեղոս .	3	—
ԿԵՍԱՐ (Յուլիոս). — Յիշատակարանք .	7	50
ՃԱՐԵԱՆ (Հ. Ա.). — Պատմութիւն ազգաց.	11	25
— Պատմութիւն Գաղղիոյ (2 հատոր) .	9	—
ՃԷԼԱԼԵԱՆ (Հ. Գրիգոր). — Լուդովիկոս ԺԶ.	7	50
ՃԷԼԱԼԵԱՆ (Հ. Յ.). — Վարք իմաստասիրաց.	3	40
ՃՆՏՈՅԵԱՆ (Գերպ. Ներսէս). — Ժամանակագրութիւն առձեռն	3	—
— Պատմ. արեւելեան հին ազգաց և Յունաց.	3	—
ՄԵՔԱՒԼԻ (Թ.). — Պատմ. վարուց Կլայվայ.	2	25
ՄՐՄՌԵԱՆ (Յ. Գ.). — Հին օրեր. ու այդ օրերուն հայ մեծատունները (1550–1879) .	4	50
ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ (Խաչ.). — Բեւեռագիր արձանագրութիւնք Ռուսաց Հայաստանում.	3	75
ՆՈՒՐԻԽԱՆ (Հ. Մինաս). — Պատմութիւն ժամանակակից (3 հտր.) . . .	60	—
— Ժամանակագրութիւն քաղաքական դիպաց 1898 ամին	4	50
ՈՒՆՃԵԱՆ (Յ.). Կենսագր. Կ. Իւթիւճեանի.	1	90
ՉՐԱՔԵԱՆ (Հ. Քերովբէ). — Հայ մատենագիրներ ԺԹ դարու	4	50
ՊԱՅԵԱՆ (Հ. Գէորգ). — Պատմութիւն Ս. Գրոց.	4	50
ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍ. — Զուգակշիռք երեւելի արանց 6 հատոր	63	—
ՊՈՍԻՒԷ — Խօսք ի վէպս ազգաց (2 հտր.).	15	—

	ֆր.	ս.
ԳՈՏՈՒՐԵԱՆ (Հ. Մկրտիչ). – Սրբազան հայկազունք	4	50
ՌՈՂԷՆ. – Պատմութիւն հռովմէական	225	—
— Հնախօսութիւն	225	—
ՍԱՐԳՍԵԱՆ (Հ. Բարսեղ). – Ագաթանգեղոս և իր բազմադարեան գաղտնիքը (Քննադատութիւն).	22	50
— Մխիթարեան Միաբանութեան երկհարիւրամեայ գրական գործունէութիւնն և գործիչները	22	—
— Սեպուհ Լազ Մինասեան	2	25
— Պատմութիւն Սեղբեստրոսի.	4	50
— Անանուն ժամանակագրութիւն	4	50
— Վարք և մատենագրութիւնք Ս. հօրն Եւագրի Պոնտացւոյ	22	50
— Երեք թագաւոր Մոգերու գրոյցն	2	25
— Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթ. Ա. և Բ. հատոր.	300	—
— Վիմակագրական Տեսութիւն մը	3	—
— Վկայաբանութիւն Ս. Յովսեփոսի	4	—
— Պատմ. Նոր Կտակարանի	6	—
— Պատմ. Ջորից ինքնակալութեանց	2	25
ՏԱԿԻՏՈՍ (Կոռնելիոս). — Ագրիկոլա	8	25
— Բարք և աշխարհագրութիւն Գերմանացւոց	3	75
— Տարեգիրք (Հռովմ. կայսրութեան)	15	—
ՏԱՂԱՒԱՐԵԱՆ (Տոքթ. Ն.). – Ուրուագիծ պատմութեան հայոց ի սկզբանէ մինչ ցԱրշակունի հարստութիւնն.	3	—
ՏԻՒՔԱՆ (Մ.) – Պարիզու Ցնցմունքները	7	50
ՏԷՐ-ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ (Հ. Մ.). – Կենս. Յովհ. փաշա Սազզեանի	1	90
— Պատմ. հայոց (2. հտր.) Բ. Տիպ.	30	75
— Հին Պատմութիւն – Հռովմ.	15	—
— » » – Արեւելք.	10	—
ՓԱՓԱԶԵԱՆ (Գերպ. Ի.). – Պատմ. Եկեղեցւոյ.	15	—
ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ (Մ. Փաշայ). – Քննադատութիւնք Եղիշէի պատմութեան վրայ	22	50
ՔԱՋՈՒՆԻ (Հ. Մանուէլ). – Հնախօսութիւն հայաստանի	3	—
ՔՈՒՇՆԵՐԵԱՆ (Հ. Քերովբէ). – Պատմութիւն գաղթականութեան Խրիմու հայոց	4	50
ՖԼՈՐԻՎԱԼ (Լը-Վայլեան). – Պատմ. հայոց Մ. Խորենացւոյ (հայ.-գաղղ.)	30	—

~~1000~~
6096
212 93
Հայաստանի Ազգային գրադարան
NL0434996